

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

Հայոց ցեղասպանություն. դիվանագիտական վավերագրեր

Accademia nazionale delle Scienze della Repubblica d'Armenia

**DOCUMENTI DELL'ARCHIVIO STORICO DIPLOMATICO
DEL MINISTERO DEGLI AFFARI ESTERI D'ITALIA
SULLA QUESTIONE ARMENA
NEGLI ANNI 1913-1923**

VOLUME 1 1913-1917

Raccolta del materiale, traduzione e prefazione a cura di
Aramayis Baloyan

Jerevan 2008

Museo-istituto del Genocidio armeno

Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների ազգային ակադեմիա

**ԻՏԱԼԻԱՅԻ ԱՐՏԱԶԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐԽԻՎԻ
ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՄԱՍԻՆ
1913-1923թթ.**

ՀԱՏՈՐ Ա 1913-1917

Նյութը հավաքեց, կազմեց, թարգմանեց,
առաջաբանը գրեց և հրատարակության դասրասեց՝
Արամայիս Բալոյանը

Երևան 2008

Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ

M4E-SE DE-PTO1
212/110433176

TRASPARENZA

TELEGRAMMA-ESPRESSO DI STATO

ROMA 23/11/2006

Ministero

Gianni Agnelli
MINISTERO DELLA REAL CASA

Roma 11 26

Bollo dell'autor mittente

PARI ESTERI

MITTENTE

DIVISIONE PRIMA

DATA

MESE

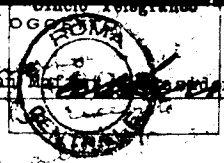
ANNO

ROMA

1911

1916

MINISTERO DEGLI AFFARI ESTERI

Sign.

Per favore...
La lingua...
vedansi a tempo...

Roma

Anno

(1915)

44

nia

21919

Մենագրությունը երախավորվել է հրատարակման
Հայոց ցեղաստանության բանձարան-ինստիտուտի
գիտական խորհրդի կողմից

Փասաթղթերի տպագրությունը թույլատրված է
Իսախայի արտադրող գործերի նախարարության
դասնական դիվանագիտական արխիվի
սնտիտուտյան կողմից

La pubblicazione del volume
e' autorizzata
dal Consiglio scientifico
del Museo-Istituto
del Genocidio armeno

La pubblicazione dei documenti
e' autorizzata
dall'Archivio storico diplomatico
del Ministero degli affari esteri
d'Italia

Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն Հ Ա Ր Ց Ը Ե Կ Ի Տ Ա Լ Ի Ա Ն

ՀՏԴ 941 (479.25): 327
ՊՄԴ 63.3 (27)+66.4
Բ 209

Բալոյան Արամայիս
Բ 209 Իսախայի Արտադրող գործերի նախարարության դասնական դիվանագիտական
արխիվի վավերագրերը Հայկական հարցի մասին 1913-1923թթ. Հաստ. Ա. - Եր.: Հայոց
ցեղաստանության բանձարան-ինստիտուտ, 2008. - 252 էջ:

Խմբագիրներ. Է. Դանեղյան, Գ. Դեմոյան, Ս. Մանուկյան
Եւրոպիայի հայեցակարգ. Գ. Դեմոյան, Է. Դանեղյան, Գ. Սամուելյան
գրաֆիկական նախագծում. Գ. Սամուելյան
էջադրում. Ա. Հարությունյան

ՊՄԴ 63.3 (27)+66.4

ISBN 978-99941-963-6-4

© Հայոց ցեղաստանության բանձարան-ինստիտուտ, հայերեն թարգմանություն, 2008

© Արամայիս Բալոյան, հայերեն թարգմանություն, 2008

տպագրություն. Տիգրան Մեծ հրատարակչություն ՍՊԸ

Հայկական հարցում եվրոպական տերությունների փառաբանական գիտական ուսումնասիրությունը եղել է մնում է փառաբանական հայագիտության կարևորագույն ոլորտներից մեկը: Վերջին տասնամյակների ընթացքում զգալի աճի տեսքով է սարվել այս ոլորտը՝ ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ սարքեր երկրներում: Տղագրվել են բազմաթիվ գիտական ուսումնասիրություններ և մենագրություններ, որոնք նվիրված են եղել 19-րդ դարի վերջին, 20-րդ դարի սկզբին Հայկական հարցի վերաբերյալ տերությունների փառաբանականությանը: Մեծ արժեք են ներկայացնում նաև եվրոպական տերությունների դասնական փաստաթղթերի և դիվանագիտական նամակագրության ժողովածուները, որոնք կարևոր աղբյուր են հանդիսանում ինչպես այդ տերությունների փառաբանականության, այնպես էլ՝ 1894-96, 1909, 1915-16 թթ. հայկական կոտորածների և տեղահանության, ետպատերազանական միջազգային բնահարկումների, նաև՝ 1918-20 թթ. Հայաստանի անկախության Երջանի լուսաբանման և ուսումնասիրման համար:

Այս իմաստով մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում եվրոպական տերություններից մեկի՝ Իսախայի փառաբանական ուսումնասիրությունը: Հայկական հարցն այդ դեպքում արտադրող փառաբանականության ոլորտ է մեկ 1877-78 թթ. ռուսաթուրական պատերազմից և 1878 թ. Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի կնքումից հետո, ուր, ինչպես հայտնի է, առաջին անգամ Հայկական հարցն իր արագությունն է գտել որդես միջազգային դիվանագիտության հարց: Պատերազմում Օսմանյան կայսրության դարտությունն այդ կայսրության փայլուն ստառնալիք էր ստեղծում, որի արդյունքում Իսախայան կարող էր գրկվել

Միջերկրական ծովի Երզնկայից իր առավելություններից, եթե սերություններից որևէ մեկն իր ազդեցությունն ուժեղացնելու հաստատեալ Բալկանյան թերակղզում: Այդ իսկ դասաճանաչող Իսախան դեմ էր արտահայտվում Սան Ստեֆանոյի դաշմանագրին, սակայն միաժամանակ զերծ էր մնում հակառուսական խմբավորման մեջ մտնելուց:

1878 թ. Բեռլինի համաժողովի նախօրյակին եվրոպական առաջին մայրաքաղաքը, որ այցելել էր Մկրտիչ Խրիմյանի գլխավորած հայ ազգային դասվիրակությունը, Հռոմն էր: Ինչպես հայտնի է՝ 1878 թ. մարտի 27-ին դասվիրակությանն ընդունել էր Իսախանյան արտաքին ֆառաքական գերատեսչության ղեկավար՝ արտգործնախարար Լուիջի Կորսին, որը, ինչպես տարվել էր հանդիման ժամանակ, բավականին աղոտ դասկերացում ուներ հայերի դաշմանազատության մասին: Համադասասխան տարաբանումներ ստանալուց և ներկայացված փաստաթղթերին ծանոթանալուց հետո Կորսին ընդհանուր արտահայտություններով խոստացել էր դասկերացնել հայերի դաշմանազները: Իսկ երբ Բեռլինի համաժողովի երկրորդ նիստում որոշվեց, որ առանց սերությունների որևէ մեկի լիազոր ներկայացուցչի միջնորդության ֆինանսման չի դրվի որևէ դիմում կամ զեկուցագիր, հայկական դասվիրակությունը հունիսի 25-ին իսախանյան դասվիրակության ղեկավար Կորսինին հանձնեց իր խնդրագիրը, Հայաստանի ինֆնավարության ծրագիրը և վիճակագրական սվյալներ՝ Թուրքիայի հայկական նահանգների մասին: Սակայն այդ փաստաթղթերն ուժադրության չարժանացան: Սերություններից և ոչ մեկը, այդ թվում՝ Իսախան, չդիմեց, որդեսգի Հայկական հարցը մեզվի համաժողովի օրակարգ: Այդուհանդերձ՝ հետագայում իսախանյան կառավարությունը մասնակցեց Արևմտյան Հայաստանի բարենորոգումների իրականացումը դաշմանազող սերությունների համասեղ գործողություններին: Մասնավորապես, Օսմանյան կայսրությունում Իսախանի դեստանը ստորագրեց 1880 թ. հուլիսի 2-ին և սեպտեմբերի 11-ին մեծ սերությունների կողմից սուլթանական կառավարությանը ներկայացված հայագրերը:

1890-ական թթ. կեսերին, Հայկական հարցի սրման դաշին, իսախանյան կառավարությունը սուլթանից դաշմանազող իրագործել հայկական բարենորոգումների ծրագիրը, ադախովել Օսմանյան կայսրության ֆիսունյաների կյանքի անվանագությունը

և եվրոպական մյուս սերությունների հետ համասեղ ֆայլեր ձեռնարկեց հայերի նոր ջարդեր թույլ չսալու ուղղությամբ: Հիսասակեմ, որ 1896 թ. նոյեմբերին Արդուլ Համիդ 2-րդն ընդունեց իսախանյան դեստանորդ Պանասային: Վերջինս համատարեմ փորձում էր համոզել սուլթանին, որ կայսրությունում կարգուկանոնը վերականգնելու միակ միջոցը հայկական բարենորոգումներին ընթացք սալն է: Հավելեմ, որ 1895-96 թթ. Իսախանի կառավարությունը ֆանիցս իր դեստանին հորդրել է համասեղ ֆայլերի դիմել եվրոպական մյուս երկրների հետ Հայկական հարցում:

Հետագայում՝ 1912-14 թթ., հայկական բարենորոգումների հարցի ֆինանսման ժամանակ Իսախան՝ դասկերացնելով իր դասնակիցներին՝ Գերմանիային և Ավստրո-Հունգարիային (ինչպես հայտնի է՝ 1882 թ.-ից Իսախան հարել էր ավստրո-գերմանական դասին), հիմնականում հանդես էր գալիս բարենորոգումների ռուսական նախագծի դեմ, մերժելով՝ վեց վիլայեթներից հայկական միասնական մարզ սեղծելու գաղափարը և դիմելով՝ ֆինանսման հիմնում դեմել թուրքական նախագիծը:

Հայտնի է, որ Կոստանդնուպոլսում Իսախանի դեստանությունը և կայսրության արևելյան նահանգների ֆաղաֆնում հավասարմագրված իսախանյան հյուդասոսությունները կանոնավոր կերպով իրենց կառավարությանը սեղեկացրել են հայ բնակչության կոստանդնուպոլսի ու սեղահանության մասին: Այդուհանդերձ Իսախանի կառավարությունը, Հայկական հարցում մեսաղես ուղեգրելով զգուսավոր դիրքորոում, լուրջ ֆայլեր չձեռնարկեց իր բողոքն արտահայտելու երիթուրքական կառավարության հանցավոր ֆաղաֆանության դեմ:

Ինչպես հայտնի է՝ 1915 թ. մայիսին Իսախան դասերագմ հայտարարեց Գերմանիային, և Անսանսայի երկրները Իսախանի հետ կնեցին համաձայնագիր, որ հասվի էր առնված իսախանյան դաշմանազատությունը Թուրքիայի որոս սարածֆների նկասմամբ: Արդյունում՝ 1916 թ. Մայս-Պիկոյի համաձայնագրում հայտնվեց «կանաչ» գոսին (Հարավ-Արևմտյան Անատոլիա) և «Ը» գոսին (Արևմտյան և Կենսոնական Անատոլիայի մի մասը), որոնք ձանաչվում էին Իսախանի ազդեցության ոլորտ:

Հայտնի է նաև, որ 1919 թ. փետրվարին Իսախանի վարչաղես Վիսսրիո Օռլանդոն համաձայնեց Մեծ Բրիտանիայի առաջարկությանը՝ «օրինականություն և կարգուկանոն հաստատելու հա-

մար» իսլավական 2 դիվիզիա ուղարկել Հայաստան: Բայց նրա կառավարության անկումից հետո նոր վարչապետ Ֆրանչեսկո Նիսսին հրաժարվեց այդ գաղափարից: Հետագայում, 1920 թ. Ման Ռեմոնի կոնֆերանսում Նիսսին հանդես եկավ Թուրքիայի հանդեպ «ավելի մեղմ» վերաբերմունքի օգտին և դեմ արտահայտվեց Հայաստանի Հանրապետության սահմանը Թուրքիայի հասցնելու ընդարձակելուն և դեպի Սև ծով նրան ելք սրամաղրելուն: Իսլախան ստորագրեց Սևրի դաժնագիրը, սակայն վարչապետը սկզբից ևեթ հայտարարեց, որ այն իրագործելու համար իսլավական կառավարությունը զինվոր չի սրամաղրելու: Նշենք նաև, որ 1918-20 թթ. Իսլախանի արտոնման լիազոր ներկայացուցիչը Թիֆլիսում և Երևանում համակարգում էր Հայաստանի Հանրապետությանն ու արևմտահայ փախսականներին ցուցաբերվող իսլավական օգնության աշխատանքները:

Վերոնցյալ իրողությունները լուրջ դրվագներ են Հայկական հարցում Իսլախանի ֆաղափարականության, որը դեռևս լուրջ և մանրակրկիտ ուսումնասիրության ու լուսաբանման կարիք ունի: Այս իմաստով Իսլախանի ՀՀ դեսպանության միջնորդությամբ և Իսլախանի արտաքին գործերի նախարարության թույլտվությամբ Արամայիս Բալոյանի կողմից Իսլախանի ԱԳՆ Պասմական դիվանագիտական արխիվում կատարած աշխատանքի արդյունքում կյանքի կոչված այս ժողովածուն չափազանց մեծ արժեք ունի: Արամայիս Բալոյանը սարիների ջանադիր հետևողականությամբ հիշյալ արխիվից հայտնաբերել, դասակարգել և թարգմանել է 1913-23 թթ. Երզնի Հայաստանի և Հայկական հարցին վերաբերող դիվանագիտական կարևոր վավերագրեր, որոնք, փաստորեն, առաջին անգամ են դրվում գիտական, մասնավորապես, ցեղասպանագիտական Երզնառության մեջ: Ժողովածուի առաջին հատրում զետեղված են 1913-17 թթ. վերաբերող 225, ինչդեռ նաև, որդես հավելված, Արամայի կոստրածին առնչվող 20 վավերագրեր, որոնք այժմեական ֆաղաղափական կարևոր նշանակություն ունեն:

Արման Կիրակոսյան
Պասմական գիտությունների դոկտոր

Ինչդեռ հայտնի է՝ առաջին համաշխարհային դատերազմի նախօրյակին եվրոպական տերությունները դարձյալ իրենց արտաքին ֆաղափարականության մաս դարձրին Օսմանյան կայսրության հայաբնակ Երզնաներում բարեփոխումներ անցկացնելու անհրաժեշտության հարցը: Հայտնի է նաև, որ Ռուսաստանը ցանկանում էր միայնակ զբաղվել այս խնդրով՝ առանց որևէ եվրոպական տերության ներգրավվածության, սակայն, օսմանյան կառավարությունը տեղի տալով ռուսական ճնշումներին և խոստանալով այդ ուղղությամբ ֆայլեր ձեռնարկել, այսուհանդերձ բարեփոխումների ծրագիրը համատեղ մշակելու և իրականացնելու խնդրանքով դիմեց Անգլիայի և Ֆրանսիայի կառավարություններին հետևյալ նկատառումներով: Չնայած երկիրն ամբողջությամբ զսնվում էր եվրոպական երկրների ազդեցության սակ, այսուհանդերձ թուրքական կառավարությունը փորձում էր հայկական Երզնաներում բարեփոխումներ անցկացնելու հարցում որևէ երկրին մեծաճնշող չհասնելու, ֆաղ գիտակցելով, որ երբ մի ֆանի գերտերություն են միաժամանակ զբաղվում այդ հարցով, աղա խնդրի լուծման ընթացքում այդ երկրների միջև սեփական Երկրների բախումն այն աստիճանի է հասնում, որ մեծավ մասամբ ձախողվում է կոնկրետ ֆայլերի իրագործումը, հանգամանք, որը ավելի ֆան ցանկալի էր Թուրքիայի համար՝ հայկական բարեփոխումների դարաղայում: Ստեղծված իրավիճակում, բնական է՝ Ռուսաստանն այլևս չէր կարող միայնակ բանակցել Թուրքիայի հետ և հարաբերությունները եվրոպական երկրների հետ չարելու համար դիմեց Փարիզի, Լոնդոնի, Վիեննայի, Բեռլինի և Հռոմի իր դեսպաններին, որդեսզի նրանք դարզեն տերությունների դիրքորոշումն ու հետափրությունը բարեփոխումների հարցում:

Ռուսաստանի նախաձեռնությամբ 1912թ. վերջից սկսված այս գործընթացը բավականին հեսաբիր զարգացումներ ունեցավ՝ ամբողջությամբ ի ցույց դնելով Օսմանյան կայսրության հետ առնչվող եվրոպական սերությունների ֆաղափարությունը: Քննարկված երկու խմբավորումները՝ Եռյակ համաձայնությունը և Եռյակ դաշինքը (որոնցից առաջինի կազմի մեջ ինչդեռ հայանի է մտնում էին Ռուսաստանը, Ֆրանսիան և Անգլիան, իսկ երկրորդի մեջ՝ Գերմանիան, Ավստրո-Հունգարիան և Իտալիան), ունենալով ընդհանուր աստիճան, այդուհանդերձ, նրանցից յուրաքանչյուրն իր սեփական երկրի աստիճան էր հետադիմացում: Այդ աստիճանն առավել ընդգծված էին ի հայտ գալիս հենց այն ժամանակաշրջանում, երբ ողջ Արևելքում ընթանում էր այդ սերությունների հեսաբիրությունների և ազդեցությունների ոլորների վերաձևումը:

Միջազգային հարաբերությունների աստիճանի մթնոլորտում էին ընթանում հայկական բարեփոխումների ծրագրի մեծամասն շարժումները, որոնք, ինչդեռ հայանի է, ավարտվեցին 1914թ. փետրվարի 8-ի թայմանագրով, որով օսմանյան կառավարությունը թարսավորվում էր եվրոպական հսկողության ներքո բարեփոխումներ իրականացնել կայսրության հայաբնակ շրջաններում:

Այսուհանդերձ, սկսված համաեվրոպական հակամարտությունը ի չիք դարձեց բարեփոխումների ծրագրի իրականացումը, և երիտթուրքական կառավարությունը, օգտվելով թարսեղանակի ընձեռնած հնարավորություններից, յուրովի լուծեց Հայկական հարցը՝ քննադատելով և սեղահանելով Օսմանյան կայսրության հայ ազգաբնակչությանը:

Այս խնդիրը բավական ուսումնասիրված է. գրվել են բազմաթիվ աշխատություններ, հրատարակվել և հայերեն են թարգմանվել Հայկական հարցին առնչվող եվրոպական մի շարք երկրների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Ավստրիայի և Ռուսաստանի դիվանագիտական փաստաթղթերը: Իտալիան ժամանակի միակ գերերությունն է, որի արխիվներում թափանցիկ Հայկական հարցին և Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող փաստաթղթերը մինչ վերջին ժամանակները, որոշ բացառություններով, համարյա անհայտ էին հայ հանրությանը:

1990-ականների վերջին Ֆլորենցիայում կազմվեց մի հանձնաժողով, որը սկսեց ուսումնասիրել և հրատարակել Հայաստանի

մին առնչվող իտալական դիվանագիտության փաստաթղթերը: Անգանահատելի այս աշխատանքի արդյունքում իտալերենով արդեն ընթերցողին են հանձնվել 1891-1899 թվականների արխիվային նյութերը, որոնք մոտ լույս են սփռում արքայազմի վարչակարգի կողմից հայ ժողովրդի հանդեպ վարվող ֆաղափարության, այդ խնդրում եվրոպական սերությունների և, մասնավորապես, Իտալիայի կառավարության դիրքորոշման վրա: Հիշյալ փաստաթղթերն ամփոփված են հինգ հասորներում, որոնց կազմող-հեղինակներն են Մարցիո Ռուսսոն, Լաուրա Լուսինարին, Լորենցո Մեֆին, Մավվասոնե Մոլացիալեն և Մարկո Բայզը:

1913-1923 թվականներն ընդգրկող ժամանակահատվածը Հայկական հարցի թարսման կարևորագույն շրջաններից է, քանզի այն 1912թ. վերջից միջազգային հարաբերություններում մոտ թափ ստանալով և 1923թ. Լոզանի թայմանագրով վերջնականապես թաղվելով, այսօր այդ խնդրի ուսումնասիրությամբ զբաղվող մասնագետներին բազմաթիվ հարցեր է առաջադրել, որոնք սակավին ուսումնասիրության թափանց ունեն:

Խնդրո առարկա մի շարք հարցերի թարսասխանները կարող են սալ նաև Իտալիայի արսափն ֆաղափարության այս ժամանակաշրջանի դիվանագիտական փաստաթղթերը: Ահա՝ այդ փաստաթղթերի ուսումնասիրմանն ի նդաս՝ 2005 թ. սկզբին, Իտալիայում ՀՀ դեսպանատան միջնորդությամբ, մեզ իրավունք ընձեռնվեց ուսումնասիրություններ սկսել Իտալիայի արսափն գործերի նախարարության թարսման դիվանագիտական արխիվում:

Ուսումնասիրությունները ցույց սվեցին, որ Իտալիայի արսափն գործերի նախարարության (Ֆառնեզիայան դղյակ) դիվանագիտական արխիվի թափանցումը հենց Հայաստան (Armenia) անվան սակ են թափանցվում հայ ժողովրդին առնչվող փաստաթղթերը: Այս հանգամանքը չափազանց հեսաբիրական է հասկալիս այն սեսանկյունից, որ նույնիսկ հայկական դեսպանության բացակայության թայմաններում, Օսմանյան կայսրության հայաբնակ շրջաններն ընկալելի են եղել որդես Հայաստան: Այդ փաստաթղթերը թայմանակնորեն թվագրված են 60 համարով և զեսեղված են արխիվային սարքեր ֆոնդերում: Դրանք են.

1. Քաղաքական արխիվ (Serie Politica P) 1891-1916:

Արխիվային այս ֆոնդում Հայաստան (Armenia) անվան սակզանվում է ութ թղթապանակ. թիվ 325 (1891-1895 թթ.), թիվ 326 (1894-1896 թթ.), թիվ 327 (1895 թ.), թիվ 328 (1895 թ.), թիվ 329 (1895 թ.), թիվ 330 (1896 թ.), թիվ 331 (1896-1906 թթ.) և թիվ 332 (1907-1914 թթ.):

Փաստաթղթերի այս խումբը հիմնականում առնչվում է արքայազնի և վարչակարգի ժամանակաշրջանին և սրանց մի մասն, ինչպես նաև, արդեն տղազրվել է Ֆլորենցիայի հանձնաժողովի կողմից: «Քաղաքական արխիվ» այս փաստաթղթերի մի զգալի մասը՝ 6 հաստի տղազրվել է նաև Իտալիայի արքայազնի և կայսրության կողմից՝ բացառապես ներքին օգտագործման համար, որը նույնպես գտնվում է դիվանագիտական այս արխիվում՝ «Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթերի» LXVI համարի սակ: Ըստ մեր համեմատությունների, այդ հրատարակության մեջ բերված փաստաթղթերը ճշգրտությամբ համադասասխանում են բնագրերին:

Այնպես է, որ 1895-1896 թվականներից նկատվում է հայկական բնայով փաստաթղթերի կտրուկ նվազում: Այս երևույթի տարագրանումը տրվում է հենց այդ ժամանակի դիվանագիտական փաստաթղթերում և բացատրվում է Հայկական հարցի վրա Եվրոպայի ուշադրությունը հրավիրելու նպատակով հայ քաղաքական ուժերի և կողմից իրականացված մի արխիվ գործողությունների (մասնավորապես Բաբր Ալիի, Գոմ Գալուսի և Բանկ Օսմանի) հանգամանքով:

Ուրուկի ակտիվություն սկսում է նկատվել 1913-14 թվականների վերջի հիշատակված բարեփոխումների ծրագրի բնակարանների ընթացքում:

Հայտնի է, որ Եռյակ դաշինքի կազմի մեջ մտնող երեք տերություններից երկուսը՝ Գերմանիան և Ավստրո-Հունգարիան, ընդգծված թրամես դիրքում ունեին, որը բացատրվում էր ոչ միայն Օսմանյան կայսրությունում նրանց ունեցած առիտով, այլև՝ Եռյակ համաձայնությանը և, հակառակ, Ռուսաստանին հակադրվելու հանգամանքով:

Եռյակ դաշինքի կազմի մեջ մտնող Իտալիան, որը նոր էր ավարտել տղազրված թուրքիայի հետ, ելնելով դաշնակցային տար-

ապոլորություններից, բավական չեզոք դիրք էր գրավել հայկական բարեփոխումների գործընթացում՝ իր գործողություններում որդեգրելով Գերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի հետ փոխհամաձայնեցված հանդես գալու մարտավարությունը:

Այդ ժամանակի նյութերը հիմնականում գտնվում են արխիվային այս ֆոնդի թիվ 332 թղթադանակում:

2. Քաղաքական արխիվ - ընդհանուր և կառավարական (Archivio Politico-ordinario e di gabinetto) 1915-1918:

Արխիվային այս ֆոնդում Հայաստանին առնչվող փաստաթղթերը գտնվում են թիվ 44 թղթապանակում և ընդգրկում են 1915-1918 թվականների դեպքերը:

Թղթադանակն այդքան էլ հարուստ չէ, բայց և այնպես արժեքավոր նյութեր է տարածակում, որոնք վկայում են Օսմանյան կայսրությունում հայ ժողովրդի դեմ իրականացված ցեղասպանության մասին: Չնայած նրան, որ թղթադանակն ընդգրկում է 1915-1918 թվականներին վերաբերող փաստաթղթերը, սակայն 1916 և 1917 թվականների մասին գրեթե ոչ մի փաստաթուղթ չկա, իսկ 1918 թվականի նյութերը հիմնականում վերաբերվում են Փարիզում գտնվող Պողոս Նուբար Փաշայի գլխավորած ազգային դատարանության գործունեությանը: Փաստաթղթերի սակավությունն արխիվային այս ֆոնդում բացատրվում է այն հանգամանքով, որ 1915թ. ամռան Իտալիան, մտնելով տղազրվածի մեջ, դուրս բերեց իր դեսպանատունը Կոստանդնուպոլսից՝ ԱՄՆ դեսպանատունը դադարեցրելով դիվանագիտական ընդամենը մեկ ներկայացուցիչ, որը հիմնականում ղեկավարել էր Օսմանյան կայսրությունում բնակվող իտալացիների տղազրվածության խնդիրներով: Պետք է հաշվի առնել նաև այն հանգամանքը, որ տղազրվածի ընթացքում թուրքական գրախոսությունն այնքան խստացված էր, որ, նույնիսկ, ստուգվում էր դիվանագիտական փոստը և հաճախ դրանք տեղ չէին հասնում: Ի դեպ՝ Իտալիայի արտաքին գործերի նախարարության տղազրվածի դիվանագիտական արխիվի դիվանագիտական ներկայացուցչությունների արխիվների վերաբերյալ ֆոնդերում կան վկայություններ, որ տղազրվածի ընթացքում Օսմանյան կայսրության տղազրված գտնվող հյուպատոսարանների փակման և գույքի տղազրվածի ընթացքում դրանց արխիվները հաճախ ոչնչացվել են:

Այսուհանդերձ, չնայած այս երջանի՝ խնդրո առարկա փաստաթղթերի սակավությանը, դրանց մեջ արդեն նկատվում է հայ ժողովրդի հանդեպ Իսալիայի դիրքորոշման փոփոխությունը: Խզելով հարաբերություններն իր երբեմնի դաճակցների հետ և լուրջաբանի մեջ մտնելով Եռյակ համաձայնության երկրների կողմին, իսալական կառավարական երջանակների արձագանքներն առավել ակտիվ են: Դրանք առավել համակրանքով են խոսում հայ ժողովրդի մասին և իրենց անկեղծ վստահությունն ու զայրույթն են հայտնում հայկական կոստրածների առնչությամբ:

3. Քաղաքական գործեր (Affari politici) 1919-1930:

Այստեղ Հայաստանին առնչվող երկու թղթապանակներ կան, որոնք գտնվում են 809 և 810 համարների սակ: Մրանցից առաջինն ընդգրկում է 1919-1922 իսկ երկրորդը՝ 1922-1930 թվականների իրադարձությունները:

Փաստաթղթերը վերաբերվում են քաղաքական անցուղարձին, հայ ուրբերի խնդիրներին, Իսալիայում գործող հայամեծ կոմիտեների գործունեությանը, հայ փախսականներին Հայաստան վերադարձնելու Իսալիայի աջակցությանը, նաև՝ որոշ սեղեկություններ են դարձնակում թուրքերի կողմից հայերի ունեցվածքի զավթման մասին:

4. Խաղաղության կոնֆերանսներ (Conferenze della pace) 1919-1923:

Այս ֆոնդում պահպանվող նյութերի մեջ Հայկական հարցին վերաբերվող փաստաթղթերը գտնվում են 42, 47, 53, 54, 115 և 216 համարների թղթապանակներում, որոնք չափազանց կարևոր են, հասկապես այն առումով, որ դրանք առնչվում են Հայկական հարցի միջազգային ֆունկցիաների վերջին շրջանին:

Վերջին երկու «Քաղաքական գործեր» և «Խաղաղության կոնֆերանսներ» ֆոնդերի՝ Հայոց ցեղասպանությանն ու Հայկական հարցին առնչվող փաստաթղթերն ընդգրկված են ժողովածուի առաջիկայում հրատարակվելիք երկրորդ հատրում:

Այս չորս հիմնական արխիվային ֆոնդերից բացի, Հայկական հարցին առնչվող նյութեր կան նաև Իսալիայի՝ Լոնդոնի, Փարիզի, Պետերբուրգի, Բեռլինի, Վիեննայի, Կոստանդնուպոլսի դեստամասների արխիվային նյութերում և արխիվային սարքեր ֆոնդերում գտնվող Թուրքիային առնչվող փաստաթղթերում:

Թուրքիային առնչվող փաստաթղթերի մի զգալի մասը՝ 25 հատրում և սղագրվել է Իսալիայի արագործնախարարության կողմից, դարձյալ ներքին օգտագործման համար և գտնվում է «Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթերի» XVI համարի սակ:

Կասարված ուսումնասիրության ընթացում դարզվեց, որ մի Եարք փաստաթղթերի կրկնօրինակները միաժամանակ գտնվում են արխիվային սարքեր ֆոնդերի թղթադանակներում: Դա մեզ հնարավորություն սվեց մանրակրկիտ կերպով ուսումնասիրել և համեմատել դրանք միմյանց հետ և այստեղ ներկայացնել փաստաթղթերի առավել ամբողջական և ճգրհի օրինակները:

Ժողովածուի ներկա առաջին հատրում սեղ է գտել 1913-1917 թվականների իրադարձություններին առնչվող 225 փաստաթուղթ: Ժողովածուի երկրորդ հատրում գետեղվելու են 1918-1923 թվականների իրադարձություններին վերաբերող նյութերը:

Ներկայցվող փաստաթղթերն ամբողջությամբ հանրությանն են ներկայացվում առաջին անգամ:

Եվ չնայած ներկա ժողովածուի ամբողջական երկհատրյակն ընդգրկում է 1913-1923 թվականների փաստաթղթերը, այսուհանդերձ նդասակահարմար գտնվում այս հատրի հավելվածում ի նդաս 1908-1909թթ. Կիլիկիայի հայկական կոստրածների ուսումնասիրման, գետեղել նաև այդ իրադարձություններին առնչվող 20 փաստաթուղթ, որոնք նույնդես երջանառության մեջ են դրվում առաջին անգամ:

Սույն ուսումնասիրության իրագործումը հնարավոր դարձնելու համար մեր խորին Ենորհակալությունն ենք հայտնում Երևանի Մաեսոցի անվան Մաեսնադարանի սնօրինությանը, Իսալիայում ՀՀ նախկին դեսդաններ՝ դարոն Գազիկ Բաղդասարյանին և դարոն Ռուրեն Ծուգարյանին, Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարարության դասմական դիվանագիտական արխիվի ողջ անձնակազմին և բոլոր նրանց, ովքեր իրենց աջակցությունն են ցուցաբերել մեր այս ձեռնարկմանը:

Հասուկ Ենորհակալություն ենք հայտնում ՀՀ ԳԱԱ Ցեղասպանության թանգարան - ինստիտուտի սնօրինությանը՝ ժողովածուի խմբագրման և հրատարակման գործը սսանձնելու համար:

Արամայիս Բալոյան

1
3
103

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունին՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 25 հունվարի 1913թ.
Հեռագիր
Քիվ. 406/103

Պարոն նախարար,

Մի ֆանի օր առաջ ընդունեցի Հայ առաքելական եկեղեցու դաստիարակ-
րանի երկու ներկայացուցիչների՝ հայ աշխարհիկ խորհրդի նախագահ դարոն
Ստեփան Կարայանին և նույն խորհրդի անդամ դոկտոր Թորգոմյանին, որոնք
եկել էին ինձ ներկայացնելու Ասիայում բնակվող հայ ժողովրդի վիճակը:

Այս դարոններն ինձ ներկայացրին, թե որքան սխուր են իրենց կրոնակիցնե-
րի (կենսական) դայմանները: Իրենց գոյությանը սղառնացող վսանգի վա-
խից նրանք ստիպված չեն հեռանում բնակության կենտրոններից: Ուստի չեն
կարողանում մասնակցել գյուղատնտեսական աշխատանքներին և աղքատ են
ծայր աղքատության մեջ, որն օր-օրի ավելի է սրվում:

Պատժարարանը, շեսնելով մուսուլման բնակչության զգրվածությունը,
բախումներից խուսափելու համար կոչ է արել հայերին դիմանալ ամեն ճեսակ
անարդարություններին: Չնայած դրան՝ հաստատվում են Անատոլիայում ամեն
սարքաթ 6 կամ 7 հիսունյաների սղանության մասին լուրերը, որոնք մնում են
անողտաթ: Դեղերի նման ընթացքը չի կարող ձգվել այսդես անորոշ, ֆանգի
հայ ժողովուրդը կենսական անհրաժեշտությունից ելնելով ստիպված կլինի հե-
ռանալ բնակեցված կենտրոններից, սակայն դրանով ավելի կհեշեսցան ոճրա-
գործների գործը: Սակայն յուրաքանչյուր ժողովրդի համբերությունը սահման
ունի, և հնարավոր է, որ հայ համայնքը չկարողանա անվերջ լռել և գլխիկոր
մնալ բոլոր այն անարդարությունների առջև, որի գոհն է դարձել:

Մտան այն դասձառներն են, եթե դրանց, իհարկե, չավելանան այլ դաս-
ձառներ, որոնք Անատոլիայում շուտով կհանգեցնեն մեծ անկարգությունների:
Անատոլիայի բնակչությունը գրեթե ամբողջությամբ զինված է, և նրանք դարձ-
յալ կընթուսանան այն սանջանների և սարաճֆային այն զգալի կորուսների
դասձառով, որոնք իրականացվել են Կայսրության կողմից այս դաստերազմի
ընթացում, որն այդ շրջաններում համարվում է խաչի և կիսալուսնի դայֆար:
Մուսուլմանական շաս ընսանիֆներ մեծ կորուսներ կունենան այդ դաստերազ-
մում, որն էլ հիսունյաների հանդեղ աշելության մի նոր առիթ կհանդիսանա:
Օսմանյան կառավարությունը վերջին շրջանում փորձում էր խուսափել ջար-
դերից և անկարգություններից, վախենալով, որ դրանք իրենց արձագանքները
կզսնեն Թուրքիայի եվրոպական շրջաններում, սակայն կորցնելով եվրոպա-
կան սարաճֆները, այժմ նա այդ կարդանից էլ է ազատված: Հայոց դաստիար-
արանն աղապայում ձևուսներ է ենթադրում և վախենում է, որ այս դաստերազ-
մից հեշո Հայաստանում շեղի կունենան ծանր իրադարձություններ:

Պատրիարքարանի ներկայացուցիչները եկել էին սեղեկանալու, թե Եվրոպական ի՞նչ է մտադիր անել իրենց համար, քանզի Հայկական հարցն իր արտադրումն էր գտել Բեռլինի դաշմանագրի 61-րդ հոդվածում, և 1895 թվականից Առասանդնոտոլոսի դեստանները դաստասում էին բարենորոգումների մի ծրագիր՝ այդ սարածքներում իրականացնելու համար:

Ներկայացուցիչները հայտարարում էին, որ որևէ հավաս չի ներհանում օսմանյան կառավարության կողմից մշակվող բարենորոգումների ծրագիրը, եթե, իհարկե, դրանք չիրականացվեն սերությունների հսկողության ներքո: Միաժամանակ կոչ արեցին, որ եթե թուրքերն ուզում են դաժնանել ասիական սարածքները, ապա դեմ է մի բարձր բարեփոխումներ կատարեն՝ բացառադես Եվրոպայի հսկողությամբ: Ավելացրեցին նաև, որ հայերի դաժնանքները լուրջ չեն եմ նրանց անհրաժեշտ է կյանքի և գույքի ապահովություն:

Պարոն Կարայանին և Թորգոմյանին դասասխանեցի, որ օտար սերության ներկայացուցիչը լուրջ գոյություն ունի և լինի մեկ այլ դեստան ներքին խնդիրներին միջամտելու դեմքում: Նրանց, սակայն, վստահեցրի, որ եթե Հայկական հարցը բնարկվի Եվրոպայում, հայերը կարող են վստահ լինել, որ իսպաղի ժողովուրդն այնտեղի դիրքում կունենա, որով հարգված կլինեն հայերի զգացմունքները, ազատության [ձգսման], հավասարության և առասաձեռնության ավանդույթները: Մա է վերհիշյալ դարձումների հետ ունեցած գույցիս համառոտ նկարագիրը, որը ներկայացնում են Ձերդ Գերագանցության ուժադությանը, քանզի կարծում են, որ լուրջ Հայկական հարցը նորից բարձրացվելու է և վերջնական լուծում է դաժնանքելու:

Գարունի

Իտալիայի Արտաին Գործերի Նախարարության Պատմական Դիվանագիտական Արխիվայտիս ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի Դեստանասուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

2
Իտալիայի արտաին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Առասանդնոտոլոսում Իտալիայի դեստան Գարունիին
Հռոմ, 1 փետրվարի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 700

Ըստ վստահելի սեղեկությունների, չնայած, հնարավոր է, որ Առասանանը բարձրացնի Հայկական հարցը, այսուհանդերձ դեռևս հնարավոր է, նույնիսկ հավանական, որ դրանից խուսափելու մեր գործադրած ճիգերը հաջողություն ունենան: Դա համար անհրաժեշտ է, որդեսգի բալկանյան երկրների հետ խաղաղության կնքումը արագացվի, օսմանյան կառավարությունն անհատաղ իրականացնի լուրջ քայլեր՝ հայերի վիճակը բարելավելու համար, սակայն այդ քայլերը լինեն ոչ թե ձևական, այլ անկեղծ և իսկադես բարելավեն հայերի

դաժնանները, նախքան Առասանի կողմից Հայկական հարցի բարձրացումը, այլ խոստերով՝ քանի դեռ ուր չէ: Ձերդ Գերագանցությանը խնդրում են այս ամենը ոչ դաժնանական կերպով հաղորդել օսմանյան կառավարությանը և հասկացնել նրանց, որ նրանց գաղտնաբար սրվող այս խորհուրդը բխում է Թուրքիայի լուրջից և համընկնում է մեր լուրջին՝ Ասիայում նրանց իշխանությունը դաժնանելու սեսակեցից:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեստանասուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

3
Իտալիայի արտաին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Առասանդնոտոլոսում Իտալիայի դեստան Գարունիին
Հռոմ, 7 փետրվարի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 06247/67

Պարոն դեստան,

Շնորհակալություն են հայտնում Ձերդ Գերագանցությանը ս.թ. հունվարի 25-ի թիվ 103 հեռագրի՝ համար, որով ինձ սեղյակ եք դաժնում Հայոց դատարանի ներկայացուցիչների այցի և Ասիայում հայերի վիճակի մասին նրանց նկատառումների մասին: Ըստ այդ ներկայացուցիչների՝ նման դաժնաններ չիրում են վաղուց, այժմ դրանք ավելի են վաժնարացել և կարող են առավել ծանրանալ մոտ ադադայում:

Այդ կադակցությամբ առիթ են ունեցել վերջերս մի նամակ ուղարկել Նորին Գերագանցություն վարչադեսին, որի կրկնօրինակը կից ուղարկում են Ձեզ: Այդ նամակում իմ արտադայած սկզբունքները համընկնում են այն սեսակեցներին, որ Ձերդ Գերագանցությունը ներկայացրել է իր գուցակիցներին:

Հաստատելով այդ գուցում Ձեր արտադայած մտքերը՝ ավելացնում են, որ այս դաժնին մեր հեսարքությունների մեջ չի մտնում միջազգային մակարդակով բարձրացնել Հայկական հարցը: [Հարցի՝ միջազգային մակարդակի] բարձրացումն այս դաժնին կարող է առիթ հանդիսանալ գուցահեռաբար անդադառնալ նաև Թուրքիայի ասիական սարածքների հետ առնչվող լուրջ այլ հարցերին ևս, իսկ մեզ անհրաժեշտ է, որդեսգի Կայսրության այդ հասկածի սարածքային ամբողջականությունը բնարկվան նյութ չդաժնա առնվազն մի քանի սարի մինչև մեր կողմից կավարսվեն նախադասարասական այն աշխատանքները, որոնք կերաշխակորեն խնդրի լուծման մեջ մեր դերակատարությունն ու որոշ առավելությունները: Բայց որդեսգի այս ամենը սագվի, անհրաժեշտ է, որ օսմանյան կառավարությունը զիտակցի և ամենայն դասասխանասվությամբ մոտենա կրկնվող այն բողոքներին, որ սագվում են Փոքր Ասիայի հայ համայնք-

ների կողմից: Այս իմաստով Ձեր Գերագանցությունն ամեն դեղմում կարող է սեփական նախաձեռնությամբ, լուստեհ առիթի դեղմում, դիմել Օսմանյան կայսրության արտոնազատությանը, որդեսզի նա որքան հնարավոր է շուտ խաղաղություն հաստատի իր տիրապետության այդ կարևոր երջաններում:

Սան Ջովիանո

Առդիր

Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջովիանոն՝
Իտալիայի Նորին Գերագանցություն վարչադեպարտմենտին
Հռոմ, 28 հունվարի 1913թ.

Տեղեկացնում եմ, որ ս.թ. հունվարի 16-ին Սոֆիայի նախարարը՝ երկու հուշագիր է ուղարկել՝ մեկը Նորին Գերագանցությունն քաղաքական, մյուսը՝ Ձեր Գերագանցությանը, Սոֆիայում հավաքված հայերի խորհրդի կողմից, որով խնդրում են Իտալիայի միջամտությունը Փոփր Ասիայում բնակվող հայ ժողովրդի վիճակի բարելավման գործում:

Այս կապակցությամբ, կարծում եմ, օգտակար կլինի ավելացնել, որ Հռոմի արտաքին համալսարանի պրոֆեսոր կոնս Անջելո դե Գուբերնասիսի միջոցով վերջերս ինչ հասավ մի հայ հրատարակչի՝ պարոն Առաքելյանի, դիմումը: Նա մաս է կազմում Հայոց պատերազմի կողմից նշանակված այն պատվիրակության, որը Բեռլինի համաշխարհագիրը ստորագրած եվրոպական տերությունների կառավարությունների մոտ ներկայացնում է թուրքապատերազմի հայ ժողովրդի իրավիճակը: Գիմումում նա ցանկանում էր իմանալ, թե ե՞րբ կարող եմ ընդունել այդ պատվիրակությանը:

Կոնս դե Գուբերնասիսին պատասխանեցի, որ արտաքին կառավարությունը լիովին տեղյակ է թուրքապատերազմի հայերի իրավիճակին, քանզի նրանցով բնակեցված շրջաններում խռովում է բարենորոգումների մասին, և վաս չէր լինի, որ այդ կապակցությամբ տերությունները մեծապես կազմակերպեն մեծության առնելով այդ խնդիրը՝ հաշվի առնելով, սակայն, մեր բարեկամական հարաբերությունները Օսմանյան կայսրության հետ: Նրան ասացի, որ ավելին չեմ կարող վստահեցնել այդ կապակցությամբ, նույնիսկ եթե այդ պատվիրակությունը ժամանի Հռոմ, սակայն իմ հայտարարությունները ոչնչով չեն արթնրվի արդեն ասվածից:

Սան Ջովիանո

ԻԱԳՆՊԻԱ, Թուրիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

4

Տրամիզոնում Իտալիայի գլխավոր հյուպատոս Գորդինին՝
Կոնսանդնուպոլսում Իտալիայի դեսպան Գարոնինին
Տրամիզոն, 8 մարտի 1913թ.
գաղսնի
թիվ 245/39

Պարոն դեսպան,

Պատասխանելով երեկվա Ձեր գրությանը՝ լուստեհ ունեմ անհատաղ Ձեզ ներկայացնելու Հայկական հարցի առնչությամբ իմ տեղեկությունները:

Հյուպատոսական իմ իրավասությունների երջանակի մեջ են մտնում Ձեզ հետաքրքիր երջաններից երեքը՝ Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները:

Էրզրումում իրավիճակը հանգիստ է: Լավատեսական այն լուստեհներ, որ Ձեզ է ներկայացրել այդ լուստեհներից, իրատեսական է թվում, եթե վերաբերում է սահմանափակվում է միայն այս վիլայեթով, որտեղ, թե՛ կառավարողների գործունեության, թե՛ թվականորեն գերիցող հայ բնակչության հետ նրանց համագործակցության, թե՛ սահմանադրության հռչակման ժամանակաշրջանի մուսուլման բնակչության և քրդերի փոխադրվել լինելու հանգամանքներն այստեղ հաստատել են կենսական բնականոն լուստեհներ, որի արդյունքում ցնցումներ և բախումներ գրեթե տեղի չեն ունենում, և այս ամենը կարող է գրավել միջազգային հանրության ուշադրությունը:

Բայազետում, որ Էրզրումի վիլայեթի կարևորագույն քաղաքն է, որտեղով անցնում են Պարսկաստան մեկնող քաղաքները, և ուր նկատվում է ռուսական շուկան, մասնավորապես 1876-1877թթ. լուստեհներից և Սան Սեֆանոյի լուստեհների կնքումից հետո, իրավիճակը նույնպես հանգիստ է, ինչքանով որ ինձ տեղեկացրեց ոչ մուսուլման մի լուստեհայ, ով մի քանի օր առաջ էր այդտեղից եկել:

Ինչ վերաբերում է Վանին, որը միանգամայն կարելի է հայկական վիլայեթ անվանել, և Բիթլիսին, որն անմիջապես հաջորդում է Վանին, չի կարելի ասել նույնը: Սակայն Բալկանյան լուստեհների սկզբից քիչ անց, այս երկու վիլայեթներում իրավիճակը զգալիորեն բարելավվել է, բայց խոսքը վերաբերում է միայն այս լուստեհներին, և կոնկրետ այս լուստեհներից հայ լուստեհներից Ձեզ ներկայացրած լավատեսական լուստեհներն ընդհանուր առմամբ, իրոք, համալուստեհայինում է իրականությանը:

Վանում և Բիթլիսում շարունակվում են հայերի սղանությունները և դրանք կատարվում են ամեն օր, սակայն ի տարբերություն ոչ վաղ անցյալի, այժմ դրանք կատարվում են ոչ մասսայաբար և ոչ մուսուլման [թուրքերի] կողմից, այլ՝ քրդական առանձին խմբերի կողմից: Քրդերն ավազակ, վրանաբնակ, դաժան, արյունարբու և ընդվզող ցեղախումբ են:

Ուստիկանությունը ցույց է տալիս, թե եռանդաբար փնտրում է մեղավորներին, սակայն նրանց անկարողության, կամ, ավելի ճիշտ կլինի ասել, հայերի

հանդեպ ասելության դասճանով, մեղավորները գրեթե միշտ չեն զգնվում և անդաժիժ են մնում: Նույնիսկ Վանի ֆաղափառեա Կաղանաջայանի սղանու- թյունը դեռևս բացահայտված չէ:

Մի բարբառըլուրներից ինձ հայտնի դարձավ, որ Վանի գլխավոր նահանգա- ղետը համաձայնության մեջ է եղել ֆրեերի հետ՝ ընդդեմ Հայ հեղափոխական դաճնակցության: Միգուցե նա վախենալով ինչղես ֆրեերից, այնղես էլ հայե- րից, (առաջինները դաժան և վայրենի են, հայերը՝ ավելի բազմամարդ, համառ և հասսասամիտ), սակայն ընտելով առաջիններին, ֆանգի նրանք մուսուլման են, իսկ հայերը՝ ֆրիսոնյա, թճամանք է առաջացնում նրանց մեջ, կիրառելով «բաժանիր և սիրիր» սկզբունքը:

Այս վերջին օրերին մի բախում տեղի ունեցավ Վանի ժանդարմների և ֆրա- կան մի ավազակախմբի միջև: Հայ ժանդարմը սղանեց ֆուրդ ավազակաղե- սին, որին վերագրվում էր նաև Կաղանաջայանի սղանությունը: Հայ ժանդարմն այժմ ձերբակալված է և դասաղարսվում է:

Հայկական հարցի կողմին այժմ առաջ է եկել նաև ֆրական հարցը: Իրոք, կան ֆրեեր, որոնք նույնղես ֆարգում են անկախության գաղափարը և սղառ- նում են աղսամբել: Իմ կողմից չճճսված սլյալներով, ֆրեերը ղասրաս են համագործակցել նաև հայերի հետ՝ ընդդեմ մուսուլմանների, եթե նրանց խնդի- րը չբավարարվի:

Մոտ աղազայում մեկ այլ խժղություն է սղասվում, որը նախաղասրաս- վում, սակայն գաղսնի է ղահվում: Կարծում եմ այն կազմակերղվում է սահ- մանին զսնվող ռուս գործակալների կողմից:

Թեև չեմ կարող բացառել այս ամենը, բայց կասեմ, որ ինձ չի թվում, թե այդ երջաններում տեղակալված ժանդարմերիան համալրվել է Մակեդոնիայից եկած հրամանասարներով և գորամասերով: Մակայն ճիտ է, որ 1911թ. սկզբնե- րին, ինչղես տեղեկացրել եմ արֆայական դեսղանասանը, Վան է ողարկվել օս- մանյան ժանդարմերիայի մի ընտրվի գորաբանակ, որը դեկավարում էին չորս օտարերկրացի հրամանասարներ՝ մեկ գերմանացի, մեկ ֆրանսիացի, մեկ իտալա- ցի և մեկ անգլիացի: Ժանդարմների այդ լավագույն գորախումբն այլևս հետ չվե- րաղարձավ և մնաց թուրք-ղարսկական սահմանին՝ Վանի երջանում, և կարծում եմ, որ դրա հրամանասարությունը տեղակալված է հենց Վան ֆաղափում:

Վարչական բարեփոխումներ, որղես այդղիսին, այդղես էլ չիրագործվե- ցին, բայց տեղական իճսանությունները ստացված հրահանգներից և ղահի անհրաժեճությունից ելնելով մի փոքր բարելավեցին կառավարման եղանակ- ները՝ ավելի ֆիչ անհանգսացնելով բնակղությանը: Նույնիսկ հանղուրժում էին, որղեսգի ջարղերից, բռնություններից, ֆաղափական հետաղնղումներից և վախից իրենց բնակավայրերը լրած հայերն ու ֆրեերը վերաղառնան իրենց տե- րը: Այս դրական տեղաբարձը հերել չի լինի, սակայն, այն բավարար չէ, և որևէ երաճխիմներ չկան աղազայի համար:

Տակավին չլուծված է մնում այն մեծ խնդիրը, որ վերաբերում է հայերի հո- ղերին և գույֆին, որոնք բռնագաղթվել և թալանվել են ֆրեերի և մուսուլմանների կողմից 1895 թ. ջարղերի ընթացղում և դրանցից հետո: Խնդիրը բաս ծանր է, և դա է այն հիմնական ղասճառը, որը վաղվա օրվա հանղեղ վասահություն չու- նենալու ղասճառով, ծնում է նման իրավիճակ:

Պետք է ավելացնեմ սակայն, որ հայերի ղառակսվածությունը հենց իրենք իրենց մեջ, ֆաղափական և կրոնական սարաձայնությունները, բնակղության փոփոխական լինելն ու սարաղունությունը բաս են դժվարեցնում դեղերի ըն- թացղն ու իրավիճակը:

Հայերի թիղը հասվում է մոտ 3 միղոն, որոնցից 1.250 հազարը բնակվում են Թուրքիայում, այդղանն էլ՝ Ռուսաստանում, մնացած կես միղոնը ցրված են Պարսկաստանում, Հնդկաստանում, Եգիղսոսում, Ճաղոնիայում, Ամերիկայի Միացղալ Նահանգներում, Հարավային Ամերիկայում և Եվրողայում: Մրան- ցից 200 հազարը կաթղիկներ են, մնացածը՝ Առաֆելական Եկեղեցու հետևող- ներ, կան նաև փոքրաթիղ բողղոֆականներ և այլղ:

Օսմանյան կայսրությունում բնակղողները՝ սոցիալ-ֆաղափական տեսանկ- յունից բաժանված են երեղ խմբի.

1. Պահղանողականներ, սրանք ֆարգում են բացառաղես հայ ժողղվ- դի ինքնուրուղության սկզբունքը, կրոնի, լեզվի և ավանղությունների անաղար- տությունը, բացառում են ցանկացած սիղղի ձուղում և համագործակցություն մուսուլմանների հետ և ցանկանում են, որղեսգի համայնֆի և վարչակազմի դեկավարման գործում մաս կազմի նաև հոգևորականությունը:

2. Հնչակյաններ. չափավոր ժողղվրղավարական այս խմբավորումը հնա- րավոր է համարում թուրքերի հետ բարիղրացիական հարաբերությունների հաս- տատումը՝ առանց նրանց հետ համագործակցելու, և բացառում է համայնֆային կյանղում հոգևորականության դեկավար դիք ունենալու հանգամանքը:

3. Դաճնակցականներ. սրանք սահմանաղության հաստատման ընթացղում բավականին լավ համագործակցում էին երիտթուրքերի հետ և բասերն անղա- մագրվում էին «Միություն և առաջաղիմություն» կուսակցղության տեղական կոմիտեներին: Մակայն նրանց բարբերում հիասրափություն մնավ, և նրանք ընղվզեցին, գայթակղվեցին ողջ Անասղիայղով և Միջագեղսղով ցրված ամերիկ- յան ու լուրթերական ֆարղիչների կողմից և դիմեցին այլևայլ անօղինական գործողությունների:

Հայերի երկու երուրըղ ղասկանում է առաջին խմբին, մնացած մասը, որոնք ավելի անհնագանղ կարելի է կոչել, անղամագրվել է մյուս երկու խմբերին, և բաս հաճախ հայերի դժբախություններն արղումք են հենց նրանց գործողու- թյունների, որոնք գրգռում են մուսուլմաններին և ֆրեերին:

Այս ամենից ղարզ երևում է, որ Հայկական հարցն այժմ չի կարելի համա- րել որղես լուծման փուղում զսնվող հարց. այն զսնվում է դաղարի և սղաս-

ման փոխում: Թուրքերն այս վիճակը համարում են բարելավում, և դրա համար նրանց չի կարելի մեղադրել: Հայերը, սակայն, որ բնավորությամբ թերահավաս են և ունեն անցյալի դառը փորձը, չեն վստահում և կարծում են, որ թուրքերը չեն հրաժարվել իրենց ձուլելու ծրագրից և նրանց բարյացակամ վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ դարձադեպ դրա հի թելադրանք է, քանզի [թուրքերը] վախենում են հրահրել Ռուսաստանի գայրայթը, որի արդյունքում կարող է գրավվել Հայաստանի սարածքը, ինչպես նաև վախենում են կորցնել տնտեսությունների համակրանքը: Հայերը վստահ են, որ շուտով թուրքերը կսկսեն լայնածավալ գործողություններ, իսկ այժմ բռնություններ գործադրում են որեւէ կարող են. նրանք բռնություններ են իրագործում այն հայ կանանց և ընտանիքների նկատմամբ, որոնց տղամարդիկ մեկնել են մարտի դաս, սիրանում են նրանց ունեցվածքին և, նույնիսկ, սղանում են վիրավոր հայ զինվորներին, որդեսգի հիվանդանոցներում տեղ լինի մուսուլման վիրավորների համար ... Ըստ էության են հայերի գանգատները:

Միևնույն ժամանակ հայերը գաղտնաբար զինվում են ինչպես հույները, որդեսգի այս անգամ թանկ վաճառեն իրենց կյանքը, դրան սղառնացողներին հակադրելով ջարդեր՝ ջարդերի դիմաց:

Խնդիրն ավելի է բարդանում ու խճճվում, ինչպես արդեն ասել եմ, քրդերի գուզընթաց հուզումների և ռուսների միջամտության հետևանքով:

Թուրքական կառավարությունը, խաղաղությանը նողաստելու համար, շուտով կսկսի կիրառել վերջերս ընդունված գույքահարկի մասին օրենքը, սակայն, ցավոք արտի, կհանդիմանի այն դժվարություններին, որոնց մասին արդեն նշեցի:

Հայտարարվում է նաև, որ շուտով Կոստանդնուպոլսից մի հանձնախումբ կգա, որը կհամալրվի տեղական մարմինների ներկայացուցիչներով և կայցելի հայկական վիլայեթներ՝ նողաստելու ունենալով վերականգնել ժանդարմերիան, հետաքրքրվելով նաև առկա այլ խնդիրներով՝ բարեփոխումներն իրականացնելու համար: Անկասկած սա բարի կամֆի դրսևորման ևս մի ձև է, սակայն դեռևս չիրագործված, նրա շուտ արդեն ձևավորվել է մեծ անվստահության մթնոլորտ:

Կառավարության մեկ այլ նախաձեռնությամբ՝ վերջին գորակոչով հավաքված զինվորներն ուղարկվում են երկրի խորքերը. ամեն օր բազմաթիվ զինվորներ են գալիս և տեղակայվում այստեղ: Մրանք շուտով ռազմական կարգադրություններ կստանան և կտեղափոխվեն դեղի արդեն որոշված սահմանագոտիները՝ Բայբուրդ, Երզնկա, Էրզրում, Բայազետ և Վան: Այդ զինվորներին և ժանդարմերիայի միջոցով Բարձր Դուռը հույս ունի վերահսկել սահմանին չիրող իրավիճակը, որեւէ տեղակայված ռուսական զորքերը կանգնած են որդես մեծական սղառնալիք:

Թուրքիայում բնակվող հայերի վիճակի մասին սարածվող ահազանգերը, ըստ վերջին իրադարձությունների, չեն հաստատվում. վիճակը կայուն է և, նույնիսկ, նշմարվում է մի փոքր բարելավում:

Իրավիճակը, որ ներկայացրի, այս դրահին համադասասխանում է իրականությանը: Եթե ձյուն տեղա, և դրա շերտը մի քանի մետրով բարձրանա և փակի ճանապարհները, աղա վիճակի կտուկ փոփոխություն մոտ աղազայում չի լինի: Խնդիրն իմ ուշադրության ակ կլինի, և յուրաքանչյուր հնարավորության դեղում Զեղ Գերազանցությանը կտեղեկացնեմ իրավիճակի մասին:

Պարոն դեսպան, ընդունե՛ք հարգանքներս հավաստիք:

Գորդինի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

5

Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի դեսպան Գարրոնին՝ Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Ման Ջուլիանոյին Կոստանդնուպոլսի, 18 մարտի 1913թ.

Հեռագիր թիվ 1290/295

Պարոն նախարար,

Տրադիզոնի արհայական գլխավոր հյուպատոսը իր զեկույցում ներկայացրել է Հայաստանում չիրող իրավիճակը: Այդ զեկույցը՝ կից ուղարկում եմ Զեզ: Դրանից կարելի է հետևություն անել, որ իրավիճակն այնտեղ այդքան էլ վարդագույն չէ, ինչպես Զեզ ներկայացրել էր Նաքի քելը: Մեր հյուպատոսը կհետևի իրադարձություններին և մեզ կտեղեկացնի իրավիճակի փոփոխությունների մասին:

Պարոն նախարար, ընդունե՛ք հարգանքներս հավաստիք:

Գարրոնի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

6

Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Ման Ջուլիանոն՝ Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի դեսպան Գարրոնին Հոուն 8 ապրիլի 1913թ.

Հեռագիր թիվ 2103

Պարոն դեսպան,

Այսօր հանդիմեցի դարոն դե Մերեյին՝ և զուցեցինք Հայաստանի խնդրի մասին: Նա կիսեց իմ կարծիքն այն մասին, որ այժմ նողաստելահարմար չէ Հայկական հարցի բարձրացումը: Կարծում եմ, որ երիթուրքերը ողեք է բարելավմաբար խորհուրդ ան Բարձր Դուռը, որդեսգի այն որքան հնարավոր է խոստալի:

հայերին վնասներ դասառող գործողություններից: Նրան տեղեկացրի, որ, ըստ Տրամիզոնում մեր հյուպատոսի գրության, վիճակը մի փոքր բարելավվել է:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., քղթադանակ 161:

7

Հալեդում Իսալիայի գլխավոր հյուպատոս Գաուսիերին՝

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունիին

Հայեպ, 17 սպրիլի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 2186

Պարոն դեսպան,

Դեղին այնքան հրասպառ է, որ հեռագրել եմ նաև արհայական նախարարին: Այս գիտել կաթոլիկ հայերի եղիսկոտոսը մի հեռագիր է ստացել, որում ասվում է. «Նախորդ երեկո շուկայի կենտրոնում երկու ժանդարմներ առանց դասառողի սլիմներով հարձակվել են բնակչության վրա: Հրամանատարի հրամանով նրանց են միացել ժանդարմների մի խումբ և շարունակել խուսափումները: Մեր կյանքը վստահ մեջ է, անհրաժեշտ է անհատաբար միջամտություն: Նմանատիպ հեռագրեր են ուղարկել սարբեր գյուղեր, և այժմ Ադանայի բնակչության մեջ ջարդերի վախից ահավոր սպառնալիք է առաջացել: Քրիստոնյաներն աղաստան են գտնում եվրոպացիների ճակատում: Խնդրում եմ արհայական նավերից ուղարկել մեզ դասառողները համար»:

Անմիջապես կապվեցի Հալեդի եղիսկոտոսների հետ, բայց նրանք ավել ոչինչ չգիտեին: Առավոտյան կկապվեմ կոլեգաներիս հետ, քանզի այժմ կեսգիտեր է՝ տեղեկանալու համար, թե նրանք ի՞նչ նորություններ ունեն:

Գաուսիերի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., քղթադանակ 161:

8

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունիին՝

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Կոստանդնուպոլիս, 13 մայիսի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 2832/500

Պարոն նախարար,

Պատիվ ունեմ Ձեզ տեղեկացնելու, որ հայկական դասառողությունը, որը գլխավորում էր դասառողը, երեկ մի հուսալիք է ներկայացրել Մեծ Վեզիրին,

որում ներկայացնում են հայերի ցավալի վիճակը, հայկական նահանգներում սիրող վախի մթնոլորտը և այլն:

Հուսալիքը հետաքրքիր մի փաստաթուղթ է, որը ստեղծված իրավիճակում չափազանց կարևոր դեր կարող է խաղալ հայ համայնքի և թուրքական կառավարության հարաբերություններում: Հուսալիքում հստակ նշվում է, որ հայ ժողովուրդը չի ցանկանում անջատվել Օսմանյան կայսրությունից, սակայն անհրաժեշտ է համարում դեռևս 1878թ. Բեռլինի կոնգրեսով խոստացված բարեփոխումների իրականացումը, որոնցից հստակ երևան հայերի կյանքի և ունեցվածքի աղաքակության երաշխիքները:

Եթե օսմանյան կառավարությունն այս անգամ էլ անտեսի այս կոչը, որը, երևում է, վերջինն է, և անհատաբար չարգելի նոր բռնությունները, նոր ջարդերն ու հետադարձությունները, ապա Օսմանյան կայսրությունում բնակվող հայերը չեն կարող իրենց հայացքը չուղղել դեղի իրենց այն կրոնակիցները, որոնք հանգիստ ապրում են Ռուսաստանում, և եթե նույնիսկ անկախությունն այնտեղ անհնար լինի, կգերադասեն ամբողջական ցրտի, քան Կոստանդնուպոլիսի սուլթանի իշխանության ներքո:

Վերջում դասիվ ունեմ Ձերդ Գերագնացությանն ուղարկելու վստահելի աղբյուրներից ինձ հասած՝ Հայկական հարցին առնչվող մի քանի գաղտնի նորություններ:

Գարունի

Առդիր

1. Զյանիլի փաշայի⁷ կառավարությունը ռուսական միջամտության սպառնալիքի ներքո, ինչպես նաև հաշվի առնելով, որ երկրի արտաքինախարարը պարոն Նոբուսունկյանը,⁸ հայ է, խաղաղության հաստատման նախաշեղծի սկսել է լրջորեն զբաղվել Հայկական հարցով: Թվում է, թե երիտթուրքի այս կառավարությունը դեռ չէ սկսել լրջաբար լինել հայերի ցանկություններին: Ինչպես ինչ տեղեկացրեցին վստահելի աղբյուրից, երիտթուրքի կոմիտեի համագործակցության վերջին նիստում լսվել է Հայկական հարցը: Նախկին պատգամավոր Սերրես Միդիաս Շուրին, անդրադառնալով ինդիքին, հայտարարել է, որ կառավարությունը որոշել է մի շարք օտարերկրացիներ հրավիրել՝ Հայաստանում բարեփոխումներն իրականացնելու համար: Հենց որ նրանք ժամանեն Անատոլիա, կառավարությունը մարդաստանար կանցկացնի՝ ցույց տալու համար Եվրոպային, որ հայերն այդ շրջաններում ընդամենը փոքրամասնություն են կազմում: Նրանց տկուսային քվադրանակը ստանալով է 10-ից 37 տկուսի ստանաններում:

Ինչպես ինչ տեղեկացրեց հայերի նախկին պատրիարք Օրմանյանը,⁹ Հայաստանում անցկացվելիք բարեփոխումների այս նախաշեղծությանը հավանություն են տալիս բնակչության բոլոր շերտերը: Նույնիսկ Փարիզում գործող հայկական պատրիարքությունը ցանկանում է ֆրեդին ևս մասնակից դարձնել

այս գործին հայերին հասկացնելով անշուշտ, գլխավոր դերը: Օրմանյանն ինչ
ասաց նաև, որ հայերն այսօր բաժանված են երկու խմբի. մի խումբն ուզում
է Փարիզում զսնվող հայկական պատվիրակության միջոցով շարժել եվրոպա-
կան տնտեսական հասարակությունը Հայկական հարցի շուրջ, իսկ մյուս
խումբը ցանկանում է տեղական հայկական կոմիտեաների միջոցով ստորաևներ
և խժոժություններ իրականացնել: Ներկայումս կան երկու ապստամբական
կենտրոններ. մեկը՝ Չեխոսլովակիայում, որը հունական կառավարության հետ սերտ կա-
պի մեջ է և զսնվում է նրա ազդեցության սակ, մյուսը՝ Վանում: Ռուսաստանն
իր հերթին ակտիվ աշխատանքներ է իրականացնում Բրեսլի շրջանում: Բրե-
սլի առաջնորդն Աբրահամյանն է, որը բավական երկար ժամանակ զսնվում էր
Թիֆլիսում: Թուրքական կառավարությունը ցանկանում է նվազեցնել հայերի
թիվը՝ այդ նպատակով կազմակերպելով եվրոպական շրջաններից մուսուլման-
ների տեղափոխությունը դեպի հայկական շրջաններ:

2. Հայկական հարցի ներկա վիճակի մասին որոշ տեղեկություններ ստացա
գերապատիվ Օրմանյանից և հայկական այլ աղբյուրներից:

Հայկական շարժման կենտրոնը զսնվում է Եգիպտոսում: Դրա ղեկավարը
հայտնի հեղափոխական Դամադյանն է: Հայկական կոմիտեաներն աջակցու-
թյուն են ստանում Հունաստանից և թվում է, թե այնտեղից գնեմ և զինամթեր
են ներկրում: Երզնկայում տեղի ունեցած պայթյունը ցույց է տալիս, որ այն-
տեղ բավականին շատ զինամթեր է կուտակված եղել: Հայերի առավել խոհեմ
մասը բնակաբնակներն է այդ շարժումը: Հայոց Կաթողիկոսը փորձում է սանձել
հայկական բոլոր կուսակցությունների ծայրահեղական թևերի գործողություն-
ները: Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքը Եգիպտոս է ուղարկել Օսմանյան
բանկի աշխատակից պարոն Փափազյանին և վստահելի մեկ այլ անձնավորու-
թյան Դամադյանին ստանալու համար:

Երիտթուրքերի կոմիտեի վերջին հավաքի ժամանակ որոշվել է, որ կառավա-
րությունը բոլոր հնարավոր միջոցներով պետք է աջակցի Հայոց պատրիարքին,
որի թուրքական պատճառով հայկական որոշակի շրջանակներ ակտիվ պայքար
են սկսել նրա դեմ: Նիսի ընթացքում Մուսա Բյազիմը տեղեկություններ պա-
հանեց «Թանին»¹⁰-ում սպառված այն հողի մասին, ուր դրականորեն էր
խոսվում Հայկական հարցի մասին: Թալիսթը¹¹ նրան պատասխանեց, որ այդ
հանդեպը չի արտահայտում կոմիտեի տեսակետները:

Տարբեր աղբյուրներից ստացված տեղեկություններից երևում է, որ Ռուսաս-
տանը ցանկանում է բարձրացնել Անատոլիայի շրջանների հարցը: Եթե նախ-
կինում թվում էր, որ Ռուսաստանը ցանկանում է սեղանին դնել Հայկական
հարցը, ապա այժմ կարելի է վստահաբար ասել, որ նա խնդրին ցանկանում է
սալ Բրեսլի և Երզնկա և ստեղծել մի նոր Ռուսիայի Անատոլիայի արևմուտքում:
Այս փաստն ապացուցվում է նաև այն հուշագրով, որ մարտի 17-ին ուղարկվել
էր Մեծ Վեզիրի գրասենյակ, որտեղ կարծում են, որ հուշագիրը կազմվել է Ռու-

սաստանի դեսպանատան դրոմով: Մեծ Վեզիրը կարգադրել էր պարզել հու-
շագրի ծագումը, սակայն Պարոնի (այդ բնակավայրից էր ուղարկվել հուշագի-
րը) ազդեցիկ դեմքերը կրակահարկի հերքել էին իրենց մասնակցությունն այդ
գործում:

Շարունակվում են ռուսական զորքերի կենտրոնացումները թուր-
քախակական սահմանին:

3. Վստահելի աղբյուրներից ստացված տեղեկությունների համաձայն,
Չափի տներից հետո Հայոց պատրիարքի և Բարձր Դուռն հարաբերություն-
ներում սրում է նկատվում, որը շուտով ճգնաժամ կառաջացնի պատրիարքա-
նում, քանզի ներկա պատրիարքը չի կարողանում վերահսկել իրավիճակը: Այդ
պաշտոնում առավել նպաստակա հարմար թեկնածու է համարվում Դիարբեհրի
արքեպիսկոպոս Չավենը: Պատրիարքի պաշտոնազրկումն ազգային ներքին
անհրաժեշտություն է, որով արտահայտվում է հայերի բողոքն ընդդեմ առկա
իրավիճակի: Պատրիարքական ճգնաժամը կազդանշի դիվանագիտական մի-
ջանցության սկիզբը:

4. Հաստատվում է, որ երիտթուրքերի կոմիտեան և կառավարությունը փորձում
են հայ պատգամավորների և ազդեցիկ այլ անձանց միջոցով հայերի շրջանում
բարեփոխումների դեմ տրամադրություններ առաջացնել: Ռուսական դեսպա-
նատները շարունակում է գումարներ վճարելով ակտիվ պահել հայկական հու-
զումները: Կառավարությունն իր հերթին ջանք չի խնայում նպաստելու այն
շարժմանը, որը դեմ է արտերկրի հսկողության սակ բարեփոխումներ անցկաց-
նելուն: Ամեն դեպքում Հայկական հարցը մի տեսակ հանգիստ փուլում է զսն-
վում:

Վստահելի աղբյուրից իմացա, որ Եգիպտոսի կոմիտեի ղեկավար
Դամադյանը Բալկանյան պատերազմի ընթացքում իր հույն ընկերների միջո-
ցով բանակցություններ է վարել Վենիզելոսի¹² հետ՝ Հունաստանի աջակցությու-
նը ստանալու համար: Վենիզելոսը նրան մերժել է, սակայն հասկացրել, որ
Հունաստանի կառավարությունը չի կարող պաշտոնապես աջակցել հայերի
շարժմանը և խորհուրդ է տվել համագործակցել հելլենական գաղտնի կազմա-
կերպության հետ, որի միջոցով կկարողանան գնեմ և զինամթեր չեղք բերել:
Ինչ տեղեկացրին, որ հայկական կոմիտեաները 4-5 ֆրանկով «մատուցե-
լի» զենք են գնում բուլղարացիներից: Բուլղարական կառավարությունը ևս
աջակցություն է խոստացել հայկական ջոկատների ղեկավար Անդրանիկին,¹³
որը հայ կամավորների հետ մասնակցել է Կիրիլիսի ճակատամարտին:

ԻԱԳՆՊՂԱ, Քաղաքական ԸՄԲ P 1891-1916թթ., թղթադրանակ 332:

9

Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի դեսպան Գարրոնին՝
Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Ման Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 17 մայիսի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 2908/511

Պարոն նախարար,

Հայկական դեկավար Երջանակները դժգոհ են մնացել Մեծ Վեզիրին ուղղված հուշագրի տասասխանից: Այդ տասասխանում նույնիսկ չկա խոստումների այն բաժինը, որ թուրքական կառավարությունը սովորություն ունի ներկայացնելու: Ամենայն հավանականությամբ՝ եկել է հստակ տասասխանների ժամանակը: Այստիպի բովանդակություն էին դարձնակում բանախոսների ելույթները հայկական ազգային համագումարի երեկ անցկացվող բնակարանների ժամանակ: Համագումարը հավաքվել էր նույնիսկ իր հիմնադրման հնգամյակը: Այս Երջանակն անհանգստացած է նաև հայտարարված անգլո-թուրքական համաձայնագրի կնքումից, քանզի մտավախություն ունեն, որ հենց իրենք են վճարելու դրա դիմաց, որովհետև Անգլիան Թուրքիայից արժանություններ ստանալով, կփորձի օժանդակել Օսմանյան կայսրությանը և ակնկալվող բարեփոխումների ծրագիրը կհամադաստիսանեցնի վերջինիս Երջանակին:

Գարրոնի

ԻԱԳՆՊՂԱ, Տղազված դիվանագիտական փաստաթղթեր (այս ժողովածուն տղազվել է բացառապես Իտալիայի արտգործնախարարության ներքին օգտագործման համար), հ. LXXVI, թիվ 556:

10

Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի դեսպան Գարրոնին՝
Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Ման Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 24 մայիսի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 3026/535

Պարոն նախարար,

Հայկական խնդրով ամենայն լրջությամբ զբաղվելու օսմանյան կառավարության անունից Մեծ Վեզիրի սված խոստումները բավական դրական ազդեցություն են առաջացրել: Հայկական ազգային համագումարը, սակայն, որ այս օրերին հաճախ է հավաքվում, այնքան էլ չի վստահում այդ խոստումներին և փորձում է հնարներ գտնել՝ կառավարության խոստումները գործնականում կիրառելու համար: Մայրաքաղաքի հայկական Երջանակներն իրենց հերթին միջոցառումներ են կազմակերպում Եվրոպայի ուժադրությունն Արևելյան Անատոլիայի վիլայեթների ծանր դրության վրա հրավիրելու համար: Այդ

նորասկսված նրանք այս օրերին թուրքիկներ են դասառասել այդ վիլայեթների ներկա իրավիճակի նկարագրությամբ և նախատարաբանություն են փաստերի հիման վրա մի աշխատություն հրատարակել, որ կարարողի վիլայեթների նախկին վիճակը՝ ցույց տալու համար նոր համակարգի ժամանակ դրանցում եղած փոփոխությունները:

Գարրոնի

ԻԱԳՆՊՂԱ, Քաղաքական բաժնի P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

11

Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Ման Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի դեսպան Գարրոնինին
Հռոմ, 7 հունիսի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 3875

Պարոն դեսպան,

Պետերբուրգում մեր արհայական դեսպանն ինձ է ուղարկել հետևյալ հաղորդագրությունները.

1. «Կոստանդնուպոլսի օտարերկրյա դեսպաններից մեկի կարծիքով, Հայկական հարցում ռուսական կառավարության քաղաքականությունն ուղղված է ընդդեմ օսմանյան կառավարության՝ հայ-ֆրանկական համագործակցության ստեղծմանը և նրանց անկախության համար մղվող թախաբան աջակցմանը:

Նման քաղաքականություն Ռուսաստանն արդեն վարել է բալկանյան երկրների հետ՝ ընդդեմ Թուրքիայի: Ելնելով երկու ավանդական թեմաներին՝ սիրողներին և ենթակներին, հողատերերին և այդ հողը մեկնողներին, քրիստոնյաներին և մուսուլմաններին հնարավոր հաջողությունները փորձից, կարելի է ասել, որ եթե Ռուսաստանի քաղաքականությունն իրոք դա է, ապա այն, գոնե իր սկզբնական փուլում, համընկնում է մեծ տերությունների՝ Հայկական հարցը սառեցնելու քաղաքականության հետ: Հետագան կախված կլինի Բարձր Դռնից, որ կարողանա այնպես անել, որ հանդարտված և իրար միացած հայերն ու ֆրեզը չընկնեն օտար երկրների ազդեցության սակ և չաղտամբեն նրա դեմ:

Որքանով ինձ հասկանալի են այս կառավարության մտադրությունները, կարող եմ ենթադրել, որ չնայած Ռուսաստանը, որդես սահմանակից, ամենա Երջանակներին է Հայկական հարցը դրականորեն լուծելու գործում, բայց նրա առավել ձեռնու է Արևելյան Անատոլիայի ճգնաժամի երկարաձգումը, որն, վերջը, հնարավորություն կընձեռի իրեն՝ զբաղվելու Օսմանյան կայսրության ասիական տարածքների խնդրով:

Հավանական է, որ Հայկական հարցի լուծումից հետո նորասկսված հետադարձ Ռուսաստանի այս քաղաքականությունն աջակցություն չգտնի Անգլիայից:

լիայի կողմից, և դա բացահայտի մինչ այս դառնալու դեպքում նրանց հետևաբարությունները»:

2. «Ինչ թվում է, որ վերջին Երջանում ռուսական կառավարությունը հաճախ է թուրքական դեսպանի ուժեղացումը ներկայացնում այն ծայրահեղ իրավիճակը, որում գտնվում է հայ բնակչությունը և խորհուրդ է տալիս դրանք Բարձր Դռանը, որդեսզի միջոցներ ձեռք առնի այդ ուղղությամբ, հակառակ դատարարության ինքն կասանձնի բարեփոխումների իրականացման նախաձեռնությունը և հանրային աղաչողության քննարկումից ամենայն լրջությամբ կվերահսկի այն Երջանները, ուր ֆրեդը բնակվում են հայերի հարևանությամբ»:

Ման Չուլիանո

ԻԱԳՆՊՂԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

12

Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Ման Չուլիանոն՝ Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի դեսպան Գարրոնին

Հոմ, 8 հունիսի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 3889

Ռուսաստանի դեսպանն իր կառավարության հրահանգով ինչ ներկայացրեց հետևյալ հաղորդագրությունը.

«Թուրքիայի հայ բնակչության վիճակից ելնելով՝ անհրաժեշտ են համարում բարեփոխումների անհատաղ իրականացումը՝ խաղաղության հասնելու համար: Ռուսաստանը, որդես Թուրքիային սահմանակից սերություն, որի Կովկասի [սարածաԵրջանում] բազմաթիվ հայեր են բնակվում, առավել քան Երջանները, որդեսզի խաղաղությունն այստեղ չխաթարվի: Ռուսական կառավարությունը նդասակահարմար է համարում, որդեսզի մեծ սերությունները բնության առնեն բարեփոխումների հարցը: Նա կարծում է, որ այդ ուսումնասիրության համար որդես սկզբնակես կարող է ծառայել 1895թ. նախագիծը՝ ավելացնելով դրան նոր դառանջներ: Ռուսական կառավարությունը ցանկանում է, որդեսզի Կոստանդնուպոլսի դեսպանները սսանան համադասասխան կարգադրություններ՝ խնդրն ուսումնասիրելու համար»:

Պարոն Կոտլենսկուն¹⁴ խոսացա դասասխանե հաղորդագրությամբ:

Խնդրում են ինչ ուղարկեք Ձեր կարծիքը:

Ման Չուլիանո

ԻԱԳՆՊՂԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

13

Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Ման Չուլիանոն՝ Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի դեսպան Գարրոնին

Հոմ, 9 հունիսի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 3935

Ավստրո-Հունգարիայի դեսպանն ինչ ասաց, որ իր կառավարությունը ցանկանում է համաձայնության գալ Իտալիայի և Գերմանիայի հետ Հայկական հարցի առնչությամբ ռուսական հաղորդագրությանը դասասխան սալու հարցում:

Բերթոլդին¹⁵ դասասխանեցի, որ կարող ենք դասրասակամություն հայտնել բննարկելու բարեփոխումների հարցը՝ դայմանով, որ հաճի առնվեն Թուրքիայի սարածֆային ամբողջականությունը և սուլթանության հեղինակությունը: Կարծում են, որ Կոստանդնուպոլսն ամենահարմար վայրն է՝ նման բննարկումներն իրականացնելու համար: Նժեցի նաև, որ ձիժես կլինի, որդեսզի Իտալիան, Ավստրո-Հունգարիան և Գերմանիան նույն բովանդակությամբ դասասխան ուղարկեն Ռուսաստանին:

Ման Չուլիանո

ԻԱԳՆՊՂԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

14

Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի դեսպան Գարրոնին՝ Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Ման Չուլիանոյին

Կոստանդնուպոլսի, 10 հունիսի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 412

Պարոն նախարար,

Պասասխանում են Ձեր թիվ 3875 հեռագրին:¹⁶

Հայ-ֆրդական դաժինն բնդիանուր առնամբ համադասասխանում է Ռուսաստանին՝ Փոքր Ասիայում վարվող ներկա ֆաղաֆականությանը: Այս նդասակով վերջին Երջանում բննարկումներ են սկսվել հայկական սեղական կոմիտեների և ինչ-որ Աբդուլ Ռեզակ Բեդերհանի միջև, որը Աբդուլ Համիդի ծիսակասարությունները կազմակերող ազդեցիկ ցեղախմբի անդամ և ռուսական գործակալ, ինչդես նաև՝ Ռեդվան փաժայի սղանության գլխավոր կասկաժայրը: Այս բննարկումները մինչ օրս Թուրքահայաստանում որևէ ազդեցություն չեն թողել: Ռոժակի աղմուկ են առաջացրել, սակայն, ռուսական գործակալների միջոցով Պեսերբուրգի «Ադիբեդե դելլա բոժսա» ամսագրի խմբագրի միջոցով ամսագրին ուղարկած մի ֆանի հաղորդագրությունները:

Հայկական զբաղմունքը դաստիարակող և ռուսական դեսպանատան հովանավորությամբ տղազրել են թուրքիկներ, ուր ներկայացվում են Արևելյան Անատոլիայում իրականացվող ճնշումները:

Օսմանյան կայսրությունում բնակվող հայերը, որքան էլ հոգաւ են, որ կարողացել են դահիղանել իրենց ազգային նկարագիրն ու անցյալում ունեցած անկախ դեսպանական գաղափարը, այժմ այնքան էլ չեն կենտրոնանում ինքնավարության գաղափարի վրա և ոչ էլ հրատարակում են ռուսական իրադրությունների սակ անցնելու գաղափարով՝ չնայած իրենց հայրենակիցների այն խաղաղ վիճակին, որ ձեռք են բերել [վերջիններս] Ռուսաստանի իշխանության ներքո: Հայերի հիմնական նպատակը Բեռլինի դաշմանագրի 61-րդ հոդվածի իրականացումն է:

Գարրոնի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

15

Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի դեսպան Գարրոնին՝
Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին՝
Կոստանդնուպոլիս, 10 հունիսի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 416

Պարոն նախարար,

Պատասխանում եմ Ձեր թիվ 3889 հեռագրին:¹⁸

Հայկական բարեփոխումների խնդիրն այստեղ ամենահրատապ է: Արևելյան Անատոլիայի վիլայեթներում խաղաղության հասնելու համար, իրոք, անհրաժեշտ է լքությամբ և անհատազրկվել դրանցով՝ հիմք ընդունելով Բեռլինի համաձայնագրի 61-րդ հոդվածը, որը ոչ միայն կառավարողի այդ զբաղմունքի ֆրիստնյա բնակչության անվտանգությունը, այլ նաև՝ երաժիշտի կհանդիսանա Օսմանյան կայսրության դահիղանման համար: Ամեն դարագայում, բարեփոխումների ուսումնասիրության համար գերազանց հիմք կարող է հանդիսանալ նաև 1895թ. ադրիլին Ֆրանսիայի, Անգլիայի և Ռուսաստանի դեսպանների կողմից մշակված նախագիծը:

Օսմանյան կառավարությունը սերունդների կողմից ստասպելիք առաջարկություններից վախենալով՝ զբաղառության մեջ է դրել բարեփոխումների ծրագրի սեփական նախագիծը, որը վերաբերում է Օսմանյան կայսրության ողջ տարածքին: Ճիշտ է, դրանում առկա են դրական մոտեցումներ, բայց դրանք լուրջ վստահություն չեն ներկայում, թե երբևէ կկիրառվեն գործնականում: Նման իրավիճակում օսմանյան կառավարությունը վստահաբար կհասկացնի, որ իր մշակած նախագծի կողմին այլ նախագծի առաջ ֆաշումն այնքան էլ

բարիդրացիական վերաբերմունք չի լինի իր նկատմամբ: Կարծում եմ, որ նման դարագայում մենք առավել խոհեմ դեմք է լինենք և չստանանք ռուսական նախաձեռնությանն աջակցել և, որ ամենակարևորն է՝ չդեմք է հեռանալ մեր դաժնակիցների դիրմոտումից:

Գարրոնի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

16

Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի դեսպան Գարրոնինին՝
Հռոմ, 10 հունիսի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 3953

Այստեղի՝ Գերմանիայի դեսպանն ինձ ասաց, որ Յագոպը¹⁹ կարգադրել է բարոն ֆոն Վանգենհայմին²⁰ մասնակցել Եռյակ միության կողմից առաջարկված՝ Հայաստանում անցկացվելիք բարեփոխումների ծրագրի ֆինանսավանդը: Բարոն Դանը ևս դեմք է թույլ տրվի մասնակցելու այդ ֆինանսավանդներին:

Բարոն Վանգենհայմը կարգադրություններ է ստացել նաև՝ կազմակերպել իր գործընկերների հավաք, որին գաղտնաբար դեմք է մասնակցի նաև Մեծ Վեզիրը:

Լիազորում եմ Ձեզ մասնակցել հայկական խնդիրների շուրջ ընթացող այդ ֆինանսավանդներին՝ գործելով Գերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի դեսպանների հետ համաձայնեցված:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

17

Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի դեսպան Գարրոնինին՝
Հռոմ, 11 հունիսի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 3971

Պետերբուրգի մեր արհայական դեսպանն ինձ է ուղարկել հետևյալ հեռագիրը.

«Էրզրում, Վան, Բիթլիս, Դիարբեկիր, Խարբեդ և Սվազ. ահա այն 6 վիլայեթները, որտեղ Ռուսաստանը մտադիր է անցկացնել բարեփոխումները: Այս վիլայեթներում հայերի ծանր վիճակը և դրա արդյունքում ռուսահայերի ակն-

կալվող շարժում սկսելու վստահանալով անցած առնչակց առաջացրել են Կովկասի փոխարքա Վորոնցով Դաեկովի²¹ հետաքրքրությունը խնդրի նկատմամբ:

Կանխելու համար նման վստահող, ինչքանով ինձ է հայտնի, եվրոպական կառավարությունները, որոնք վերջին շրջանում ևս հետաքրքրվում են դրանով, բազմիցս խորհուրդ են արել Բարձր Դռանը՝ համադասասխան բարեփոխումներ անցկացնել: Թվում է, որ չնայած հայերը չեն դահանջում ինքնավարություն, որն անհրակամանալի կլիներ, քանզի նրանք ներկայացնում են այդ սարածքների խառը բնակչության ոչ ավելի՝ քան 39 տոկոսը, դահանջում են Լիբանանի օրինակով կառավարիչների նշանակում, մասնակցություն սեղական վարչակազմի աշխատանքներին, ինչպես նաև՝ կյանքի և ունեցվածքի ադախովության հսակ երաշխիքներ»:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊՂԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

18

Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի դեսպան Գարրոնիին
Հոուն, 11 հունիսի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 3972

Բեռլինի մեր արհայական դեսպանն ինձ է ուղարկել հետևյալ հեռագիրը.

«[Բեռլինում] Ռուսաստանի դեսպանը ժողով կառավարությանը ևս ներկայացրել է Հայաստանում անցկացվելիք բարեփոխումների շուրջ քննարկումների մասին մի հեռագիր: Յագովը նրան դասասխանել է, որ այդ քննարկումներից ղեկ է մասնակցեն նաև Թուրքիայի ներկայացուցիչները: Նման դասասխանով, փաստորեն Յագովը դասրասակամություն է հայտնել ընդունելու կոմս Բերթոլդին ներկայացրած Ձեր մոտեցումները, ավելացնելով դրան թուրքական դասվիրակների մասնակցության հարցը»:

Հաստատում եմ թուրք դասվիրակների մասնակցության անհրաժեշտությունը:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊՂԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

19

Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի դեսպան Գարրոնիին
Հոուն, 12 հունիսի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 3997

Պատասխանում եմ Ձեր թիվ 416 հեռագրին:²²

Հայկական բարեփոխումները մենք ղեկ է օգտագործենք ցանկացած եղանակով Բարձր Դռանն աջակցություն ցույց արելու համար և, Գերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի հետ համաձայնությունը դահողանելով, բարյացակամ դիրք գրավենք Թուրքիայի նկատմամբ:

Միևնույն ժամանակ չղեկ է մոռանալ, որ հենց բարեփոխումների անհատաղ իրականացումն է Օսմանյան կայսրությունը դահողանելու գլխավոր դրամանը:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊՂԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

20

Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի դեսպան Գարրոնիին
Հոուն, 12 հունիսի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 3989

Այստեղի՝ Ավստրո-Հունգարիայի դեսպանն ինձ ասաց, որ կոմս Բերթոլդը կարգադրել է մարկիզ Պալլավիչինիին²³ մասնակցել հայկական բարեփոխումների նդասակով գումարված դեսպանների հավաքին՝ դրամանով, որ դրանց մասնակցեն Թուրքիայի ներկայացուցիչները և այդ քննարկումները ելնեն Թուրքիայի սարածքային ամբողջականության դահողանման և նրա կառավարության հանդեղ հարգանքի սկզբունքից:

Ձերդ Գերագանցությանը ևս լիագորում եմ մասնակցելու դեսպանների հավաքին՝ նույն դրամաններով:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊՂԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

21

Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի դեսպան Գարոնիին
Հոուն, 14 հունիսի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 4037

Կոստանդնուպոլսում ինձ ծանոթացրեց Սազոնովի²⁴ հեռագրին, որտեղ նա նշում է, որ Պետերսբուրգի դեսպանի ուժեղությունն է հրավիրել բոլոր այն անհամարությունների վրա, որ կառաջացնի թուրք ներկայացուցչի մասնակցությունը հայկական խնդրի համար գումարվելիք դեսպանների հավաքին:

Թուրք ներկայացուցչի ներկայությունն առաջ կրելի խառնակություն, որի արդյունքում հարցի լուծումը կձգձգվի, իսկ հայկական վիլայեթների դրությունն այնպիսին է, որ ոչ մի հետաձգում չի կարելի թույլ տալ: Բացի այդ, թուրք ներկայացուցչի մասնակցությունը խորը հիասթափություն կառաջացնի հայկական վիլայեթներում, մինչդեռ ռուսական նախաձեռնության նդասակը խաղաղության հաստատումն է այդ երջաններում:

Ռուսական կառավարությանը թվում է, թե այս հարցում բոլոր տեսությունները համակարծիք են, և ընդհանուր համաձայնությամբ նրա կողմից մշակված ընդունվելիք բարեփոխումների ծրագիրը, երբ ներկայացվի Բարձր Դռանը, անհետևանք չի լինի:

Կոստանդնուպոլսում դասասխանեցի, որ կցանկանայի խորհրդակցել մյուս տեսությունների հետ, սակայն վախենում են, որ Թուրքիայի մասնակցության հարցի վնասումը կարող է վիճաբանություն առաջացնել Կոստանդնուպոլսի դեսպանների միջև:

Կոստանդնուպոլսում դասասխանեց, որ միտ է այդպես է եղել:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

22

Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի դեսպան Գարոնիին
Հոուն, 14 հունիսի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 4042

Բեռլինում մեր դեսպանն ինձ է ուղարկել հետևյալ հաղորդագրությունը.

«Պետերսբուրգի կառավարությունը Կոստանդնուպոլսի իր դեսպանին սվել է նույն կարգադրությունները, ինչ Չեռք Պետրոսովիչին և կոմս Բերթոլդին: Ռուսական առաջարկության վերաբերյալ Չվերեբենի²⁵ կողմից ուղարկված

բազմաթիվ հեռագրերին Յագովը դասասխանել է, որ նա համաձայն է Իտալիայի արած առաջարկին, այսինքն՝ Հայաստանում անցկացվելիք բարեփոխումների ծրագիրը կազմելիս ղեկավարելի է հաշվի առնվի Օսմանյան կայսրության արածֆային ամբողջականությունը և կառավարության հեղինակությունը»:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

23

Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի դեսպան Գարոնիին՝
Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլսում, 14 հունիսի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 431

Այստեղի իմ բոլոր գործընկերները, բացառությամբ Անգլիայի դեսպանի, որը մինչ այժմ հրահանգներ չի ստացել իր կառավարությունից, լիազորվել են մասնակցել Ռուսաստանի կողմից առաջարկված՝ Հայաստանում անցկացվելիք բարեփոխումների մասին քննարկմանը: Իմ գործընկերները, այդ թվում և Ռուսաստանի դեսպանը, եկել են այն կարծիքին, որ օսմանյան կառավարության ներկայացուցչին հնարավորություն չի մասնակցել այդ քննարկումներին:

Պարոն Գիրսը²⁶ գտնում է սակայն, որ նախքան լսումների սկսումն անհրաժեշտ է, որդեգրվի դեսպանները նախադեպ հավաքվեն և մտերմ փոխանակություն կատարեն:

Պալլավիչինին և Վանգենհայնը կարծում են, որ մենք մեր հերթին՝ նախքան մյուս դեսպանների հետ հանդիպելը ղեկավարելիք է առանձին հավաքվենք որոշելու համար մեր դիմորդները:

Գարոնի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

24

Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի դեսպան Գարոնիին
Հոուն, 17 հունիսի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 4095

Այստեղի՝ Ռուսաստանի դեսպանը Սազոնովի անունից ինձ ներկայացրեց հետևյալ հաղորդագրությունը.

«Մի Էդվարդ Գերլը²⁷ հայկական բարեփոխումների առնչությամբ մեզ է ուղարկել իր տեսակետները, որին հետևելու են այս գործընթացի ժամանակ:

Ըստ այդմ, նա առաջարկում է Թուրքիային առաջարկել՝ մշակել հայկական վիլայեթներում անցկացվելիք բարեփոխումների սեփական ծրագիր, որը կորվի դեստանների ֆենարկմանը, և այդ ծրագրի հիման վրա դեստանները կմշակեն իրենց ֆաղափականությունը Բարձր Դռան հանդեպ:

Պասասխանեցինք, որ նման մոտեցումը չի թվում թե գործնական է, քանզի այն նախագիծը, որի հիման վրա ղեկավարվել է անցկացվել ֆենարկումները, արդեն իսկ մշակվել և ընդունվել է թուրքերի կողմից 1895թ.: Դրանում փոփոխություններ մտցնելու հարցում, երբ համաձայնություն ձեռք կբերվի սերությունների միջև, այդ ժամ, անուշ Բարձր Դռանը կստեղծվի, և նրան կառաջարկվի դիտարկումներ կատարել: Հեռու լինելով սուլթանի հեղինակությունն ու փառքը նսեմացնելուց կարծում ենք, որ անհատապես բարեփոխումները միայն կարող են անհատապես Թուրքիայի սարածֆային ամբողջականությունը, և, ելնելով սեղի դժվար իրավիճակից, լավագույն բարեփոխումներ անցկացնելու մեր նախաձեռնությունն ունի բացառապես բարեկամական ուղղվածություն Թուրքիայի հանդեպ»:

Այս հաղորդագրությունն ուղարկեցի նաև Բոլլասիին²⁸ և Ավանային²⁹ ավելացնելով. «Կարծում եմ, որ Ռուսաստանի այս առաջարկն ընդհանուր առմամբ կարելի է ընդունել: Անհրաժեշտ է, սակայն, որ Եռյակ դաշինքը միակարծիք լինի այս հարցում, ուստի խնդրում եմ Ձեզ լավագույն կարծիքները կարծիքներով»:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեստանասուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

25

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստան Գարունին՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլսում, 18 հունիսի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 446

Հայաստանում անցկացվելիք բարեփոխումների մասին երեկ զրուցեցի Պալլապիչինիի և Վանգենհայմի հետ: Երկուսն էլ ինձ ասացին, որ լավ կլինե՞ր որոշ ժամանակ սղասել, նախքան Բարձր Դռանը դեստանների կողմից դիմելը: Անգլիայի մեր գործընկերը մինչ այժմ հրահանգներ չի ստացել իր կառավարությունից:

Պալլապիչինին և Վանգենհայմն ասացին նաև, որ առավել նդասակահամար են համարում, որդեստանները դեստանների հավաքը որդեստաններին հիմք ընդունի 1895թ. հոկտեմբերի 20-ի դեկրետը: Այն ավելի հեշտությամբ կընդունվի Բարձր Դռան կողմից և բացի այդ, այն ժամանակին հավանության է

արժանացել բոլոր դեստանների կողմից և որոշ դրույքներ նույնիսկ կյանքի են կոչվել: Այնուհետև համաձայնվեցինք, որ նախքան դեստանների գլխավոր հավաքը ղեկավարել մի նիստ անենք նաև մենք երեքով: Ինձ ասացին սակայն, որ ղեկավարել է, և լավ կլինի որդեստանի դեստանները իրենց հունով ընթանան:

Գարունի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեստանասուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

26

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստան Գարունիին
Հոն, 23 հունիսի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 4279

Ֆրանսիայի դեստանասան դասասխանասու ֆարսուդարը եկել էր ինձ մոտ և առաջարկում էր, որդեստանները վեց մեծ սերությունները նույն բովանդակությամբ ուղերձ հղեն Բարձր Դռանը՝ վերջինիս դասավորեցնելով ժամանակավոր մի հանձնաժողով ստեղծել, որը օսման վերահսկչի գլխավորությամբ կուղարկվի Հայաստան՝ ջարդերն արգելելու և կարգ ու կանոն հաստատելու համար:

Պասասխանեցի, որ առաջարկը գործնականում կիրառելի է, և Իսալիան կմիանա դրան, եթե բոլոր վեց սերությունները համաձայնություն անեն:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեստանասուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

27

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստան Գարունիին
Հոն, 25 հունիսի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 4324

Բեռլինում մեր դեստանը հեռագրել է.

«Այստեղի՝ Ֆրանսիայի դեստանը դիմել է նաև Պերսիայի կառավարությանը՝ Բարձր Դռանն ուղարկվելիք ուղերձի համար: Յագովն առանց հստակեցնելու [մանրամասները] դրականորեն է արտահայտվել՝ նշելով, որ կմիանա դրան, եթե բոլոր սերությունները համաձայնվեն և եթե վստահ լինեն, որ Թուրքիան կհամաձայնվի այդ առաջարկին: Յագովը կարծում է, որ Հայաստանի հարցում Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի միջև հստակ համաձայնություն չկա»:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեստանասուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

28

Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի դեսպան Գարոնիին
Հոռն, 26 հունիսի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 4346

Հնարավորություն ունեցա հանդիպել Թուրքիայի դեսպանի հետ, որը փորձում էր վստահեցնել, որ Ֆրանսիայի՝ Հայաստան ուղարկվելիք վերահսկիչ [հանձնաժողովի] (այնտեղ անկարգություններն արգելելու համար) առաջարկը ըխում է Թուրքիայի ցահեից:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊՐԱ, Թուրքիայի դեսպանատն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

29

Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի դեսպան Գարոնիին
Հոռն, 29 հունիսի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 4420

Պարոն դե Մերեյն ինձ ստաց, որ դարոն Գիրսը Պալլավիչինին շեղեկացրել է, որ Ռուսաստանը մտադիր է Հայաստանը դարձնել արտոնյալ մի նահանգ՝ ինչդեռ Լիբանանն է: Պալլավիչինին և Վանգեհայսը դեմ են այդ մտադրությանը: Մերեյը ցանկանում էր իմանալ իմ կարծիքը և, միևնույն ժամանակ, հայտնեց, որ կոմս Բերթոլդը ևս դեմ է դրան: Պասասխանեցի նրան, որ ռուսական մտադրությունն, իրոք, վստահավոր է և այն կստեղծելու համար անհրաժեշտ է, որդեազի Հայաստանում դադարեցվեն ջարդերն ու անկարգությունները, ուսի լավ կլինի ընդունել ֆրանսիական առաջարկը:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊՐԱ, Թուրքիայի դեսպանատն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

30

Պետերբուրգում Իտալիայի դեսպան Կառլոսին՝
Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Պետերբուրգ, 29 հունիսի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 891/244

Պարոն նախարար,

«Նովոյե Վրեմյա» թերթի այսօրվա համարում տեղ է գտել մի հոդված, որում ներկայացվում են այն փոփոխությունները, որ կրում է Ռուսաստանի նկատմամբ

մամբ հայ հասարակական կարծիքը: Ըստ այդ հոդվածի, 1908թ. երիտթուրական հեղափոխությունը հայերի մեջ այնպիսի հույսեր էր արթնացրել, որ նրանք կարծում էին թե ռուսով Թուրքիայում կկարողանան համախմբվել, դառնալ ազդեցիկ էթնիկական այնպիսի միավոր, որ ձգողական կենտրոն հանդիսանար Ռուսաստանի և Պարսկաստանի հայ համայնքների համար: Նման հույսը հակառուսական սրամադրություններ էր առաջ բերել: Սակայն հույսը մարեց. երիտթուրական վարչակազմն ավելի դաժան զսնվեց, քան արդյուհամիդյանը, և հայերը սկսեցին նայել Ռուսաստանին, որդես այն միակ տերությանը, որն ի վիճակի է փրկել իրենց: Հայերի նման մտեցումը հետագայում կարող է իրականություն դառնալ, եզրակացնում է «Նովոյե Վրեմյան»: Հոդվածագրին նման եզրակացության գալու համար հիմք է հանդիսացել ռուսամեծ այն զեկույցը, որ վերջերս ունեցել է հայերի առաջնորդը Դումայում: Նա հիշեցրել է, որ կայսեր ինքնուսուցարկում առկա է նաև «Հայաստանի նահանգների տեր և տիրակալ» ինքնուսուցարկը, բազմիցս վստահեցրել է Ռուսաստանի հանդեպ հայերի հավասարությունը և ցանկություն հայտնել, որ Փոքր Ասիայում անցկացվելիք բարեփոխումներն իրականացվեն Ռուսաստանի նախաձեռնությամբ և հսկողությամբ:

Այս փաստն ինքնին լուրջ կարևոր է, քանզի բավական երկար ժամանակ ռուսահայերն այսչափ բարեկամական բառադասարան չէին օգտագործում իրենց ռուս տիրակալների հասցեին, սակայն վաղ է եզրակացնել, որ նման սրամադրություններ կան նաև Թուրքիայի հայերի ժողովրդում: Վերջիններիս հուզումների դասաձևերը հիմնականում սոցիալ-սնտեսական են: Եթե թուրքական կառավարությունն իր մեջ ուժ չգտնի Արևելյան Անատոլիայում արդարություն հաստատելու համար, որին, ի դեպ, ուղղված է բարեփոխումների այս ողջ գործընթացը, ապա հայերն, ամենայն հավանականությամբ, իրենց հայացքները կուղղեն դեպի Ռուսաստան: Դա կլինի դաժնադրության անհրաժեշտության արդյունք, քանզի թուրքահայերի ժողովրդում ազգային ձգտումները մինչ այժմ հաստատված չեն և չունեն համակարգված բնույթ: Սակայն, եթե չենք խոսում դեպի Ռուսաստանի հայերի կողմնորոշման մասին, կարող ենք վստահաբար ասել, որ Բարձր Դռան նման ֆաղափականությունը և տերությունների կողմից նման ֆաղափականության հանդեպ զիջողական վերաբերմունքը կհանգեցնի նրան, որ հայերը Ռուսաստանին կդիմեն՝ որդես միակ փրկիչ: Ամեն դեպքում հայերի դիրքորոշման փոփոխության համար դեպքերիցայն թերթի արտահայտած գոհունակությունը վաղաժամ է, և, նույնիսկ, կարող է չիրականանալ աղազայում, եթե Բարձր Դռան անհաղաղ բարեխաղ իր վարչակարգը այդ վեց վիլայեթներում և նշանակի հմուտ նահանգապետներ՝ չալով նրանց լայն իրավունքներ:

Կառլոսին

ԻԱԳՆՊՐԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 560:

1913

31

Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի դեսպան Գարրոնին՝
Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 30 հունիսի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 3524/654

Պարոն նախարար,

Պատիվ ունեն Ձեր Գերագնացությանն ուղարկելու Ռուսաստանի դեսպանասան առաջին դրագոմանի մեծակած բարեփոխումների այն նախագիծը,³⁰ որը Պարոն Գիսուն այսօր ներկայացրեց դեսպանների հավաքին: Որոշվեց այդ փաստաթուղթը բնության հանձնել հասուկ հանձնաժողովին, որը կազմված կլինի յուրաքանչյուր դեսպանասան մեկ աշխատակցից: Ռուսաստանի և Անգլիայի դեսպանները լիազորել են իրենց առաջին դրագոմաններին, իսկ մյուսները՝ ավելի ցածր դասերի: Ես ևս, ինչդեռ և Ավստրիայի և Գերմանիայի դեսպանները, նդասակահարմար համարեցինք երկուրդ տարբերակը: Լիազորել են կավալեր Քաբերին, որը բավական երկար ժամանակ աշխատում է այստեղ և քաջամտ է խնդրին: Նրան կարգադրել են բնակարանների ժամանակ չցուցաբերել շեշված նախաձեռնություն, մեծադեռ համագործակցել Ավստրիայի և Գերմանիայի իր գործընկերների հետ, գործադրել բոլոր ջանքերը, որդեսպան հաղթանակի բարեփոխումներին թուրքական նկարագիր տալու սկզբունքը, (ինչդեռ դա հաստատվեց 1895թ. հոկտեմբերի 20-ի դեկրետում), չթափանցել իր ընդդիմադիր կեցվածքը Ռուսաստանի բոլոր այն նախաձեռնությունների առնչությամբ, որոնց միջոցով փորձ կարվի Հայաստանին տալ Լիբանանի օրինակով մի կարգավիճակ:

Հավաստեցիք, որ այսպիսով ներկայացրել են Ձեր Գերագնացության կարգադրությունները:

Գարրոնի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազոված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 559:

32

Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի դեսպան Գարրոնինին
Հոմ, 30 հունիսի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 4454

Բեռլինի մեր արհայական դեսպանը հեռագրել է հետևյալը.

«Այստեղ ևս դեմ են այն գաղափարին, որ Հայաստանը դեռ է Լիբանանի օրինակով դարձնել արտոնյալ նահանգ: Յագովն ինչ ասաց, որ չի կիսում Բեռլ-»

թուղի այն կարծիքը, ըստ որի նա դեմ չէ բնության առնել Մանդեյլեսամի³¹ ծրագիրը: Յագովը կարծում է, որ այս հարցում չափազանց խոհեմ դեմ է լինել:»

Հաստատում են Յագովի կարծիքը:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանասան 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

33

Իտալիայի արտաքին գործերի փոխնախարար Սկալետան՝
Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի դեսպան Գարրոնինին
Հոմ, 1 հուլիսի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 4475

Տեղեկացնում են ի զիտություն, որ Մերեյն այսօր ինչ ասաց, որ Բեռլինը հավանություն է տվել ֆրանսիական առաջարկին՝ Փոֆր Ասիայի ուր վիլայեթներ ուղարկել թուրք հասուկ կոմիսար:

Սկալետ

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանասան 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

34

Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի դեսպան Գարրոնին՝
Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 2 հուլիսի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 477

Դեսպանասանների ներկայացուցիչների հավաքը, որը դեռ է բնակարան Մանդեյլեսամի ծրագիրը, հետաձգվեց մինչև վաղը: Ձեզ արդեն ուղարկել են այդ նախագիծը, որի համար հիմք են հանդիսացել 1895թ. դեկրետը, Թուրքիայի՝ եվրոպական վիլայեթների մասին 1880թ. ընդունված օրենքը, և, նույնիսկ, Լիբանանին առնչվող արձանագրության դրույթները: Եթե ընդունվի այս ծրագիրը, դա նշանակում է Արևելյան Անատոլիայի վիլայեթներին տալ լիակատար ինքնավարություն:

Պալլավիչինին, Վանգենհայմը և ես որոշեցինք միանգամից չընդդիմանալ այդ ծրագրի բնակարանը, որդեսպան առաջ չբերեցիք սեղի հայկական կոմիտեների հուզումը և չմասնակցեցինք Անգլիայի խաղին, որը, դեմ լինելով Հայաստանի ինքնավարությանը, նախընտրում է, որ դրա դեմ առաջինը հանդես գան մյուս տերությունները: Հասուկ հանձնաժողովում ընդգրկված մեր ներկայացուցիչներին կարգադրել ենք առայժմ ընդգծված ընդդիմադիր կեցվածք չընդունել, և ժամանակ Եստեղի նդասակով Մանդեյլեսամին հղել բազում հարցեր:

Մանդելեցամի ծրագրի առաջ գալն ավելի բարդացրեց առանց այն էլ բարդ իրավիճակը: Այժմ Հայաստանի հետ կառաված դեղմերը երկու ձևով կարող են զարգանալ. կամ Ռուսաստանը, սեանելով, որ չի կարողանում դիմադրել իր ծրագրի հանդեպ առաջ եկած ընդդիմությանը, կհայտարարի, որ դուրս է գալիս խաղից, ինչն էլ առաջ կրեթի այնպիսի հուզումներ, որ նրա համար հիմն կհանդիսանան ռազմական միջամտություն կատարել, կամ, ղնդելով իր առաջարկի վրա, նա կհասնի հաջողության՝ ստանալով հաղթողի փառք, որն էլ Քերմանիային հնարավորություն կտա նման սցենար մշակել նաև Կիլիկիայի հայերի համար:

Թե՛ մեկ և թե՛ մյուս դեղմում ասիական Թուրքիայի մեծ խնդիրը սեղանին կդրվի իր ողջ բովանդակությամբ:

Գարունի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

35

Իսալիայի արժափն գործերի փոխնախարար Սկալեան՝ Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունիին
Հռու, 3 հուլիսի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 4527

Տեղեկացնում եմ ի գիտություն, որ տարոն Ֆլոսովն³² ինձ հաղորդեց, որ գերմանական կառավարությունը ևս հավանություն է սվել ֆրանսիական առաջարկին՝ Փոֆր Ասիայի ութ վիլայեթներ ուղարկել հասուկ կոմիսար, որը ղեկ է լինի թուրքահայասակ:

Սկալեա

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

36

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունիին՝
Իսալիայի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 4 հուլիսի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 481

Հայաստանում անցկացվելիք բարեփոխումների հարցը բնարկելու համար երեկ Տեղի ունեցավ հասուկ հանձնաժողովի նիստ: Այն վարում էր Ավստրո-Հունգարիայի ներկայացուցիչը, որը բացման խոսքից հետո հայտարարեց, որ հազվի առնելով այն փաստը, որ Բարձր Դուռը դեսպաններին է ներկայացրել

Օսմանյան կայսրության ողջ սարածմում բարեփոխումներ անցկացնելու սեփական ծրագիրը, բնարկումները ղեկ է սկսել հենց այդ նախագծից:

Դեսպանների վերջին հավաքի ժամանակ ես ևս ասացի, որ լավ կլինի Բարձր Դուռն առաջարկած բարեփոխումների ծրագիրը Մանդելեցամի ծրագրի հետ միասին ներկայացնել հասուկ հանձնաժողովի բնարկմանը: Հասուկ հանձնաժողովը, չկարողանալով համաձայնության գալ այս հարցի շուրջ, դադարեցրեց երեկվա աշխատանքները:

Պալլավիչինին և Վանգենհայնը կիսում են իրենց ներկայացուցիչների դիրքորոշումը, որն ինձ էլ է ճիշտ թվում: Ամեն դեղմում հարցը կբնարկվի հաջող նիստին:

Ացանկանայի տեղեկացնել նաև, որ Թուրքիայի արտոնմանախարարի գրասենյակի ղեկավարը մեր առաջին դրագոմանին խնդրել է, որ ղեկ է ինձ ասի, որ թուրքական կառավարությունը հազվի չի առնի հասուկ հանձնաժողովի այս բնարկումները, քանզի արդեն սկսել է գործողության մեջ դնել բարեփոխումների իր ծրագիրը և հուսով է, որ իսալական կառավարությունը կաջակցի իրեն:

Գարունի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

37

Իսալիայի արժափն գործերի փոխնախարար Սկալեան՝ Կոստանդնուպոլսում, Լոնդոնում, Փարիզում, Պետերբուրգում և Բեռլինում Իսալիայի դեսպաններին
Հռու, 5 հուլիսի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 4545

Այստեղի՝ Թուրքիայի դեսպանն ինձ ներկայացրեց մի հուշագիր, որում Մահմոդ փառայի կառավարության կողմից մշակված ներքին բարեփոխումների համառոտ նկարագրից հետո նշվում է, որ ներկա կառավարությունը որդեգրել է այդ նույն սկզբունքները և քանզի որ արդեն որոշվել են արևելյան վիլայեթներ ուղարկվելիք յոթ գորագնդերի ղառնոյաները և Տեղի ժամդարմերիայի երկու վերահսկիչները, ուստի նրանք շուտով կստանան իրենց ղառնականությունները և նրանց լիազորությունների մեջ կմտնեն ժամդարմերիան, արդարադատությունը, հասարակական աշխատանքներն ու գյուղատնտեսությունը:

Հուշագրում նշված է նաև, որ օսմանյան նախարարությունները կունենան օտարերկրացի խոհրդականներ և վերահսկիչներ, իսկ որոշ վարչություններում աշխատանքի կընդունվեն օտարերկրացի աշխատակիցներ:

Սկալեա

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

38

Իտալիայի արտաքին գործերի փոխնախարար Սկալեան՝
Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի դեսպան Գարրոնիին
Հոռն, 9 հուլիսի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 4642

Պեսերբուրգի մեր արհայական դեսպանը հեռագրել է.

«Սազոնովն ինձ ասաց, որ դասրասվում են ռուսական դեսպաններին մի
երջաբերական ուղարկել, որդեսզի նրանք տեղի կառավարություններին ծանո-
թացնեն հայկական բարեփոխումների նկատմամբ ունեցած ռուսական դիրք-
ուժանը: Նման երջաբերականի իմաստն, անտուտ, վստահության մթնոլորտի
ձևավորումն է ռուսական անկեղծության նկատմամբ, ինչդես նաև՝ բարեփո-
խումների անցկացման հրատարությունն ընդգծելը»:

Սկալեա

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

39

Իտալիայի արտաքին գործերի փոխնախարար Սկալեան՝
Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի դեսպան Գարրոնիին
Հոռն, 9 հուլիսի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 4646

Վիեննայի մեր արհայական դեսպանը հեռագրել է.

«Կոմս Բերթոլդն ինձ ասաց, որ Պալլավիչինին հասուկ հանձնաժո-
ղովի նիստերի մասին իրեն ուղարկել է նույն տեղեկատվությունը, ինչ Ձերդ
Գերազանցությունը ստացել է Կոստանդնուպոլսի մեր արհայական դեսպա-
նից: Նա ավելացրեց, որ Պալլավիչինին շատ անհանգստացած է այն ծանր
իրավիճակով, որ առաջ է բերել Մանդեյլեսամի ծրագիրը»:

Սկալեա

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

40

Իտալիայի արտաքին գործերի փոխնախարար Սկալեան՝
Կոստանդնուպոլսում, Լոնդոնում, Փարիզում, Պեսերբուրգում և Բեռլինում
Իտալիայի դեսպաններին
Հոռն, 9 հուլիսի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 4647

Վիեննայի մեր արհայական դեսպանը հեռագրել է.

«Կոմս Բերթոլդն ինձ ասաց, որ լիովին կիսում է հասուկ հանձնաժո-
ղում Ավստրո-Հունգարիայի ներկայացուցչի տեսակետն առ այն, որ հանձնաժո-
ղովը բարեփոխումների հարցի բնարկման համար դես է հիմք ընդունի Բարձր
Ռան առաջարկած նախագիծը և ոչ թե՝ Մանդեյլեսամի ծրագիրը»:

Սկալեա

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

41

Իտալիայի արտաքին գործերի փոխնախարար Սկալեան՝
Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի դեսպան Գարրոնիին
Հոռն, 10 հուլիսի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 4674

Որդես անձնական տեսակետ տեղեկացնում եմ Ձերդ Գերազանցությանը,
որ իմ կարծիքով Հայաստան ուղարկվելիք հասուկ կոմիսարը դես է թուրք լի-
նի և ոչ թե եվրոդացի, որը կարող է վստահավոր նախադեղ դառնալ: Պես է
ջանք չխնայել՝ Հայաստանում ջարդերը կանխելու համար, իսկ ինչ վերաբերում
է բարեփոխումներին, ադա դես չէ շատ դնդել դրանց վրա, մինչև Թուրքիայի
հողարկյալ մասնատումը:

Սկալեա

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

42

Իտալիայի արտաքին գործերի փոխնախարար Սկալեան՝
Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի դեսպան Գարրոնիին
Հոռն, 11 հուլիսի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 4697

Իմ թիվ 4642 հեռագիրը.³³

Պեսերբուրգի մեր արհայական դեսպանը հեռագրել է.

«Հայկական բարեփոխումների մասին ռուսական երջաբերականն այսօր
կուղարկվի արտերկրի ռուս դեսպաններին: Դրանում ասվում է, որ Ռուսաստանը

դեմ է Թուրքիայի մասնասմանը և համոզված է, որ նրա սարածֆային ամբողջականությունը մեծ հաշվով կառված է հայկական նահանգներում խաղաղության հաստատման հետ, որը, սակայն չի իրագործվի, եթե մեծ սերություններն իրենց ձեռքը չառնեն բարեփոխումների անցկացման այս գործընթացը, որ կայսերական կառավարությունը բազմիցս ներկայացրել է նրանց ուսադրությանը: Ռուսական կայսրությունը չի կարող հանդուրժել անարխիայի այն իրավիճակը, որը կարող է վսանգավոր հետևանքներ ունենալ Կովկասում: Վերջին նորությունները հաստատում են ֆրեյերի հուժկու սղառնալիքները: Տեղական թուրքական իշխանությունների անփորձությունն ու թուլությունն ահազանգ են այնպիսի իրադարձությունների, որոնց նկատմամբ Ռուսաստանը չի կարող անսարքեր մնալ: Նման իրավիճակում սերությունների միջև հստակ համաձայնությունն անհրաժեշտ է՝ հետագա դժվարությունները կանխելու համար»:

Սկալեա

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

43

Իտալիայի արտաքին գործերի փոխնախարար Սկալեան՝ Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի դեսպան Գարրոնիին

Հռոմ, 11 հուլիսի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 4700

Լոնդոնի մեր արհայական դեսպանը հեռագրել է. «Երկու օր առաջ դարձն Գրեյն ինձ ասաց, որ իր կարծիքով Հայաստանում անցկացվելիք բարեփոխումների համար նվազագույնը, որ կարելի է անել՝ 1895թ. բարեփոխումների ծրագրի բնությունն է, ֆանգի իրավիճակն այդ ժամանակից ի վեր չի փոխվել և նույնիսկ վասացել է: Ինչ վերաբերում է Կայսրության ողջ սարածֆում բարեփոխումներ անցկացնելու հարցին, աղա նդասակահարմար է ուսումնասիրել Բարձր Դռան կողմից ներկայացված նախագիծը»:

Սկալեա

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

44

Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի դեսպան Գարրոնիին

Հռոմ, 12 հուլիսի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 4729

Հաստատում եմ, որ հասուկ հանձնաժողովում Հայաստանի բարեփոխումների համար առաջինը բնության առնվի Բարձր Դռան ներկայացրած նախագիծը:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

45

Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի դեսպան Գարրոնիին՝ Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Կոստանդնուպոլիս, 12 հուլիսի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 508

Դեսպանների խորհուրդը, բնարկելով Հայաստանի բարեփոխումների հարցը, կարծում է, որ հասուկ հանձնաժողովը կարող է շարունակել իր աշխատանքները՝ բնության առնելով բարեփոխումների ռուսական և թուրքական սարքերակները միաժամանակ: Հանձնաժողովը գումարել է երեք նիստ՝ առանց գործնական արդյունքի հասնելու: Մինչ այժմ բնարկվել են ռուսական նախագծի առաջին հոդվածները՝ դրանք համեմատելով թուրքական նախագծի համադասասխան հոդվածների հետ:

Գարրոնի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

46

Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի դեսպան Գարրոնիին՝ Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Կոստանդնուպոլիս, 16 հուլիսի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 523

Տարբեր դեսպանատներին այսօր հասած տեղեկությունների համաձայն թուրքական երկու գորագունդ երեկ իջեցվել է Ռոդոսթոյի ափ, ուր նրանք լայնածավալ հարձակում են սկսել տեղի հայ բնակչության նկատմամբ՝ մեղադրելով նրանց բուլղարացիների կողմից ֆաղափ Երջափակմանն աջակցելու մեջ:

Քանի որ ինձ սեղեկացվեց, որ Կոստանդնուպոլսից բաշիբոզուկներ են ուղարկվում վեռհիցյալ ֆաղաֆ հայերի դեմ ղայֆարելու համար, իսկ այդտեղ հայերի քիվը սասը հազարի է հասնում, ես անհատադ այդ փաստի վրա հրավիրեցի ֆաղաֆական գործերի սնորենի ուսադությունը՝ հորդրելով նրան բոլոր միջոցներով կանխել հայերի դեմ ուղղված գործողությունները: Նա ինձ վստահեցրեց, որ այդ բովանդակությամբ կարգադրություն կուղարկի սեղի թուրքական իշխանություններին: Նրան ասացի նաև, որ եթե հանկարծ ինձ սեղեկություններ հասնեն, որ մեր արքայական հոլասակների կյանքը որոշ չափով վստահված է, աղա անհատադ Ռոդոսթո կուղարկեմ մեր ռազմանավերից մեկը, որն այս պահին հենց այդ ավերի մոտ է գտնվում:

Գարրոնի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շարք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

47

Իսալիայի արսափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստան Գարրոնիին
Հռոմ, 16 հուլիսի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 4829

Բեռլինի մեր արքայական դեստանը հեռագրել է.

«Հայաստանում անցկացվելիք բարեփոխումների մասին ռուսական Երջաբերականն այս երեկո չի հաղորդվել գերմանական կառավարությանը, որը ղնդում է Կոստանդնուպոլսում իր դեստանի արդեն արած առաջարկը՝ որդես ֆննարկումների հիմք ֆննության առնել ռուսական և թուրքական նախագծերը միաժամանակ»:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեստանասուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

48

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստան Գարրոնիին՝ Իսալիայի արսափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլսիս, 18 հուլիսի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 531

Վանգենհայնը դժգոհում էր, որ հասուկ հանձնաժողովի նիստերի ժամանակ իսալացի, գերմանացի և ավստրիացի ղասվիրակները որոշ հարցերի Եուրջ համաձայնեցված չեն գործել: Նորից կարգադրեցի Քաբերին, որ յուրաֆանչ-

յուր նիստից առաջ նա հանդիղդի իր գործընկերների հետ և համաձայնեցնեն իրենց դիրքորոշումները: Այդ ֆննարկումները, սակայն, ակադեմիական բնույթ են կում, որովհետև Վանգենհայնն ինձ ֆանիցս կրկնեց, որ հանձնաժողովում իրենց աշխատանքը ժամանակ ձգելու նղասակ ունի, ֆանգի իր կառավարությունը մտաղի չէ ղնդունել Մանդելեսամի ծրագիրը:

Գարրոնի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեստանասուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

49

Իսալիայի արսափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Կոստանդնուպոլսում, Լոնդոնում, Փարիզում, Պետերբուրգում, Բեռլինում և Վիեննայում Իսալիայի դեստաններին
Հռոմ, 22 հուլիսի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 5074

Այստեղի՝ Գերմանիայի դեստանն իր կառավարության անունից ինձ է սվել հետևյալ հաղորդագրությունը.

«Մենք գոհունակությամբ ողջունել ենք Հայաստանում բարեփոխումներ իրականացնելու ռուսական նախաձեռնությունը, ֆանգի համոզված ենք, որ այդ Երջաններում կարգ ու կանոն հաստատելու համար, իրոք, միջոցառումներ են անհրաժեշտ: Ռուսական նախաձեռնությունն արդեն իսկ հաջողությամբ համոզել է Թուրքիայի բարեփոխումների անհրաժեշտությունը և ստիղել է նրան՝ մշակել սեփական նախագիծը: Բարեփոխումների ռուսական նախագիծը, սակայն, որոշ առարկությունների սեղիք է սալիս: Վեց վիլայեթների միավորումը մեկ Հայաստանի մեջ, որն, ի դեղ, չի ներառի բոլոր հայերին, Թուրքիայի էթնիկ-աշխարհագրական մասնամասն ուղղված առաջին ֆայլը կլինի, որն անխուսափելիորեն նման սրամադրություններ կստեղծի նաև Փոքր Ասիայի, Միդիայի և Արաբիայի այլ Երջաններում, չնայած նրան, որ նման զարգացումները չեն մտնում նույն Մազոնովի մտադրությունների մեջ: Ելնելով այս սեսանկյունից և կարծելով, որ յուրաֆանչյուր երկիր ինքը ղեսֆ է վարի իր ներքին խնդիրները, նղասակահարմար ենք համարում, որ ֆննության առնվի բարեփոխումների թուրքական մի նախագիծ: Համոզված ենք, որ թուրքական գործողությունների ձախողումից հետո միայն ղեսֆ է ղնդենք, որ բարեփոխումներ իրականացվեն համաձայն սերությունների կողմից մշակված ծրագրի: Այժմ մենք ղնդամենը կարող ենք խոհուրդ սալ Բարձր Դռանը՝ ավարսին հասցնել 1895թ. ղնդունած իր ծրագիրը: Մեր համոզմամբ, այդ ծրագիրը ավարսին հասցնելու համար, ղեսֆ է ստեղծել Թուրքիայի գլխավորությամբ վերահսկողական մի հանձնաժողով, որի անդամների կեսը կլինեն թուրքեր, իսկ մյուս կեսը՝ սերությունների ներկայացուցիչներ:

Նման հանձնաժողովը, որը քննության կառնի հայերի ցանկություններն ու բողոքները, սեղական վարչակազմի համար կմեակի գործողությունների ծրագիր, միևնույն ժամանակ թուրքերի համար ցանկալի աղավետ կհանդիսանա, իսկ սերությունների համար՝ հսկողության հիանալի միջոց: Ամեն դեպքում, երկու նախագծերից մեկն նախընտրում ենք թուրքական նախագիծը, որը, եթե հնարավոր է, կարող է լրացվել ֆրիսոնյա օգնականների ներգրավմամբ, ինչպես դա նախատեսված է 1895թ. դեկտեմբերին:

Պարոն Ֆլոսովն ուզեց իմանալ իմ կարծիքը, և ես նրան դասասխանեցի, որ հավաստում եմ Ռուսաստանի մտադրությունների անկեղծությանը և համոզված եմ, որ նա այսօր չի ցանկանա խաթարել Թուրքիայի ասիական մասի սահմանային ամբողջականությունը, սակայն Մանդեյլեսամի նախագիծն ինքնին, վստահավոր է, չնայած այն բոլոր դրական կողմերին, որ սեղ են գտել դրանում: Մյուս կողմից՝ գերմանական հաղորդագրության մեջ ակնարկվող վերահսկիչ հանձնաժողովն, իրոք, կարող է ազդեցիկ գործոն լինել, որը համարժեք կլինի Մանդեյլեսամի ծրագրին: Պես է միջոցներ գտնել, որպեսզի Ռուսաստանը գոհունակությամբ ընդունի գերմանական այս ծրագիրը: Բացի այդ, իրոք լուրջ գործողություններ պետք է իրականացվեն, այլապես ջարդերն ու հալածանքներն անխուսափելի կլինեն, որն էլ կարդարացնի Ռուսաստանի ներկա գործողությունները: Ամեն դեպքում դարձնելով Ֆլոսովին վստահեցրի, որ Իտալիան այս հարցում ևս ցանկանում է համաձայնեցված գործել իր դաժնակիցների հետ:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 563:

50

Փարիզում Իտալիայի դեսպան Տիսսոնին՝
Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Փարիզ, 23 հուլիսի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 539

Պարոն Պիտոնը³⁴ ևս կիրառելի չի համարում Մանդեյլեսամի ծրագիրը և հայկական բարեփոխումների մասին ունի գրեթե նույն կարծիքը, ինչ որ դարձնելով Ֆլոսովը: Ինչպես ինձ սեղեկագրեց դարձնել Բերսին,³⁵ դարձնելով Գրեյը և Պիտոնի կարծիքին է:

Տիսսոնին

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 565:

51

Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի դեսպան Գարրոնին՝
Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 24 հուլիսի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 561

Հայաստանի բարեփոխումների գործով հասուկ հանձնաժողովի նախօրեի միտում, որը թվով յոթերորդն էր, գերմանացի և ավստրիացի դասվիրակները հանդես եկան մի հայտարարությամբ: Մեր դասվիրակը, որ նախադասեց սեղյակ չէր դրա մասին և չուզեցնալով ֆաղափական երանգ սալ դրան, այդ դասին գերմանացի բացատրություններ տալուց, երբ նրանք վերջացրին, շատեց հայտարարել, որ աջակցում է այդ ծրագրին: Ահա այդ հայտարարությունը.

«Ավստրո-հունգարական և գերմանական դասվիրակները մնում են իրենց այն կարծիքին, որ հայերով բնակեցված վիլայեթներում անցկացվելիք բարեփոխումները պետք է հիմնված լինեն օսմանյան օրենքների և 1913թ. հուլիսի 1-ին Բարձր Դռան կողմից դեսպանատններին ուղարկված գլխավոր վերահսկիչների գործառնությունները կարգավորելու մասին նոտայի վրա, որոնք լիակատար դարձնելու համար անհրաժեշտ է թուրքական կառավարությունից դաժնակից կոնկրետ լրացումներ: Նոտասակահարմար է Բարձր Դռնից դաժնակիցը.

1. Համաձայնել, որ գոյություն ունեցող օրենքների և գործառնությունների, ինչպես նաև գլխավոր վերահսկիչների կողմից կատարված առաջարկների գործառնությունը վերահսկվի հասուկ այդ նոտասակով կազմված եվրոպական մի հսկիչ կառույցի կողմից.

2. Վիլայեթների վարչակազմերում սեխնիկական խորհուրդների ներգրավում.

3. Ոչ մուսուլման փոքրամասնությունների համար այնպիսի երաշխիքներ, որ նրանք համամասնորեն ներկայացված լինեն գլխավոր խորհուրդներում՝ իրենց օրենսդրական և ֆինանսական դասակարգությունները կատարելու և կարգավորելու համար.

4. Համանման երաշխիքներ՝ նաև սանջակների վարչական խորհուրդներում ներկայացված լինելու համար.

5. Այն վիլայեթներում, ուր հայերը մեծամասնություն են, ստեղծել ոսիկական և ժանդարմերիայի խմբեր, որոնց աշխատանքներին կմասնակցեն նաև օսարեկրացիները.

6. Վերացնել ֆրական հեծելազորը.

7. Այն վիլայեթներում, ուր հայերը մեծամասնություն են, պետք է ընդունվել այն սկզբունքը, որ նրանք համամասնորեն զբաղեցնեն վարչական դասերը:

Այսօր հանձնաժողովը միտ էր գումարել, որի ընթացքում հնարավոր չէր դավ որևէ համաձայնության գալ: Ավստրո-հունգարացի և գերմանացի դաս-

վիրակներն անասան էին իրենց հայտարարության մեջ, ռուս դասվիրակն էլ իր նախագծից չէր ցանկանում որևէ զիջում կատարել: Հանձնաժողովի նիստն ավարտվեց հայտարարությամբ՝ ըստ որի դեսպանները կստեղծվեն իրավիճակի մասին:

Գարրոնի

ԻԱԳՆՊՂԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

52

Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի դեսպան Գարրոնիին

Հոմ, 29 հուլիսի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 5306

Պարոն դեսպան,

Ձեր թիվ 561 հեռագիրը³⁶ ուղարկել եմ արտերկրի մեր դեսպաններին՝ դրան ավելացնելով հետևյալը.

«Ձերդ Գերագանցությունը կարող է համադասասխան կառավարություններին սեղեկացնել, որ մեր դաշնակիցների արած հայտարարության առաջին, հինգերորդ և վեցերորդ կետերը բավական լուրջ երաշխիքներ կարող են ստեղծել, և իմ կարծիքով կարելի է փորձնականորեն գործի դնել դրանք, նախքան Թուրքիայից ավելի արմատական բարեփոխումներ դաժանեցնելը»:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊՂԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

53

Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի դեսպան Գարրոնիին

Հոմ, 1 օգոստոսի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 5381

Վիեննայի մեր արհայական դեսպանը հեռագրել է.

«Կոմս Բերթոլդի հետ Հայաստանի բարեփոխումների հասուկ հանձնաժողովի նիստում ավստրո-հունգարական և գերմանական դասվիրակների արած հայտարարության մասին զրուցելիս նրա ուշադրությունը բնեռնցի այն փաստի վրա, որ Ձերդ Գերագանցության կարծիքով դրա առաջին, հինգերորդ և վեցերորդ կետերը բավական լուրջ երաշխիքներ կարող են ստեղծել, և կարելի է փորձնականորեն գործի դնել դրանք, նախքան Թուրքիայից ավելի արմատական բարեփոխումներ դաժանեցնելը»:

Ինչ դասասխանեց, որ խնդրի առիթով մեզական կառույց մեջ է գերմանական կառավարության հետ և անդաման նրանց կստեղծվան մնան մոտեցման մասին»:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊՂԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

54

Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի դեսպան Գարրոնիին՝
Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Կոստանդնուպոլիս, 4 օգոստոսի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 588

Քաբերսն ինչ ասաց, որ Հայաստանի բարեփոխումների հասուկ հանձնաժողովի յոթերորդ նիստի ժամանակ ավստրո-հունգարական և գերմանական դասվիրակների հնչեցրած հայտարարությունը փոխանցվել է համադասասխան դեսպաններին: Նա ասաց նաև, որ իրեն և իր գործընկերներին թվում է, որ Բարձր Դուռը չի առաջի ընդունել այդ դաժանեցնելը և դրան դեմ չի լինի նաև անգլիացի դասվիրակը:

Գարրոնի

ԻԱԳՆՊՂԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

55

Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի դեսպան Գարրոնիին

Հոմ, 5 օգոստոսի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 5489

Փարիզի մեր արհայական դեսպանը հեռագրել է.

«Պարոն Պիֆոնի հետ Հայաստանի բարեփոխումների հասուկ հանձնաժողովի նիստում ավստրո-հունգարական և գերմանական դասվիրակների արած հայտարարության մասին զրուցելիս նրան սեղեկացրի, որ Ձերդ Գերագանցության կարծիքով դրա առաջին, հինգերորդ և վեցերորդ կետերը բավական լուրջ երաշխիքներ կարող են ստեղծել, և կարելի է փորձնականորեն գործի դնել դրանք, նախքան Թուրքիայից ավելի արմատական բարեփոխումներ դաժանեցնելը»:

Ինչ դասասխանեց, որ ֆրանսիական կառավարությունը դեռևս բնութային չի առել հարցը, և մի քանի օրից ինչ կստեղծվան իրենց կարծիքը»:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊՂԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

56

Իսախայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իսախայի դեսպան Գարունինին
Հոմ, 5 օգոստոսի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 5490

Պետերբուրգի մեր արհայական դեսպանը հեռագրել է.

«Հայասանի բարեփոխումների հարցի շուրջ Գերմանիայի դեսպանը երեկ հանդիպել է այստեղի արհագործնախարարին և նրան դարձյալ հավաստիացրել, որ իր կառավարությունը ցանկանում է այս խնդրում համագործակցել Ռուսասանի հետ, սակայն արդարացված չի համարում և, նույնիսկ, վստահավոր է համարում Ռուսասանի կողմից առաջարկվող հայկական վիլայեթների միավորումը մեկ վարչական միավորի մեջ: Իր հերթին Սազոնովը վստահեցրեց կոմս Պուրսալեսին,³⁷ որ Ռուսասանն իր գործողություններում քաֆնված նոյնականներ չունի և, ինչդեռ Գերմանիան, շահագրգռ է, որդեգրի Թուրքիան ամբողջով լինի Անատոլիայում: Նա ավելացրեց նաև, որ բարեփոխումների իրենց ծրագիրը բաց է նոր առաջարկների և լրացումների համար, ինչդեռ նաև հնարավոր համարեց նախատեսված վարչական մեկ միավորի բաժանումը երկու մասի: Վերջում Սազոնովը ղնդեց, որ վերահսկիչները լինեն ֆրանսոնյա և նեանակվեն այն սկզբունքով, որը գործում է Լիբանանի կառավարիչ նեանակելիս:

Պուրսալեսին հարցրեցի, թե արդյո՞հ հնարավոր է, որ Հայասանի հարցում Անգլիայի, Ռուսասանի և Ֆրանսիայի միջև աղաքայում դաշինք ստեղծվի, և նա դասախառնեց, որ կողմերը դրա համար ունեն բավականին դրական դասառններ, սակայն սկզբունքային սարաձայնությունները ևս փչ չեն»:

Խնդրում եմ հաղորդել ինձ Ձեր կարծիքը:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

57

Կոստանդնուպոլսում Իսախայի դեսպան Գարունինին՝
Իսախայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 7 օգոստոսի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 600

Պասասխանում եմ Ձեր թիվ 5490 հեռագրին:³⁸

Իմ բոլոր հաղորդագրություններում ես այն կարծիքին եմ եղել, որ Օսմանյան կայսրության սարաձային ամբողջականության դաշտանման շեղանկ-

յունից նոյնականահարմար չէ Հայասանի բարեփոխումներին սալ այնդիսի բնութագիր, որը կնմանվի ինքնավարության որևէ ձևի: Քանզի փորձը ցույց է տալիս, որ Օսմանյան կայսրության համար նման կարգավիճակները վստահավոր են: Հասարակական անվստահություն և արդարադատություն, ահա այն ամենը, ինչ Հայասանին անհրաժեշտ է, և, իմ կարծիքով, թուրքական կառավարության կողմից վերջերս տված կարգադրությունները, որոնք համարված էին ավստ-հունգարական և գերմանական դասվիրակների հայտարարության սկզբունքներով, դրանց համար բավարար երաշխիք են հանդիսանում:

Գարունի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

58

Իսախայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իսախայի դեսպան Գարունինին
Հոմ, 8 օգոստոսի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 5577

Պետերբուրգի մեր արհայական դեսպանը հեռագրել է.

«Ինձ թվում է, որ ռուսական կառավարությունը մտադիր է Արհանադոլիսի հարցի ննարկման ժամանակ դնել նաև Հայկական հարցի լուծումը, բայց՝ առանց դրանք իրար կադելու: Այս առթիվ Սազոնովը ինձ ու Գերմանիայի դեսպանին ֆանիցս ասաց, որ չնայած Ռուսասանը կարող է զիջել և համաձայնվել վեց վիլայեթները երկու մասի բաժանելուն, սակայն երբեք չի հրաժարվի այն սկզբունքից, ըստ որի դրանց վերահսկիչների նեանակման երաշխիքները դեռ է ադախովված լինեն Լիբանանի կառավարիչ նեանակման համար հաստատված սկզբունքով»:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

59

Կոստանդնուպոլսում Իսախայի դեսպան Գարունինին՝
Իսախայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 12 օգոստոսի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 614

Թվում է թե հայերը, կասկածելով, որ մեծ սերությունների այս ննարկումների արդյունքում ծնվելիք բարեփոխումները կկիրառվեն գործնականում, կար-

319

ծում են, որ ավելի նդասակահարմար է իրենց համար համաձայնության գալ թուրքական կառավարության հետ և ընդունել նրանց կողմից առաջարկվող ծրագիրը, որը համարված է հասուկ հանձնաժողովի նիստի ժամանակ արված ավստրո-գերմանական դասվիրակների հնչեցրած հայասրարության դրույթներով: Նրանք, միգուցե, կդահանջեն, որ Հայասանը բաժանվի երկու մասի, որտեղ, նոր հրահանգներն իրականացնելիս, կլինի համագործակցություն Եվրոպայի հետ և կերախավորվեն հավասարության սկզբունքները:

Գարունի

ԻԱԳՆՊՂԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

60

Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի դեսպան Գարունիին
Հոուն, 15 օգոստոսի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 5745

Պասախանում եմ Ձեր թիվ 614 հեռագրին:³⁹

Հայերի նման դիրքորոշումը համահունչ է թե՛ իրենց, թե՛ Թուրքիայի և թե՛ մեր հետաքրքրություններին, ուստի Ձերո Վերազանցությանը խնդրում եմ նրբանկատորեն աջակցել դրան:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊՂԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

61

Պետերբուրգում Իտալիայի դեսպանատան հանձնակատար Բորդոնարոն՝ Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Պետերբուրգ, 6 սեպտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 545

Պարոն նախարար,

Գաղտնի կերպով տեղեկացա, որ ռուսական կառավարությունը Հայաստանի խնդրի առնչությամբ մտերի փոխանակություն է ունեցել գերմանական կառավարության հետ: Պարոն Ներասուլը,⁴⁰ այստեղի գերմանական դեսպանատան հանձնակատարին գոհունակություն է հայտնել, Բեռլինում իրենց այդ ֆայլը դրականորեն ընդունելու համար:

Բորդոնարո

ԻԱԳՆՊՂԱ, Տղագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 567:

62

Բեռլինում Իտալիայի դեսպան Բոլլասին՝ Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Բեռլին, 8 սեպտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 703

Այստեղի՝ Ռուսաստանի դեսպանատան հանձնակատարը նոր առաջարկներ է ներկայացրել Կոստանդնուպոլսում Հայաստանի բարեփոխումների համար անցկացվող բնարկումների համար: Ինչդեռ ինձ տեղեկացրեց դարոն Յագովը, խոսքն այն մասին է, որ այժմ ռուսական կողմը ցանկանում է Հայաստանից ձևավորել ոչ թե մեկ վարչական կենտրոն, ինչդեռ դա նախատեսված է Մանդեղլեցամի ծրագրում, այլ այն բաժանել երկու նահանգների, որոնց սահմանները, սակայն, չեն համընկնի ներկայիս վիլայեթների սահմաններին: Նախքան դասասխանելը, դարոն Յագովը ցանկություն է հայտնել առավել հստակ տեղեկություններ ստանալ Վանգենհայմից:

Բոլլասի

ԻԱԳՆՊՂԱ, Տղագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 568:

63

Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի դեսպան Գարունիին՝ Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Թերապիա [Կոստանդնուպոլիս], 9 սեպտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 689

Պարոն Վանգենհայմը հաստատեց, որ Հայկական հարցի առնչությամբ ռուսական կառավարությունն, իրոք, մտերի փոխանակման առաջարկություն է ուղարկել գերմանական կառավարությանը: Նա չի հավաստում սակայն, որ ինչ որ դաշինք կստեղծվի այդ երկու երկրների միջև, քանզի նույնիսկ այն դեպքում, երբ տերություններին կհաջողվի ընդհանուր համաձայնեցված մի ծրագիր կազմել, ռուս դժվար կլինի դա դարձադրել թուրքական կառավարությանը, որը, չնայած տեղի սարվ տերություններին, ընդունում է, որ բարեփոխումներ ղեկ է անցկացնի, սակայն հոժարությամբ չի ընդունի վեց վիլայեթներին հասուկ կարգավիճակ սարլու գաղափարը, որը կհանգեցնի ղեկության ներքին վարչակարգի վրա Եվրոպայի ազդեցության արածմանը, ինչն էլ հավասար կլինի նրա ինքնավարության իրավունքների նվազեցմանը:

Գործընկերոջ խոսակցությունից հասկացա նաև, որ Գերմանիան չի ցանկանում Ռուսաստանի հետ նման դաշինք կազմել, քանզի դա կնճարանակի ձանաչել ռուսական ազդեցությունը Փոքր Ասիայում, որը ձեռնտու չէ, մինչև որ

համանման մի երաժիշի էլ չհրվի Գերմանիային: Սաացա նաև այն տղավորությունը, որ Գերմանիան, [այս հարցում] Ռուսաստանին չհակադրվելու համար, չի խոսափում բնաբնակներից, սակայն մտադիր է գործել այնպես, որ ընդդիմանան նրա դաժնակիցները և ոչ թե՛ ինքը:

Այս օրերին ինձ մոտ եկավ Հայոց դաստիարակների առաջնորդը և ասաց, որ հայ բնակչությունն անհամբերությամբ է ստասում խոսազգված բարեփոխումներին: Նրա ուժադրությունը հրավիրեցի այն փաստի վրա, որ բարեփոխումների բանակցային գործընթացը չունի ցանկալի ընթացք, քանի որ Ռուսաստանի հասուկ միջամտությունը իրարանցում ու Եվրոպայում է առաջացրել: Նրան ասացի, որ հայերի համար առավել նպաստակահարմար է անմիջական բանակցություններ սկսել թուրքական կառավարության հետ, և այդ դեպքում սերություններն ավելի հանգիստ կարող են աջակցել նրանց, բարեփոխումների և անհրաժեշտ հսկողություն սահմանելու հարցում:

Ինձ թվաց, որ իմ մեկնաբանություններն ավելի քան համոզեցին [դաստիարակների] առաջնորդին, սակայն այն տղավորությունը սաացա, որ նրա այս ֆայլը համաձայնեցված էր ռուսական կողմի հետ:

Պարոն Մանդելստամը երեկվա մեր գրույցի ժամանակ դարձյալ ղեկավարում էր, որ միայն անհատալ միջոցառումները կկանխեն սղասվելիք ծանր իրադարձությունները:

Գարունի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 569:

64

Պետերբուրգում Իսախայի դեստանասան հանձնակատար Բորդոնարոն՝ Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Պետերբուրգ, 12 սեպտեմբերի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 560

Ներսուվին հարցրի, թե որքանով են իրականությանը համադասասխանում լուրերն այն մասին, որ Ռուսաստանը Հայկական հարցի առնչությամբ դիմել է Գերմանիային՝ մտերի փոխանակության համար: Նա դասասխանեց, որ դրա դասաճառն այն սարաձայնություններն են, որ հասուկ հանձնաժողովում առաջ են գալիս ռուս և գերմանացի դաստիարակների միջև: Ռուսական կառավարության կարծիքով առավել նպաստակահարմար է իր ծրագրերը ներկայացնել Բեռլինին և, ձեռք բերելով համաձայնություն, այն ներկայացնել հասուկ հանձնաժողովի բնաբնակները: Ռուսաստանը դիմել է Գերմանիային, քանզի վերջինս դասաճառում է Թուրքիայի Եսիերը, որից էլ բխում են բոլոր հիմնական դժվարությունները: Ներսուվը վստահ է, որ մտերի փոխանակության

ռուսական առաջարկի արագ ընդունումը Գերմանիայի կողմից համաձայնության կհանգեցնի: Չմանրամասնելով բնաբնակների ընթացքը, [նա] ասաց, որ հիմնական խոչընդոտը կաղված է եվրոպական հսկողության հարցի հետ: Հայաստանում վիճակը միշտ դաստիարակական է, ինչպես ասաց Ներսուվը, և հայերի առաջնորդները մտադիր դիմում են Կոստանդնուպոլսին և Պետերբուրգին՝ խնդրելով անհատալ բարեփոխումներ իրականացնել:

Բորդոնարո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական Եսի P 1891-1916թթ., թղթաղանակ 332:

65

Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Կոստանդնուպոլսում, Լոնդոնում, Փարիզում, Պետերբուրգում, Բեռլինում և Վիեննայում Իսախայի դեստաններին
Հոուն, 15 սեպտեմբերի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 6318

Այստեղի՝ Ֆրանսիայի դեստանասան հանձնակատարն ինձ տեղեկացրեց, որ ֆրանսիական կառավարությունը կողջունի, եթե սերությունների միջև համաձայնություն ձեռք բերվի՝ ստեղծելու այն երաժիշիները, որոնք ամրագրված են Հայաստանի բարեփոխումների համար կազմված ռուսական և թուրքական նախագծերում: Պարոն Բիլլին⁴¹ ավելացրեց, որ ֆրանսիական կառավարությունն այս հարցի, և, ընդհանրադրես, Կոստանդնուպոլսի հասուկ հանձնաժողովի որդեգրած ֆաղափականության մասին, ցանկանում է իմանալ իսախայի կառավարության դիրքառումը:

Պասասխանեցի դարոն Բիլլինին, որ իսախայի կառավարության կարծիքով Հայաստանում անցկացվելիք բարեփոխումները ղեխ է հիմնված լինեն օսմանյան գործող օրենքների և դեստաններին ներկայացված բարեփոխումների օսմանյան նախագծի վրա, որը ղեխ է համալրվի ռուսական նախագծի որոշույթներով: Նրան համոզեցի, որ ղեխ է գործել զգուցությամբ և չեսաղել Հայաստանում արմասական այնդիսի բարեփոխումներ անցկացնել, որոնք Հայաստանին կսան առավել ընդգծված ինքնություն, քանզի այն կարող է վսանգավոր լինել Փոքր Ասիայի ամբողջականության դաստանման համար, որում այլ սերությունների հետ միասին, Եսիագրված են նաև Իսախայի և Ֆրանսիան:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական Եսի P 1891-1916թթ., թղթաղանակ 332:

66

Իսալիայի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարրոնիին
Հոռն, 16 սեպտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 6347

Բեռլինի մեր արհայական դեսպանասան հանձնակատարը հեռագրել է.

«Յագովն ինձ ասաց, որ գերմանական կառավարությունը, համաձայնության գալու մեծ ցանկությամբ, բնության է առել ռուսական առաջարկը, քանզի Ռուսաստանը մեծապես ցանկանում է առաջ մղել Գերմանիային: Տարածայնությունները հիմնականում երկու կեսի առնչությամբ են: Մեկը վերաբերում է վերահսկիչների նշանակմանը. ըստ ռուսական կողմի՝ դա դեմ է կատարի Եվրոպան, իսկ մեկն է կարծում ենք, որ նման հարցը, որոշ վերադասումներով, դեմ է թողնվի Թուրքիային: Յագովը կարծում է, սակայն, որ այս հարցի շուրջ հնարավոր է համաձայնության գալ:

Ինչ վերաբերում է երկրորդ խնդրին, ապա Յագովն անհնար է համարում ընդունել այն եղանակը, որով, ըստ ռուսական առաջարկի, Հայաստանը դեմ է բաժանվի երկու մասի: Հայաստանը հորիզոնական կիսելու փոխարեն, որը քիչ քե՛ս է համընկնում է ներկայիս նահանգային վարչական բաժանման սահմաններին, Ռուսաստանն առաջարկում է այն բաժանել ուղղահայաց ձևով՝ ստեղծելով Արևմտյան և Արևելյան Հայաստաններ: Այնուհաս Երևում է, որ Ռուսաստանի նպատակների մեջ է մտնում այդ արևելյան հասվածը վաղ քե՛ս ու ռուսական նահանգ դարձնելը:

Ամեն դեպքում, Գերմանիան չի ընդունի որևէ սարքերակ, որը դեմ կլինի Թուրքիայի ցահերին:

Վերջում Յագովն ասաց, որ Կոստանդնուպոլսում ձևավորված հասուկ հանձնաժողովն արել է այն ամենը, ինչ կարող էր, և այժմ հերթը դեսպաններինն է՝ միջոցներ գտնել համաձայնության գալու համար»:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանասուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

67

Բեռլինում Իսալիայի դեսպանասան հանձնակատար Ֆրանկլինը՝
Իսալիայի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Բեռլին, 17 սեպտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 716

Յագովը հավասարաբար է, որ Գերմանիան և Ռուսաստանը համաձայնության կգան բարեփոխումների հարցի շուրջ: Նրան թվում է, որ Ռուսաստանը

համաձայն է հրաժարվել Հայաստանն արևմտյան և արևելյան մասերի բաժանելու մտքից և ընդունել է հորիզոնական բաժանումը, որն ավելի համահունչ է Թուրքիայի վարչական բաժանման հետ: Իր հերթին Գերմանիան կարող է ընդունել, որ վերահսկիչները նշանակվեն սերտությունների կողմից: Ամեն դեպքում Գերմանիան դեմ է, որ Թուրքիային ինչ որ բան դրա հարցի վրա, և ցանկանում է, որ սերտությունների նախագիծը լինի թուրքական ծրագրերին և ցանկություններին համահունչ:

Յագովը գոհունակություն հայցնեց Ֆրանսիայի դեսպանասան հանձնակատարին Ջեր սված դասասխանի կադակցությամբ և ասաց, որ լիովին կիսում է Ջեր կարծիքը:

Ֆրանկլին

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արժ P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

68

Պետերբուրգում Իսալիայի դեսպանասան հանձնակատար Բորդոնարոն՝
Իսալիայի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Պետերբուրգ, 19 սեպտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 564

Հնարավորություն ունեցա դարձնել Ներսուլի հետ զրուցել Հայաստանի մասին: Նրան հարցրի, քե՛ս ի՞նչ կարծիք ունի ռուսական կառավարությունն այդ սեղի [Պետերբուրգում] Ֆրանսիայի դեսպանասան հանձնակատարին Ջեր Գերազանցության սված դասասխանի առթիվ: Նա ասաց, որ կայսերական կառավարությունը լիովին կիսում է Փոքր Ասիայի սարածային ամբողջականության դաստիարակման իսալական կառավարության շեղակետը, և, առավել քան որևէ այլ սերտություն, ցահագրգռված է դրանով: Ինչ վերաբերում է դրան հասնելու եղանակին, այստեղ ռուսական կողմը դեմ է մեր մոտեցմանը և վստահ է, որ միայն արմատական բարեփոխումները կարող են խաղաղություն հաստատել Հայաստանում և դաստիարակել Փոքր Ասիայի ամբողջականությունը, մինչդեռ թույլ բարեփոխումները կունենան ձևական բնույթ և իրականում չեն փոխի դեպքերի արդի վիճակը: Ներսուլը վստահ լինելով, որ Կոստանդնուպոլսի ռուսական և գերմանական դեսպանների բանակցությունները դրական արդյունք կունենան, ասաց, որ Հայաստանում վիճակն իրոք ծանր է, և վերջերս էլ խոշոր անկարգություններ են սեղի ունեցել Արարատի մոտակայքում:

Բորդոնարո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 570:

69

Բեռլինում Իսալիայի դեսպան Բոլլասին՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Բեռլին, 27 սեպտեմբերի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 727

Պարոն Յագովը հաստատեց այն տեղեկությունները, որ սվեյ էր Ֆրանկլինին Հայաստանի բարեփոխումների շուրջ ռուսական կողմի հետ ընթացող բանակցությունների վերաբերյալ:

Ռուսաստանը հաստատեց հրաժարվել է Հայաստանն արևմտյան և արևելյան շրջանների բաժանելու ցանկությունից, Գերմանիան էլ, իր հերթին, որոշ գիշումներ է կատարել իր սկզբնական առաջարկներից:

Այսպիսով, Հայաստանի բարեփոխումների նախնական ծրագրի հաստատման շուրջ Կոստանդնուպոլսի երկու դեսպանների միջև համաձայնություն է ձևավորվել, որի մասին նրանցից յուրաքանչյուրը տպագրված կզուգի Մեծ Վեզիրի հետ: Այս մասին գերմանական կառավարությունը Հռոմի իր դեսպանատան միջոցով կտեղեկացնի մեր արհայական կառավարությանը:

Բոլլասի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 572:

70

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպանատան հանձնակատար Մոչենիզոն՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 27 սեպտեմբերի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 744

Պարոն Գուլկեհյըն⁴² Գիրսի անունից երեկ ինձ գաղտնաբար ծանոթացրեց այն հուշագրին, որն անցած երկուշաբթի օրը տարոն Գիրսը ներկայացրել էր Մեծ Վեզիրին: Այս հուշագրի բովանդակությամբ մի նոսա կդաստատվի, որը Բարձր Դուռը կուղարկի դեսպանատանը՝ լրացնելու նախնական առաջարկները և կոնկրետացնելու այն բարեփոխումները, որ տեսք է իրականացվել Հայաստանում: Այս որոշումը կայացվել է ռուս և գերմանացի դեսպանների բանակցությունների արդյունքում, և նրանք ունի ոչ միայն հասնել գործնական արդյունքի, այլ նաև՝ չառաջացնել թուրքական կառավարության զայրույթը: Ահա այդ հուշագրի վեց կետերը.

1. Բարձր Դուռը որոշել է դիմել սերություններին, որոնցից նրանք երկու վերահսկիչներ առաջարկեն Արևելյան Անատոլիայի երկու շրջանների համար: Մեկը՝ Էրզրում, Տրապիզոն, Սվազ, մյուսը՝ Վան, Բիթլիս, Խարբերդ և Դիարբե-

հիր: Այդ վերահսկիչների հետ տայմանագիրը կկնքվի հինգ օրի ժամկետով, որի ավարտին սերությունները կտեղեկացվեն:

2. Բարձր Դուռն այս երկու վերահսկիչներին լիազորում է սուլթանին ներկայացնել բարձրագույն տպագրություն և մագիստրատներում նշանակվող անձանց: Մյուս բոլոր տպագրություններում վերահսկիչները կարող են նշանակումներ կատարել ինքնուրույն:

3. Յուրաքանչյուր շրջանում կլինի ընտրվի մեկ համագումար, որը բաղկացած կլինի հավասարադեմ՝ մուսուլմաններից և քրիստոնյաներից:

4. Նման համամասնությունը կդառնա միայն նաև այդ շրջանների մնացած գործառնություններն իրականացնելիս:

5. Բարձր Դուռը մեծ սերություններին հրավիրում է հսկելու բարեփոխումների իրականացման ընթացքը՝ իրենց դեսպանների և տեղի հյուպատոսների միջոցով:

6. Բարձր Դուռը մտադիր է սերությունների առաջարկներով այլ բարեփոխումներ [ևս] իրականացնել Արևելյան Անատոլիայում:

Մեծ Վեզիրը որևէ առարկություն չի արել հուշագրի առաջին չորս կետերի առնչությամբ, սակայն դեմ է եղել, որ դրա հինգերորդ կետում հսկողության իրավունք սրվի նաև հյուպատոսներին: Այս անհամաձայնության տպագրումը տարոն Գիրսը նրան չի ընթերցել հուշագրի վեցերորդ կետը:

Պարոն Գուլկեհյըն վերջում ավելացրեց, որ տարոն Գիրսը ցանկանում է, որոնցից դեսպանները հավաքվեն, երբ Բարձր Դուռից ստանան այդ նոսան, և հույս հայտնեց, որ հետագա հավաքներին իսալական տպագրական այլևս մնան ընդդիմադիր կեցվածք չի որդեգրի ռուսական կողմի հանդեմ:

Երեկ բավական երկար զրույց ունեցա փաստաբան և տպագրամատր Զոհրադի⁴³ հետ, որին այս փուլում կարելի է հայերի առաջնորդ համարել: Ինձ ասաց, որ ողջ հայ ժողովուրդը խորադեմ հիասթափված է այն հանգամանքից, որ Իսալիան Գերմանիայի հետ միասին անցած զարնան այդքան ընդդիմադիր կեցվածք էր որդեգրել հայերի օրինական տպագրության նկատմամբ: Հույս հայտնեց, որ մեր մոտեցումներն այժմ դրականորեն փոխվել են և ինձ հասկացրեց, որ եթե այդդեմ է, ադա հայկական ազդեցիկ ուժերն ամեն ինչ կանեն, որոնցից Իսալիան տեստատես մոտ գործի Փոքր Ասիա:

Սահմանափակվեցի այն տպագրությունով, որ այդ մասին տեղյակ կդառնան Ձեր Գերագանցությանը: Ուսի Ձեր Գերագանցությանը խնդրում եմ հարցառնչությամբ ինձ տեղեկացնել Ձեր կարծիքը:

Մոչենիզոն

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 573:

71

Իսախանյի արձանագրության գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իսախանյի դեսպանատան հանձնակատար
Մոչենիզյանին

Հոռն, 29 սեպտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 6615

Պատասխանում եմ Ձեր թիվ 744 հեռագրին:⁴⁴

Պարոն Գիրսի անունից Ձեզ սրված սեղեկավորության առնչությամբ կարող եմ դարձնել Գուլկիչին հաղորդել, որ շատ ուրախ կլինեմ, եթե դեղիներն այնպես դասավորվեն, որ հնարավորություն ունենանք Հայկական հարցի շուրջ համաձայնության գալ:

Կարող եմ նաև ավելի բարյացակամ դիրք գրավենք նրանց նկատմամբ, քան Ռուսաստանի ներկայիս դիրքումն այլևս չի վստահում Թուրքիայի ասիական հասվածի ամբողջականությունը: Ձեր գործընկերոջ հետ շփումներում կարող եմ ի նդաս հայ ժողովրդի տեսակետներ հայտնել, բայց ուշադիր եղեմ, որ դրանք չանցնեն այն սահմանը, որը կարծի Թուրքիայի զայրույթը: Եթե նույնիսկ հայ ժողովուրդը կարող է այնպես անել, որ մենք մտադրվենք ներքափանցել Փոքր Ասիա, միևնույն է, մեզ համար ավելի կարևոր է Թուրքիայի հետ ջերմ հարաբերությունների դադարեցումը:

Մենք հստակ մշակել ենք մեր բարիդրացիական ֆաղափականությունը Թուրքիայի նկատմամբ, և Հայկական հարցի առնչությամբ մեր դիրքումը դայանավորված է հենց այդ ֆաղափականությունն ի ցույց դնելով: Այն ձեռքբերումները, որ ունեցանք Արաբիայի շրջանում, աղագուցում են մեր ֆաղափականության արդյունավետությունը:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊՂԱ, Քաղաքական արժ P 1891-1916թթ., թղթադրանակ 332:

72

Կոստանդնուպոլսում Իսախանյի դեսպանատան հանձնակատար Մոչենիզյանին՝
Իսախանյի արձանագրության գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Կոստանդնուպոլիս, 2 հոկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 765

Պարոն նախարար,

Գուլկիչին փոխանցեցի այն ամենը, ինչ կարգադրել էիք ինձ Ձեր թիվ 6615 հեռագրով:⁴⁵ Նա շատ գոհ էր Ձեր պատասխանից և ինձ խնդրեց Ձեզ փոխանցել իր ջերմ ողջույնները:

Վաստեցնում եմ Ձեր Գերազանցությանը, որ Հայկական հարցի բնարկման ժամանակ, իսկ դա տեղի կունենա մոտ օրերս, խստագույնս կհետևեն հիշյալ հեռագրում Ձեր սված հրահանգներին:

Մոչենիզյան

ԻԱԳՆՊՂԱ, Թուրքիայի դեսպանատան 1829-1937թթ., թղթադրանակ 161:

73

Իսախանյի արձանագրության գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում, Բեռլինում և Վիեննայում Իսախանյի դեսպաններին
Հոռն, 4 հոկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 6755

Այստեղի՝ Գերմանիայի դեսպանատան հանձնակատարին ինձ է ներկայացրել Կոստանդնուպոլսի գերմանական և ռուսական դեսպանների մշակած՝ հայկական բարեփոխումների նախագիծը: Այդ հանձնակատարն իր կառավարության անունից ինձ առաջարկեց դիմել թուրքական կառավարությանը, որդեսգի այն դիմի մեծ տեղություններին՝ նրանցից բարեփոխումների առաջարկ ստանալու համար, ինչպես դա նախատեսված է Վանգենհայմ-Գիրս նախագծի առաջին հոդվածով: Այդ հոդվածով Բարձր Դուռը դեմ է դիմի տեղություններին, քանզի նրանք են առաջարկելու Արևելյան Անատոլիայի երկու շրջանների վերահսկիչներին, որոնց հետ թուրքական կառավարությունը հինգ տարվա դադարից հետո կհարաբերվի և տեղափոխվի իր նախնիների հետ: Բարձր Դուռը դեմ է դիմի տեղությունները նրան առաջարկելու են այն բարեփոխումները, որոնք ներառված են այդ նախագծի մյուս հինգ հոդվածներում:

Նման մոտեցումը նդասակ ունի համոզել Բարձր Դուռնը և ոչ թե ձևում գործադրել նրա վրա: Գիրսն ընդունել է այս մոտեցումը Վանգենհայմի հետ ունեցած բնարկման ժամանակ, վերջինս էլ համաձայնել է ընդունել նախագծի երրորդ հոդվածը՝ կարծելով, որ Բարձր Դուռը չի ընդունի այդ հոդվածը, որով նախատեսվում է, որ յուրաքանչյուր շրջանում դեմ է լինի ընդունելու մեկ համապատասխան, որը բաղկացած կլինի հավասարադաս մուսուլմաններից և քրիստոնյաներից:

Այս հանձնակատարն ասաց, որ Վանգենհայմը դաստիարակություն է հայտնել սրա հիման վրա բանակցություններ սկսել Թուրքիայի հետ, եթե Իսախանյան և Ավստրո-Հունգարիան ևս չեն իրենց համաձայնությունը:

Կարծում եմ, նախադրեց դեմ է վստահ լինեմք, որ Թուրքիան ինքնակամ կընդունի տեղությունների այդ առաջարկը և այն չի համարի վիրավորական, քանզի, կարծում եմ, Եռյակ դաշինքի անդամները և բխում այս դաշինքի Կոստանդնուպոլսի կառավարությանը չվիրավորելը:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊՂԱ, Քաղաքական արժ P 1891-1916թթ., թղթադրանակ 332:

74

Բեռլինում Իսալիայի դեսպան Բուլլասին՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Բեռլին, 6 հոկտեմբերի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 752

Ինչդեռ Ձեր գերազանցությունը Հայաստանի բարեփոխումների մասին ասել էր այդտեղի [Հռոմում] Պերմանիայի դեսպանասան հանձնակատարին, Յագովի հետ խոսակցության ժամանակ նեղի, որ Ձեր գերազանցությունը նդասակահարմար է համարում նախադես իմանալ Թուրքիայի վերաբերմունքն այդ հարցի շուրջ: Յագովն անմիջապես կառչեց այս մտքից և փոխադարձաբար վստահություն հայտնեց, որ իր կառավարությունը երբեք չի ցանկանում զնալ այնդիսի հայրի, որը կվնասի Թուրքիային: Մինևույն ժամանակ նա ավելացրեց, որ լավ կլինի, եթե Թուրքիային մեղմ կերտով համոզենք, որ նա չմերժի արդյունավետ բարեփոխումների ծրագիրը:

Բուլլասի

ԻԱԳՆՊՂԱ, Քաղաքական շարք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

75

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպանասան հանձնակատար Մոչենիզոն՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Թերաքիա [Կոստանդնուպոլիս], 6 հոկտեմբերի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 772

Իմ թիվ 744 հեռագրով⁴⁶ Ձեր գերազանցությանն արդեն ներկայացրել եմ այն իրավիճակն ու սրամարտությունները, որ սիրում են Հայկական հարցի աղաքա քննարկման շուրջ: Այժմ դրանց ցանկանում եմ ավելացնել այն հուզումնալից վիճակը, որ սարքեր աղբյուրներից ինձ հասած տեղեկությունների համաձայն սիրում է հայերի շրջանում, և որը կարող է ցավալի իրադարձությունների առիթ հանդիսանալ:

Հայերն անհամբեր են և արդեն հոգնել են քառասնամյա այս երկար սղատամից, որի ընթացքում օսմանյան կառավարության և Եվրոպայի խոսուներն ընդամենը մնացել են թղթի վրա: Ներկա քննարկումների և առկա բարեփոխումների ծրագրի անարդյունավետությունից խուսափելու համար հայերը մտադիր են մի մեծ աղտամբություն հրահրել՝ զհսակցելով, որ այն նոր ջարդերի առիթ կհանդիսանա:

Այս միտքը նրանց չի վախեցնում և գերադասում են այդ սարքերակը, քան իրերի ներկա վիճակի ձգձգումը, որը Հայոց դատարարության սլալներով սանում է ազգի դանդաղ, բայց հսակ ոչնչացմանը:

Ահազանգում եմ Ձեր գերազանցությանը, որ այդ աղտամբության հետևանքներն անկանխատեսելի կարող են լինել:

Ուսի կարծում եմ կարելի է շատ չընդդիմանալ ռուսական նախագծի այն դրույթներին, որոնք տեղ են գտել ռուս-գերմանական հուսազում և որոնք դարձնում Գիրը հույս ունի ներկայացնել դեսպաններին առաջիկա հավաքին:

Մոչենիզոն

ԻԱԳՆՊՂԱ, Քաղաքական շարք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

76

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում, Բեռլինում, Վիեննայում, Լոնդոնում և Պետերբուրգում Իսալիայի դեսպաններին
Հռոմ, 6 հոկտեմբերի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 6821

Այստեղի՝ Պերմանիայի դեսպանասան հանձնակատարն այսօր իր կառավարության անունից ցանկացավ իմանալ, թե արդյոք ողջունում են հայկական բարեփոխումների հարցի շուրջ թուրքական կառավարության հետ Գիրի և Վանզենհայմի ձեռնարկած գործողությունները: Բնականաբար նրան դասասխանեցի, որ ողջունում են:

Բացառադես Ձեզ տեղյակ դառնալու համար ավելացնեմ, որ շատ ուրախ եմ, որ Իսալիան գոնե այս դառին այդ նախաձեռնությունը թողնում է ուրիշներին:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊՂԱ, Թուրքիայի դեսպանասան 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

77

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում, Բեռլինում, Վիեննայում, Լոնդոնում և Պետերբուրգում Իսալիայի դեսպաններին
Հռոմ, 6 հոկտեմբերի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 6823

Այստեղի՝ Ռուսաստանի դեսպանն այսօր ինձ հետ զրուցեց հայկական բարեփոխումների և դրանց նկատմամբ մեր այսչափ սառը վերաբերմունքի մասին: Նրան հսակ դասասխանեցի, որ մենք չենք ցանկանում այնդիսի դիրք գրավել, որը թեկուզ փոքր ինչ ոչ բարեկամական կլինի Թուրքիայի նկատմամբ, քանզի ցանկանում ենք նրա հետ ունենալ լավ հարաբերություններ: Մինևույն ժամանակ նեղի, որ հավասարաբար եմ, որ ի նդաս հայերի մշակված բարեփոխումների կիրառումն անհրաժեշտ և հրատալ է, և այն բխում է հենց Թուրքիայի

Եւրոպայի, Բալկանյան և Երկրորդ Երկրամասի մասին Ռուսաստանը, անկեղծորեն ցանկանում են դառնալու Թուրքիայի ասիական մասի տարածքային անբողջականությունը:

Նա ինձ ասաց, որ Վանգենհայմը Իսախանին է վերագրում մի կարծիք, ըստ որի՝ եթե Պետերսբուրգը չպահանջի ակտիվ դիրք գրավել ի նդաս բարեփոխումների, ապա Իսախան Բարձր Դռան մոտ նրան կմեղադրի, որդես ոչ վստահելի գործընկերոջ:

Պատասխանեցի, որ Իսախանի կողմից նման կարծիքի արտահայտումը ճիշտ չէր լինի Պետերսբուրգի նկատմամբ, ուստի այն չի համադասարանում իրականությանը և կարծում եմ, որ նա վաս է տեղեկացված, քանզի Վանգենհայմը չէր կարող այդպիսի միտք արտահայտած լինել:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

78

Բեռլինում Իսախանի դեսպան Բուլլասին՝
Իսախանի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Բեռլին, 7 հոկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 759

Հայկական բարեփոխումների շուրջ Պետերսբուրգի նման ֆաղափականությունն իմ կարծիքով ցածր համահունչ է այս կառավարության հին և հայտնի մտադրություններին՝ մեծադեմ փորձել սարքեր արժանապատիվներ գտնել, որոնցից մեկի մասին, ըստ Կոստանտնուպոլսի, խոսել է Վանգենհայմը: Վերջինիս մասին կարող եմ ասել, որ ցածր առիթներ եմ ունեցել լսելու նրան, որը միշտ անհավասարակշիռ խոսակցություն է ցուցաբերել, և նրա արտահայտած կարծիքները հաճախ հեռու են իր կառավարության գաղափարներից:

Բուլլասի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արձագանք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

79

Բեռլինում Իսախանի դեսպան Բուլլասին՝
Իսախանի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Բեռլին, 8 հոկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 765

Այստեղ [Բեռլինում] ևս հասել են Հայաստանում սղասվող հուզումների մասին տեղեկություններ, որոնք կարող են ծանր հետևանքներ ունենալ: Յազովը

ինձ արդեն ասել է, որ հարգելով հանդերձ Թուրքիայի իրավունքները, դեռևս է ազդի նրա վրա, որդեսգի վերջինս չհակադրվի բարեփոխումների ծրագրին:

Յիմերմանն⁴⁷ այսօր հաստատեց, որ իր կառավարությունն ընթացի մեջ է դադարում այն ծրագրերը, որի մասին նշել էր Կոստանտնուպոլսի մեր դեսպանատան հանձնակատարը: Վանգենհայմը, որ սկզբնապես ցանկանում էր, որ բարեփոխումներն իրականացվեն միայն Պետերսբուրգի և իր դաշնակիցների նախաձեռնությամբ, համոզվել է, որ հնարավոր չէ Հայկական հարցը բնարկել առանց Ռուսաստանի:

Յիմերմանն ինձ վստահեցրեց, որ դեսպանների հավաքից առաջ, նախքան Կոստանտնուպոլսի իրենց ներկայացուցիչներին հրահանգներ արձակելու, դրանց մասին ինձ տեղյակ կդառնա, քանզի կարող է գործել Իսախանի հետ համաձայնեցված:

Բուլլասի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արձագանք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

80

Իսախանի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանտնուպոլսում Իսախանի դեսպան Գարրոնին
Հոնոլ, 8 հոկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 6861

Պարոն Ավանան ցանկացել էր իմանալ Ավստրո-Հունգարիայի կառավարության կարծիքը հայկական բարեփոխումների շուրջ-գերմանական նախագծի վերաբերյալ: Պարոն Մաֆին⁴⁸ դասասխանել էր, որ Ավստրո-հունգարական կառավարությունը չի ընդդիմանում այդ նախագծին, քանզի վստահ է, որ բարեփոխումների այդ ծրագիրը ոչ մի կերպ չի վնասում Թուրքիայի քաղաքին:

Ես նույնպես կհստակ եմ Վիեննայի կառավարության կարծիքը:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

81

Կոստանտնուպոլսում Իսախանի դեսպանատան հանձնակատար Մոչենիզովը
Իսախանի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանտնուպոլսի, 9 հոկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 787

Գուլկեյը կհրահանգեմ մերժել, որ Վանգենհայմը իր կամ Գիրսի հետ գրույցում արտահայտած լինի այն կարծիքը, որի մասին հարոգում եմ Ձեր 6823

հեռագրում:⁴⁹ Նա ինձ ասաց, որ նման գնահատական նա տեսել է Բեռլինի արտոնադրությանը սեղի ունեցած մի բնարկման ժամանակ ռուս դեսպանի զեկույցում, որի կրկնօրինակն ուղարկվել է այստեղի Ռուսաստանի դեսպանատնում:

Անդրադառնալով Վանգենհայմին վերագրվող՝ իր կառավարության անուցից արած այդ արտահայտությանը, կարծում եմ, որ որևէ կերպ չարժե արձագանքել դրան: Այժմ փորձում եմ ամեն ինչ անել, որդեսպի չեզոքացնեմ նրա ընդդիմադիր կեցվածքը մեր նկատմամբ:

Մոսկովա

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատնում 1829-1937թթ., քղադատական 161:

82

Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի դեսպան Գարրոնիին
Հոռն, 18 հոկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 7203

Վիեննայի մեր արհայական դեսպանը հեռագրել է.

«Անցած չորեքշաբթի գրույց ունեցա սեղի կառավարության մի գործընկերոջ հետ, որն ինձ ներկայացրեց Պալլավիչիցիից ստացված հեռագրի բովանդակությունը: Ըստ դրա՝ անցած արդյունքի համեմատությամբ, Հայաստանում բռնությունները չեն ավելացել: Կոստանդնուպոլսի դեսպանների նոր հավաքի մասին ևս ստույգ առաջարկ չի եղել, սակայն, ռուս-գերմանական նախագիծը կփոխանցվի բոլորին՝ վերամշակելու և թեթևացնելու համար:

Կայսերական և արհայական կառավարությունները ստեղծված իրավիճակում նոյապահարմար են զգնում առայժմ ձեռնդրի մնալ: Գերմանիայի և Ռուսաստանի դեսպանները, եթե համաձայնվեն, որ իրենց նախագծում փոփոխություններ մտցվեն, ապա այդ նոր արտահայտվող չի հանդիմանալիս Ավստրո-Հունգարիայի առաջարկությանը»:

Կարծում եմ, որ մեզ համար էլ է նոյապահարմար առայժմ ձեռնդրի մնալը:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատնում 1829-1937թթ., քղադատական 161:

83

Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի դեսպանատնում հանձնակատար Մոսկովա
Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլսում, 20 հոկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 822

Ռուսաստանի և Գերմանիայի հայրերը որևէ արդյունք չսվեցին: Գիրսն ու Վանգենհայմը, չնայած նրան, որ ընդհանուր առմամբ նորացրել էին Բարձր Դռանը ներկայացվելիք իրենց առաջարկը, սակայն դեռևս նրա հետ չեն կարողանում համաձայնության գալ այն ձևաչափի շուրջ, որով Բարձր Դռանը դիմել է նախաձեռնություն ցուցաբերի: Քննարկումները զնույն են երկու ուղղությամբ՝ կամ այդ առաջարկությունը կլինի օսմանյան կառավարության կողմից, որը դաժանաբան կողմի սեղի՝ արտաքին դիվանագիտական ներկայացուցչություններին, և որով նրանց կառաջարկվի համալրումներ կատարել բարեփոխումների իր նախնական արտահայտություններում, կամ օսմանյան կառավարությունը կտրուսի, որդեսպի իրենք՝ սերությունները դիվանագիտական մի հավաք անցկացնեն և միասին համանման մի նոյապահարմար Բարձր Դռանը:

Երբ սկսվեն բնարկումները մեծ դժվարություններն անխուսափելի կլինեն: Կարելի է հաստատ ասել, որ սերությունների կողմից մեծ սխալ էր բարեփոխումների համար ընդունել փոխադրման այն արտահայտվող, որ մասնաճյուղում են հայերի միևնույն դաժանությունը միայն, և կարևորվում է Թուրքիային չնեղացնելու գործընդունը: Նման մոտեցումը խորք է այս կառավարության մտածելակերպին և սովորություններին, նրանք միևնույն է ցանկացած հարցի շուրջ շուրջապար սակարկում են: Ելնելով դրանից՝ միգուցե ավելի ճիշտ կլիներ նրան ներկայացնել Մանդելեյսամի ծրագիրը և բնարկումների արդյունքում՝ իջնեցնել և հասցնել ռուս-գերմանական ծրագրի ներկայիս վիճակին, որի ընդունումն արդեն ավելի հավանական կլիներ:

Մոսկովա

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շարք P 1891-1916թթ., քղադատական 332:

84

Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Լոնդոնում, Փարիզում և Պետերբուրգում Իտալիայի դեսպաններին
Հոռն, 20 հոկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 57706/360, 57707/960, 57708/218

Պարոն դեսպան,

Ինչդեպ և սղասվում էր, ռուսական կառավարության կողմից առաջարկված հայկական բարեփոխումների նախագիծը՝ «Մանդելեյսամի ծրագիր»:

հանելու համար Կոստանդնուպոլսում ձևավորված հասուկ հանձնաժողովը լուծարվեց, առանց գործնական արդյունքի հասնելու: Հենց սկզբից առաջ եկան երկու ընդդիմադիր կողմեր, որոնք այդպես էլ մինչև վերջ չկարողացան համաձայնության գալ: Եռյակ համաձայնության սերությունների ներկայացուցիչները, ելնելով բարեկամական դիրքերից, մնացին Ռուսաստանի հետ, իսկ Եռյակ դաշինքի ներկայացուցիչներն իրենց հերթին համաձայնեցված կարգով Եստրաբուլում և Կոստանդնուպոլսի դեսպանների և ընդունվել էր թուրքական կառավարության կողմից, չնայած այն հանգամանքին, որ այն չէր կիրառվել:

Այս հանձնաժողովի անհաջողության իրական դասձանդն արտահայտված է ինձ ներկայացված գերմանական հուշագրում, և, իմ կարծիքով ևս, դրա հիմնական դասձանդն այն էր, որ Մանդեյլեսամի ծրագիրը նույնպես ուներ հայկական վիճակների միավորումով ստեղծել ինքնավար վարչական մեկ միավոր, որը, սակայն, վստահավոր նախադեպ կարող էր հանդիսանալ Թուրքիայի ասիական մասի ամբողջականության դաշտանման համար, որով Եստրաբուլում տեղի էր ունենում մի մյուս սերությունները: Այս մտավախությունն էր, թերևս, (բոլոր սերությունների, այդ թվում Ֆրանսիայի և Անգլիայի կառավարությունների՝ չնայած, վերջիններս արտառու կողմ էին Մանդեյլեսամի ծրագրին), այն ծանրակշիռ դասձանդը որդեսգի (նրանք) արտահայտեին այն կարծիքը, որ ռուսական նախագիծը չէր կարող իրագործվել առանց մեծ դժվարությունների և վստահի, որ առաջ կգային Բարձր Դռան հակադրության արդյունքում: Այս մտավախությունից ելնելով, ֆրանսիական կառավարությունը նախաձեռնություն ցուցաբերեց: Օգոստոսի 16-ին նրանց դեսպանասան հանձնակցասան ինձ տեղեկացրեց, որ իր կառավարությունը ցանկանում է, որդեսգի համաձայնություն ձեռք բերվի սերությունների միջև՝ ադախովելու համար այն երաշխիքները, որ նվաճ են թե՛ ռուսական և թե՛ թուրքական նախագծերում, և խնդրում էր, որ հարցի առնչությամբ նրան հայտնեն Նորին Գերագանցության կառավարության կարծիքը: Այդ ժամ հնարավորություն ունեցա նրան հայտնելու իմ այն համոզմունքը, որ ավելի նույնականահարմար է գործել չափազանց զգուշությամբ և խոհեմությամբ, և նախքան ռուսական նախագծի արմատական բարեփոխումներն ընդունելը, ղեկավարել հաշի առնել դրանց իրագործման այն անբավարար միջոցները, որ նախատեսում է թուրքական ծրագիրը: Ուստի արմատական բարեփոխումների Եստրաբուլում ընդունումը կարող է մեծադեպ վստահել Թուրքիայի ասիական մասի ամբողջականությանը, որի դաշտանմամբ Եստրաբուլում է Իտալիան, ինչպես և՛ Ֆրանսիան:

Կոստանդնուպոլսի հանձնաժողովի անհաջողությունից և ռուսական նախագծի լռելյայն մերժումից հետո, Ռուսաստանի և Գերմանիայի դեսպանների, ինչպես նաև՝ Բարձր Դռան միջև մի նոր ծրագիր մշակելու համար սկսվեցին

նոր բանակցություններ, հաշի առնելով այն բոլոր առարկությունները, որ լավ էին հանձնաժողովի նիստերի ժամանակ: Այդ բանակցությունների արդյունքում ծնվեց մի հուշագիր, որը կից ներկայացնում են Ձեր ուշադրությանը:⁵⁰ Այն սեպտեմբերի 27-ին ինձ ներկայացրեց այստեղի Գերմանիայի դեսպանասան հանձնակցասարը: Նույն բովանդակությամբ հաղորդագրություն էր ուղարկվել նաև Վիեննայի կառավարությանը, որով գերմանական կառավարությունը, ելնելով դաշտանակցի դաշտանակցություններից, հայտնում էր լիազորություն՝ Կոստանդնուպոլսի իր ներկայացուցչին հանձնարարելու, որ այս հարցի Եստրաբուլում սկսի օսմանյան կառավարության հետ, եթե, իհարկե, Եռյակ դաշինքի կողմերը համաձայն են:

Այդ նախագիծը, ինչպես ինձ ներկայացրեց գերմանական հանձնակցասարը, Վանգենհայմի և Գիրսի միջև երկկողմանի զիջումների արդյունք է: Ըստ այդմ, Վանգենհայմն ընդունել է նախագծի երրորդ հոդվածը՝ իմանալով, որ այն կմերժվի Բարձր Դռան կողմից: Ըստ դրա՝ երկու Եստրաբուլումից յուրաքանչյուրում կլինի ընտրվի մեկ համազումար, որը բաղկացած կլինի հավասարադեպ մուսուլմաններից և քրիստոնյաներից: Իր հերթին, Գիրսը հրաժարվել է հայկական ինքնավար մեկ վարչական միավոր ստեղծելու գաղափարից, որը ղեկավար էր ունենում քրիստոնյա կառավարիչ, և համաձայնվել է երկու Եստրաբուլումից գաղափարին, որոնց վերահսկիչները ղեկավար էր նշանակվեց սուլթանի կողմից: Մյուս զիջումը, որ կատարել է Ռուսաստանը, վերաբերում է բարեփոխումները ներկայացնելու ձևաչափին: Ըստ այդմ, Թուրքիային խորհուրդ է տրվում դիմել սերություններին՝ բարեփոխումներ առաջարկելու համար, սա ամփոփված է առաջին հոդվածում, որից հետո, որդեսգի դասաստիան, սերությունները հասուկ նոսալով կառաջարկեն մյուս հինգ հոդվածները: Բանակցությունները Բարձր Դռան հետ ղեկավար էր դաշտանակցի համոզելու գաղափարը և ոչ թե ձեռնարկելու:

Գիրս-Վանգենհայմ նախագիծն, այսուհետև, հրաժարվում է Ռուսաստանի նախկին արմատական փոփոխությունների առաջարկից և համալրումներով ու փոփոխություններով, ամփոփում է Եռյակ դաշինքի, այդ թվում՝ Նորին Գերագանցության կառավարության տեսակետները:

Այս նոր նախագծի մասին իմ կարծիքը հայտնեցի գերմանական հանձնակցասարին և միաժամանակ այն ուղարկեցի Բեռլինի և Վիեննայի կառավարություններին: Ասացի, որ նախքան Թուրքիային դիմելը նույնականահարմար է վստահ լինել, որ նա հոժար կերպով կընդունի սերությունների առաջարկը, որդեսգի խուսափեմ նրան վերաբերելուց, քանզի այն ձեռնարկ չէ Եռյակ դաշինքի սերություններին՝ ընդհանրադեպ և Իտալիային՝ մասնավորադեպ:

Մեր դեսպաններ Բոլլասին և Ավառնան ինձ հեռագրեցին և հայտնեցին, որ իմ այս մոտեցումը լիովին կիսում են գերմանական և ավստրո-հունգարական կառավարությունները: Յազովն ավելացրել էր, որ հաշի առնելով Թուրքիայի ավանդական մոտեցումները, նրա հետ ղեկավար էր կիրառել «հաղորդ համոզելու»

հաղափարներ, քանի որ հակառակ դարձաբերում օսմանյան կառավարությունը կընդդիմանա ընդունել բարեփոխումների ցանկացած խոհեմ նախագիծ, որն էլ Ռուսաստանին լավ հնարավորություն կսա նորից խիստ կեցվածք ընդունել՝ մասնանշելով Հայաստանում օրեցօր վատթարացող իրավիճակը: Ուսի՝ Կոստանդնուպոլսի գերմանական դեսպանը ռուս դեսպանի հետ առավել շահավետ համագործակցելու կարգադրություններ կստանա՝ հրաժարվելով մենակ գործելու մտադրությունից: Այդ կարգադրությունների մասին ինձ կտեղեկացվի:

Այս չափազանց կարևոր հարցի հետագա զարգացումների մասին Ձեզ տեղյակ կդառնամ:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազոված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 579:

85

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպանասան հանձնակատար Մոչենիզոն՝ Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Կոստանդնուպոլիս, 21 հոկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 829

Պարոն Վանգենհայմը, որ երեկ բավականին երկար զրույց էր ունեցել Մեծ Վեզիրի հետ, ինձ ասաց, որ թուրքական կառավարությունը, զսնվելով Ադրիանապոլսի գրավման և սկսված թուրք-հունական բանակցությունների ազդեցության տակ, մտադիր է անհարձակ մասնել հայկական բարեփոխումներին առնչվող մեծ սերությունների խորհուրդները: Վանգենհայմը նրան ասել է, որ ռուս և գերմանացի դեսպանները եկել են փոխհամաձայնության՝ հաշվի առնելով Թուրքիայի բոլոր առարկությունները: Բացի այդ, վերջին երջանում զգում են, որ ռուս դեսպանը մի քանի թույլացրել է հայերի ծանր վիճակի մասին իր դիտարկումները և, բնականաբար, այդ հանգամանքը կարելի է առնչել ընթացող ռուս-թուրքական բանակցություններին, որոնք չափազանց սահուն են ընթանում:

Մոչենիզոն

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազոված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 580:

86

Պետերբուրգում Իսալիայի դեսպանասան հանձնակատար Բորդոնարոն՝ Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Պետերբուրգ, 22 հոկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 1624/517

Պարոն նախարար,

«Վեչերնեյե վրեմյա» թերթի մի հոդվածի համաձայն՝ հայկական վեց վիլայեթների բարեփոխումների հարցը քննարկվել է Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարների հանդիման ժամանակ, որը տեղի է ունեցել վերջերս Սազոնովի՝ Փարիզ կատարած այցելության ժամանակ: Այդ քննարկումների արդյունքում մեկնվել է ռուս-ֆրանսիական մի նախագիծ, որին կմիանա նաև Անգլիան: Այդ նախագիծը հիմնականում ներառում է 1895թ. սերությունների կողմից Թուրքիային առաջարկված ծրագիրը, որով Հայաստանում անցկացվելիք բարեփոխումները ղեկ է կատարվեն միջազգային հսկողությամբ: Նույն թերթում նշվում է, որ Բեռլին կատարվելիք այցի ժամանակ Սազոնովը կջանա, որ Գերմանիան ևս ընդունի այդ նախագիծը:

Բորդոնարո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազոված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 581:

87

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպանասան հանձնակատար Մոչենիզոն՝ Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Կոստանդնուպոլիս, 27 հոկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 849

Պարոն Վանգենհայմն ինձ ներկայացրեց այն հայտարարությունը, որ Բարձր Դուռը հղել է նրան և դարձնում Գիրսին, որդես դասասխան այն հուշագրի, որ ներկայացվել էր իրեն: Այդ հայտարարության մեջ չի խոսվում նշված այն հիմն հոդվածների մասին: Թուրքական կառավարությունը սահմանափակվում է հայտնելով, որ սրամադրված է բարեփոխումներ անցկացնել և վստահեցնում է սերություններին, որ հաշվի կառնվեն նրանց խորհուրդները: Վանգենհայմն ասաց, որ օսմանյան կառավարությանն այլ դասասխան չալ ստիղելու հնարավորություն չէր տեսնում: Թուրքական կառավարությունն, անուշ, օգտվում է այն սարաձայնություններից, որ վերջին երջանում առկա են սերությունների միջև [այդ] հարցի առնչությամբ, դրան ավելացավ նաև Ադրիանապոլսի գրավումը թուրքերի կողմից, որն ավելի վստահություն հաղորդեց վերջինիս:

Մոչենիզոն

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազոված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 583:

88

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստանասան հանձնակատար Մոչենիզոն՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Կոստանդնուպոլիս, 30 հոկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 854

Այսօրվա մամուլն ընդհանուր առմամբ վաս է արձագանքել լուրերն Սազոնո-
վի հայտարարություններին, դրանք գնահատելով ոչ ժամանակին, քանզի հնչել
են ռուս-թուրքական բանակցությունների ավարտի նախօրյակին, որոնք կարող
էին Ռուսաստանի համար մեծ զիջումներ առաջարկել և, նույնիսկ, լավացնել
երկու երկրների միջև հարաբերությունները: Բոլոր թերթերն անդրադարձել են
Բարձր Դռան՝ ռուս-գերմանական հուշագրին սված դասասխանին: Գրում են,
որ չնայած Թուրքիան կանցկացնի բարեփոխումներ, և, միգուցե, այդ աշխա-
սանքներին կներգրավի նաև եվրոպացի մասնագետներին, բայց երբեք չի հան-
դուրժի արտերկրի միջամտությունը, քանզի բավական փորձ ունի հասկանալու,
թե այդ միջամտությունն ինչ է նշանակում:

Պարոն Գիրսը չի դատարարում հարցն այսպես թողնել, իսկ հայկական Եր-
ջանակներն էլ սկսում են աղտոտությունները: Առաջին ցավոք ընդհարումն
արդեն տեղի է ունեցել Արա Բազարում, որ կան գոհեր և վիրավորներ: Հավա-
սարիմ մնալով Ձեր Գերագանցության կարգադրություններին՝ հարցի առնչու-
թյամբ չեն խոսում Մեծ Վեզիրի հետ և չեն խոսի, մինչև Վանգենհայմն ինձ
չառաջարկի այդ անել: Ավստրիայի իմ գործընկերն ասաց, որ ինքն էլ ունի նույն
կարգադրությունը:

Մոչենիզոն

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXXVI, թիվ 584:

89

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստանասան հանձնակատար Մոչենիզոն՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Կոստանդնուպոլիս, 30 հոկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 857

Վաստեղի աղբյուրներից ինձ տեղեկացրին, որ Թալեաթ բեյը երեկ չէ անց-
յալ օրը ֆինանսների նախարարության ֆինանսական հանձնաժողովից հա-
ջորդ չորսամսյակի համար անադանալիոսին դահանգել է 180 հազար լիռ,
որոշուցի հայկական վիլայեթներում վերականգնի ժանդարմերիան: Գումարը
նրան տրամադրվել է, և, նույնիսկ, նման ծախսը տեղ է գտել նաև հաջորդ տարվա
բյուջեում:

Ներքին գործերի նախարարի այս ֆայլի նդասակն է՝ կարողանալ աղա-
ցուցել սերություններին, որ ասիական Երջանների բարեփոխումներն արդեն
սկսված են, և որ սերությունների միջամտության կարիքն այլևս չկա:

Մոչենիզոն

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXXVI, թիվ 584:

90

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստանասան հանձնակատար Մոչենիզոն՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Կոստանդնուպոլիս, 2 նոյեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 861

Գիրսը վստահաբար ասաց, որ Ռուսաստանը մտադիր չէ թույլ տալ, որ հայ-
կական բարեփոխումների հարցը փակվի, ուստի դատարարվում է մինչև վերջ
Բարձր Դռանը ներկայացնել բարեփոխումների ծրագիրը: Նա կրկնեց, որ սերու-
թյունները ռուսական այս նախաձեռնության մեջ չդիմեցին և տեսնեն Թուրքիայի
ասիական մասի ամբողջականության խաթարման վտանգ, քանզի, ի տարբե-
րություն այլ սերությունների, Ռուսաստանն այդ տարածքներում դեռևս չի ձև-
վորել այնպիսի Եսիեր, որոնք նրան ներխուժելու հնարավորություն տան: Եթե
Ռուսաստանը դիմում է բարեփոխումներ անցկացնելու դահանգով, աղա դա
նրա համար է, որ ցանկանում է, որոշուցի այդքան չխաթարվի հանրային կար-
գույնը և եթե ցանկանում է, որոշուցի բարեփոխումներն անցնեն եվրոպա-
կան հսկողությամբ, աղա վստահ է, որ միայն այդ ճանադարհով դրանք արդ-
յունավետ կերտով կիրագործվեն: Ավելացրեց, որ օսմանյան կառավարության
կողմից հայկական Երջաններում ժանդարմերիայի վերականգնումը նդասա-
կահարմար չի համարում, քանզի հայերին անհրաժեշտ է բնականոն վարչարա-
րություն, այլ ոչ թե՝ բնաջնջում:

Եզրափակելով՝ հույս հայտնեց, որ սերությունները դիմեցին և հավասան ռու-
սական կառավարության անկեղծությանը. նա չի ցանկանում, որ հայերի նոր
խմբաբանակ մեկն ռուսական սահման, քանզի այդքան հայերը մեծ թիվ են
կազմում, չի ցանկանում ընդլայնել սահմանները, քանզի դրանք առանց այդ
էլ անսահման են, այլ ցանկանում է, որ իր սահմանների մոտ խաղաղությու
լինի: Եթե Օսմանյան կայսրության մասնամասն հարցը բարձրացվի, ասաց
Գիրսը, աղա ոչ թե Հայաստան կզանգ, այլ՝ ուղիղ Կոստանդնուպոլիս:

Մոչենիզոն

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեստանասան 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

91

Իսախանյի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Պետերբուրգում Իսախանյի դեսպանասան հանձնակատար Բորդոնարոյին
Հռոմ, 6 նոյեմբերի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 60570/233

Պարոն հանձնակատար,

Պատիվ ունեն սեղեկացնել, որ ստացել եմ հոկտեմբերի 22-ի Ձեր թիվ 517 հեռագիրը:⁵¹ Այն սեղեկությունները, որ հաղորդում եմ, հղում կատարելով «Վեչերնեյե վրեմյա» թերթին, անուոս, կարևոր նշանակություն ունեն, սակայն դրանք բովանդակային առումով չեն համադասասխանում Կոստանդնուպոլսի մեր արհայական դեսպանասանից ինձ հասած սեղեկություններին:

Այդ սեղեկությունները չեն համընկնում «Վեչերնեյե վրեմյա» թերթի սեղեկություններին: Տրամաբանական չէ, որ Ռուսաստանը, հայկական բարեփոխումների հարցում համաձայնության գալով Պետրմանիայի հետ և ներկայացնելով մի ծրագիր, միաժամանակ, նույն հարցի առնչությամբ փորձի առանձին տայմանավորվածություն ձեռք բերել Ֆրանսիայի հետ: Բացի այդ, Բարձր Դռան հետ կատարվող բայլերն առավել դրական ելք կադառվելն այն դեղում, երբ դրանք ներկայացնի ռուս-գերմանական կողմը՝ ադառհովելով բոլոր մեծ սերությունների մասնակցությունը դրանց, քան՝ ռուս-ֆրանսիականը, որն, ընդամենը, Եռյակ համաձայնության երկրների քառանակում է ամփոփվում: Ուստի հիմք ունեն կարծելու, որ «Վեչերնեյե վրեմյայի» նորությունները գերծ են հիմփից: Հայսնի է, որ ռուս-ֆրանսիական բանակցություններում քննարկվել են Հայաստանին առնչվող հարցեր, բայց ոչ՝ բարեփոխումների հարցը, որն արդեն համաձայնեցված է ռուս-գերմանական հուսագրով:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊՂԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 586:

92

Իսախանյի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իսախանյի դեսպան Գարոնիին
Հռոմ, 10 նոյեմբերի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 7600

Բեռլինի մեր արհայական դեսպանասան հանձնակատարը հեռագրել է.

«Ցիմերմանն ինձ սասց, որ Պետրմանիան ևս դժգոհ է Թուրքիայի դասասխանից և մտադիր է արմունակել հարցի քննարկումը: Նա մտադիր է Ռուսաստանի հետ դարձյալ համաձայնեցված գործել, որդեսգի վերջինս միայնակ չդիմի Թուրքիային:

Ավելացրեց, որ Վանգենհայմին կարգադրված է բանակցությունների ընթացքի մասին սեղյակ դառել Կոստանդնուպոլսի մեր դեսպանասանը»:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊՂԱ, Թուրքիայի դեսպանասան 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

93

Պետերբուրգում Իսախանյի դեսպանասան հանձնակատար Բորդոնարոն՝
Իսախանյի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Պետերբուրգ, 12 նոյեմբերի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 1790/974

Պարոն նախարար,

Անդրադառնալով Ձեր թիվ 6057/233 հեռագրին,⁵² հայսնում եմ Ձեր գերազանցությանը, որ «Վեչերնեյե վրեմյա» թերթի սեղեկությունները ռուսֆրանսիական բանակցությունների ընթացքում հայկական բարեփոխումների հարցը քննարկելու առումով ինձ ևս անհիմն են թվում:

Մի քանի օր առաջ հանդիպեցի դարոն Ներասովին և հայկական բարեփոխումների առնչությամբ նա տղնեց, որ քննարկումներն ընթանում են բացառադես ռուս-գերմանական հուսագրի հիման վրա, որին մյուս սերությունները սվել են իրենց համաձայնությունը:

Բորդոնարո

ԻԱԳՆՊՂԱ, Քաղաքական արք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

94

Տրադիզոնում Իսախանյի գլխավոր հյուդասոս Գորդինին՝
Իսախանյի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Տրադիզոն, 17 նոյեմբերի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 1357/139

Պարոն նախարար,

Պատիվ ունեն Ձեր գերազանցությանը սեղեկացնելու, որ երեկ թուրքական «Գուլ Ջեմալ» քոզենավով Կոստանդնուպոլսի ուղևորվեց Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը, որին ճանադարհ դրեցին զինվորական հանդեսով հայկական համայնքի, հայկական դորոցների առակերների ու հոծ բազմության ներկայությամբ:

Այլ հյուդասոսների և բարձրաստիճան դասոնյանների հետ միասին, ես ևս նավ բարձրացա՝ ողջունելու Նորին Օծությանը. նա չափազանց քոյված էր Արարողությանը մասնակցում էին նաև հունական դասրիարքը, բողոքական միսիոներները և քաս մուսուլմաններ:

Ադեն բավական երկար ժամանակ այստեղի հայ առաքելականների և հայ կաթոլիկների միջև առկա էին խորը սարաձայնություններ: Հայկական երկու եկեղեցիները մեծադեպ կեսամբում ու սղառնում էին միմյանց, թե կհանդես ու կփակեն մյուսի դրոշմները:

Վեհափառը ջանք չխնայեց՝ լուծելու այս խնդիրները, և սարաձայնությունները հայ առաքելական ու կաթոլիկ եկեղեցիների միջև վերջնականապես վերացան: Այս ամենն, անուշ, չի կարելի վերագրել [միայն] նրան, սակայն տեղի ունեցան հենց նրա ներկայության դայմաններում՝ որդես արդյունք իր սված խրատների:

Վեհափառը տեղի հարուստ հայերից նաև հսկայական նվիրատվություններ ստացավ: Ինձ ասաց, որ գումարը հասնում է երեք հազար թուրքական լիրի, այսինքն՝ մոտ 70 հազար ֆրանկի, որոնցով նա կզմի Մայր Տաճարը և կամբարադրի առաքելական համայնքին դասկանող այլ հաստատությունները:

Մասն էն տեղական բնույթի վերջին նորությունները, որ մեծ վստահություն և հույսեր են ներշնչել հայ բնակչությանը: Ինչ վերաբերում է Վեհափառի այն մտադրություններին, որ Բարձր Դռան հետ հանդիման ժամանակ կկարողանա ինչ որ կոնկրետ արդյունքի հասնել հայկական բարեփոխումների և հայերի ու քրդերի միջև խաղաղության հաստատման հարցերում, առաջ դրանց արդյունքի վերաբերյալ իմ կանխատեսումները դրական չեն: Շատ կցանկանայի, որ Բարձր Դռնը բարի կամք դրսևորեր և, իրոք, լուծում սար այն հարցերին, որոնց դրական լուծմանը հայերն ավելի քան կասկածում են: Մյուս կողմից՝ շատ կցանկանայի, որ ամենօրյա դժվարությունների հաղթահարման ու դայաբարի գործում իր վստահաբար գրասենյակի գործունեությամբ՝ Վեհափառը կարողանար այնուհետևի նրբություն, դիվանագիտական այնուհետևի հմտություն և համբերություն դրսևորել, որ բոլոր նրանք, ովքեր նրա այս կարճ այցելության ժամանակ շփվեցին նրա հետ, սխալ դուրս գային իրենց անարդար կանխատեսումներում, որոնցով Վեհափառին գուցե կարճ ժամանակում և Օսմանյան կայսրության հետ հարաբերությունների վաստում:

Գործինի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

95

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպանատան հանձնակատար Մոչենիզոն՝ Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 23 նոյեմբերի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 909

Գիրսի անունից Գուլկիչը խնդրելով, որ այս հաղորդագրությունը գաղտնի պահվի, ինձ ասաց, որ երեկ Գիրսի կողմից Բարձր Դռանը ներկայացված բա-

բեփոխումների հուշագիրը հիմնված է եղել արդեն հայտնի վեց կետերի և նախորդ չորեքերի՝ Գիրսի ու Մեծ Վեզիրի միջև համաձայնեցված նախագծի վրա: Մեծ Վեզիրը Գիրսին խնդրել էր թողնել այդ փաստաթուղթը, որդեսգի այն բննարկվի նախարարների խորհրդում, իսկ դասաստանը խոստացել էր սալ վաղը: Գուլկիչն ինձ խոստացավ տեղյակ դառնալ իրադարձություններին: Չմեծեցի այս առաջարկը, քանզի Վանգենհայնը, չնայած ստացված կարգադրություններին, որի մասին խոսում եք Ձեր թիվ 7600 հեռագրում,⁵³ խոստատում է թեմայի շուրջ մեզ հետ բննարկումներից:

Այս նոր հուշագրի հիմնական էությունն այն է, որ բոլոր այն լիազորությունները, որ Բարձր Դռնը ցանկանում էր սալ գլխավոր վերահսկչին, տրվելու է խորհրդականներին՝ այդուհետև աղահովելով մեծ տերությունների վերահսկողությունը իրականացվող բարեփոխումների վրա:

Մոչենիզոն

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

96

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպանատան հանձնակատար Մոչենիզոն՝ Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 24 նոյեմբերի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 910

Շարք օրը Գիրսի կողմից Մեծ Վեզիրին ներկայացված հուշագիրը, որն այսօր հավանության կարժանանա Վանգենհայնի կողմից, բաղկացած է այն 16 կետերից, որոնք Բարձր Դռնը դաստատարում էր հայտնել իրագործել: Հիմնական զիջումները, որ կատարել է Բարձր Դռնը, վերաբերում է Գիրսի այն հիմնական լուծումները, որի համաձայն տերությունները մասնակցելու էին օտարերկրյա խորհրդականների նշանակմանը՝ նրանց սալով գլխավոր վերահսկչների նկատմամբ վերադաս դիրք: Մյուս զիջումները վերաբերում են հայոց լեզվի գործածությանը, համիդիե խմբերի ցրմանը և այլն:

Վանգենհայնը, որի հետ վերջապես կարողացա խոսել հայկական բարեփոխումների մասին, ինձ ասաց, որ իրեն թվում է, թե Բարձր Դռնն այնքան էլ դեմ չէ այս նոր հուշագրին, ինչքան, սակայն, դաժան դիմադրության է արժանացել կոմիտեում,⁵⁴ որը ոչ մի կերպ չէր ցանկանում հանդուրժել եվրոպական ցանկացած վերահսկողություն:

Ինձ թվում է, որ կոմիտեոն բավական հուսախաբված է այս նոր առաջարկից, քանզի այն արվեց այն ժամանակ, երբ նրանց թվում էր, որ մեկ են խաղաղ փուլ:

Մոչենիզոն

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

97

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպանասան հանձնակատար Մոչենիզոն՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 24 նոյեմբերի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 913

Հայկական հարցն արդեն որոշ ժամանակ դարձյալ զսնվում է օրակարգում:
Մոսենում են խորհրդարանական ընտրությունները, և նախադասարանական
աշխատանքներն արդեն սկսված են:

Հայերի դատարարը նամակ է հղել սեղի արդարադատության նախարար դա-
րոն Թաբիբին, որով նրանից երաշխիքներ է դախանջում, որդեսզի խորհրդա-
րանում հայերը համադասասխան թվով դասգամավորներ ունենալուց բացի,
ունենան նաև հոգևոր ներկայացուցիչ:

Մոչենիզոն

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

98

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Մեծ սերություններում հավասարմագրված Իսալիայի դեսպաններին
Հոռն, 26 նոյեմբերի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 7904

Թուրքիայի՝ այստեղի դեսպանն ինձ ներկայացրեց մի հուշագիր, որն
առնչվում է Կայսրությունում իրականացվելիք բարեփոխումներին:

Դուք, անճոճ, սեղյակ եք դրա բովանդակությանը: Ուստի խնդրում եմ սեղի
արտաքին գործերի նախարարություններից, որոնք կարծում են նույնդես սացել
են այդ հաղորդագրությունը, ճշտեմ նրանց կարծիքը: Նրանց կարող եք ասել, որ
օսմանյան նախագծում սեղ են գտել դրույթներ, որոնք արժեքավոր են և արժանի
են հաշվի առնվելու:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

99

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպանասան հանձնակատար Մոչենիզոն՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 28 նոյեմբերի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 921

Պարոն Գիրսն ինձ առաջարկում է միանալ այստեղ հավասարմագրված
դեսպանների հավաքին, որոնք երկուսաթի օրը խորհուրդ են քալու Մեծ Վեզի-
րին՝ ընդունել հուշագիրը:

Խնդրում եմ Ձերդ Գերագանցությանը, այդ հարցի առնչությամբ ինձ հա-
ղորդել Ձեր կարգադրությունները: Ամեն դեպքում հավասարիմ կմնամ նախկի-
նում Ձեր կողմից ինձ քրված կարգադրություններին՝ Թուրքիայի հետ հնարավո-
րինս բարեկամական կեցվածք ընդունելու մասին: Տեղեկացնում եմ Ձեզ, որ
հակառակ Վանգենհայմի հավաստիացմանը, Մեծ Վեզիրն երեկ բավական
կոճոց դիրք է գրավել եվրոպական վերահսկողության վերաբերյալ, հայտարարե-
լով. «Մենք ցանկանում ենք ինքնուրույն ղեկավարել մեր նահանգները, քանզի
որևէ հանձնակատարից ավելի լավ գիտենք այնտեղի դժվարություններն ու կա-
րիքները», փաստորեն այս կերպ ակնարկելով Մանդեղեսամին:

Մոչենիզոն

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 591:

100

Վիեննայում Իսալիայի դեսպան Ավառնան՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Վիեննա, 28 նոյեմբերի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 1747

Բարոն Մաֆոյի հետ, այդտեղի՝ Թուրքիայի դեսպանի կողմից Ձերդ
Գերագանցությանը ներկայացրած հուշագրի մասին խոսելիս, խնդրեցի ինձ
տեղեկացնել իր կառավարության դիրքորոշման մասին:

Ասաց, որ դարոն Բերթոլդը Հիլմի փառային, որը նրան էր ներկայացրել
նույն բովանդակությամբ հաղորդագրությունը, տեղեկացրել է, որ հավանում է
այն տեսակետները, որ սեղ են գտել Օսմանյան կայսրությունում անցկացվելի
բարեփոխումների հուշագրում, սակայն մինչև դասասխանելը կուզենար իմա-
նալ մյուս տեսությունների կարծիքը: Բարոն Մաֆոն ավելացրեց, որ Բերթոլդը
կարծիքով ղեկ է սղասել Գերմանիայի դասասխանին, որն ամենից ցածր է
սահագրված այս հարցում:

Ավառնա

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 590:

101

Իսախայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իսախայի դեսպանասան հանձնակատար
Մոչենիզյանին
Հռոմ, 30 նոյեմբերի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 7946

Ի տասասխանում իմ 7904 հեռագրին⁵⁵ Փարիզի մեր արխայական դեսպանը
հեռագրել է.

«Այստեղի՝ արսաֆին գործերի նախարարը դեռ չի ստացել բարեփոխումների
առնչությամբ օսմանյան հուշագիրը: Մարգերիտին⁵⁶ հարցրի, թե ի՞նչ ընդունե-
լություն կզգնի այն ֆրանսիական կառավարության մոտ: Պասասխանեց, որ
կիսում է Ձեր գերազանցության այն կարծիքը, որ դրանում կան սեռականներ,
որոնք արժեքավոր են և հաշվի առնվելու արժանի, սակայն նույն, որ ֆրանսի-
ական կառավարությունն այն չի ընդունի, եթե եվրոպացի խորհրդականներին
չհրկի այնպիսի լիազորություններ, որոնցով նրանք կկարողանան իրագործել
բարեփոխումները: Այստեղի՝ արագործնախարարության վրա բացասական ազ-
դեցություն է թողել Ջավիդ⁵⁷ բեյի Բեռլինում սված հարցազրույցը, որը տղագր-
վել է «Էխո դե Պարիզ»-ի երեկվա համարում:

Մարգերիտին խոստացավ սեղյակ տալիս ինձ իր կառավարության կարծիքի
մասին, երբ այդ հուշագիրը ներկայացվի»:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանասան 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

102

Պետերբուրգում Իսախայի դեսպանասան հանձնակատար Բորդոնարոն՝
Իսախայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Պետերբուրգ, 1 դեկտեմբերի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 654

Տուրան փառան Սազոնովին է ներկայացրել Օսմանյան կայսրությունում
անցկացվելիք բարեփոխումների այն հուշագիրը, որը Նաբի բեյը ներկայացրել
էր Ձեր ուշադրությանը: Սազոնովը Տուրան փառային տասասխանել էր, որ օս-
մանյան կառավարության հեղինակությունը ոչ մի կերպ չի նվազի, եթե դա-
սոնյանների նշանակումը կասարի Եվրոպան, միայն այն դարձ տասճառով,
որ սուլթանի կողմից միանձնյա նշանակված դասոնյանները ոչ մի հույս չեն
ներհնչում հայ բնակչությանը և հեղինակություն չեն վայելում նրանց մոտ: Նա
վստահ է, որ մուսուլմանների և հայերի սարաձայնությունների տասճառը հենց
թուրք դասոնյաններն են, որոնք ոչ միայն անկարող են, այլ նաև հրահրում են

այդ սարաձայնությունները, իսկ եվրոպացիների կողմից նշանակված դասոն-
յաները վերջ կսան այդ հակամարտությանը, քանզի նրանց միջոցով կլինի նաև
եվրոպական վերահսկողություն: Մազոնովի կարծիքով այդ դասոնյանները
դեֆտ է լինեն եվրոպական չեզոք դեմքություններից և ոչ թե՛ վեց սերություննե-
րից:

Բորդոնարո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 591:

103

Իսախայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իսախայի դեսպանասան հանձնակատար
Մոչենիզյանին
Հռոմ, 1 դեկտեմբերի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 7958

Պասասխանում եմ Ձեր թիվ 921 հեռագրին:⁵⁸

Այն դարազայում, երբ վաղը հնարավոր չլինի խուսափել Մեծ Վեզիրի
հետ Ձեր թիվ 909 հեռագրում⁵⁹ նշված հուշագրի մասին խոսելուց, Դուք կա-
րող եմ Ձեր անունից Նորին Մեծության ուշադրությունը բարեկամական խորհ-
րդի կարգով հրավիրել այն հանգամանքի վրա, որ օսմանյան կառավարության
անգիջում կեցվածքի արդյունքը համանման կեցվածք կստեղծի ռուսական կա-
ռավարության մոտ, որի արդյունքում հայ բնակչության Երջանում անցանկալի
հուզումներ առաջ կգան: Թուրքիայի Եստեղից է բխում սերությունների, մասնա-
վորապես, Ռուսաստանի՝ հետևաբար Եռյակ համաձայնության հետ չբեռնամա-
նալը, քանզի դեռ չլուծված է մնում Էզեյան կողմերի հարցը:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական Եւրոպ P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

104

Բեռլինում Իսախայի դեսպանասան հանձնակատար Ֆրանկլինը՝
Իսախայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Բեռլին, 1 դեկտեմբերի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 860

Պասասխանում եմ Ձեր թիվ 7904 հեռագրին:⁶⁰

Թուրքիայի՝ այստեղի դեսպանը կառավարությանն է ներկայացրել այդ հու-
շագիրը, սակայն դրան ո՛չ տասասխանել են, ո՛չ էլ տասասխանելու են:

Յիմերմանն ինձ ասաց, որ գերմանական կառավարությունը ևս զսնում է, որ դրանում կան արժեքավոր դրույթներ: Գերմանական կառավարությունը միշտ այն կարծիքին է եղել, որ այն բարեփոխումները, որոնք առաջարկվում են Թուրքիայի կամֆին հակառակ և վնասում են նրա հեղինակությանը, հաջողության շատ փոքր հավանականություն ունեն:

Յիմերմանի կարծիքով, դեմ է հասնել նրան, որ Թուրքիան ինքնակամ սկսի անհրաժեշտ բարեփոխումների իրականացումը, և որ եվրոպական հսկողությունն այնպիսին լինի, որ իրականացվի դեմադրանքների միջոցով՝ դարձվորեցնելով Թուրքիային դեմադրանքներին ներկայացնել իրականացվող բարեփոխումների դարբերական հաշվետվությունները:

Յիմերմանը ժղատյով եզրափակեց. «Այժմ դուք Թուրքիայի մեծ բարեկամն եք, բայց մենք նույնպես նրա բարեկամն ենք»:

Ֆրանկլին

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արք P 1891-1916թթ., թղթադրանակ 332:

105

Իսալիայի արձակուրդի գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեմադրանքային հանձնակատար Մոչենիզոյին

Հոուն, 2 դեկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 629

Բեռլինի մեր արհայական դեմադրանքայինն են հղել հետևյալ հեռագիրը.

«Թուրքիայի՝ այստեղի դեմադրանքը դժգոհ է հայկական բարեփոխումների և հույների կողմից գրաված Էգեյան կղզիների հարցերի շուրջ գերմանական կառավարության որդեգրած դիրքից: Նաքի բեյի անունից խնդրում են, որ Տեղի արձակուրդի գործերի նախարարի հետ Ձեր զրույցների ժամանակ երկու հարցերում էլ դաշտայնեք թուրքական շեռակները»:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեմադրանքային 1829-1937թթ., թղթադրանակ 161:

106

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեմադրանքային հանձնակատար Մոչենիզոն՝ Իսալիայի արձակուրդի գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Կոստանդնուպոլսում, 5 դեկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 936

Պարոն Գիրսն ինձ տեղեկացրեց, որ Մեծ Վեզիրի հետ երեկ ունեցած բնակարանի ժամանակ վերջինս դաշտայնեք թուրքական շեռակները

խորհրդի բնակարանը ներկայացնել բարեփոխումների ռուսական նախագծի վերջին տարբերակը, եթե ջնջվի 8-րդ հոդվածի «դեմադրանքային հետադարձացնելուց հետո» արձակուրդային: Պարոն Գիրսը հնարավոր է համարել այդ հասկացածի ջնջումը, եթե Բարձր Դուռը դիմի ռուսական դեմադրանքայինն նամակով, որում ստույգ գրված կլինի. «Գլխավոր վերահսկիչի և խորհրդակցականի միջև տարաձայնությունների առաջ գալու դեպքում վեճը կներկայացվի Մեծ Վեզիրին, որն էլ դրան լուծում կտա դեմադրանքների կարծիքը լսելուց հետո»: Մեծ Վեզիրը խոստացել է աջակցել այս առաջարկությանը հաջող կիրակի տեղի ունենալիս նախարարների խորհրդի նիստի ժամանակ: Պարոն Գիրսն ինձ ասաց, սակայն, որ կասկածում է, թե այս առաջարկը կընդունվի կոմիտեի առավել արմատական մասի կողմից:

Մոչենիզո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 595:

107

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեմադրանքային հանձնակատար Մոչենիզոն՝ Իսալիայի արձակուրդի գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Կոստանդնուպոլսում, 6 դեկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր

թիվ 940

Այս առավոտ հայերի նոր դաշտային իր առաջին այցելությունը կատարեց ինձ: Ասաց, որ հայերն անհամբերությամբ են սպասում բարեփոխումների իրականացմանը և իրեն խնդրել են, որ ի հնարավորինս տրոհի, որդեգրի դրանք շուրջ իրականացման, քանզի այլևս հնարավոր չէ ամբողջովն ստեղծված դաշտայնեք: Ավելացրեց, որ բարեփոխումների արդյունավետ իրականացման համար եվրոպական վերահսկողությունն անհրաժեշտություն է: Նրան դասասխանեցի, որ ցանկանում են, որդեգրի բարեփոխումների անցկացումը Հայաստանի բարեկեցիկ դարձրածի սկիզբը լինի, քանզի արհայական կառավարությունը միշտ հիացել է այն առաջադիմությամբ, որ առկա է Կոստանդնուպոլսում՝ հայերով բնակեցված քաղաքներում: Վերջում ավելացրեցի, որ նա հայկական ազդեցիկ քաղաքացիներում քաղաքային Իսալիայի սնտեսական մուսլիմ Փոքր Ասիա: Պարտադրեց, որ այդ կառավարությամբ կարգադրություններ կտա Կոնիայի արհայականություն, որն այժմ Կոստանդնուպոլսում է զսնվում:

Մոչենիզո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 596:

108

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստանասան հանձնակատար Մոչենիզոն՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 8 դեկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 943

Պարոն նախարար,

Ի լրումն իմ թիվ 936 հեռագրի⁶¹ սեղեկացնում եմ, որ Մեծ Վեզիրն այսօր Գիրսին ասել էր, որ նախարարների խորհրդի կիրակի օրվա նիստում չի կարողացել ֆինանսել ռուսական առաջարկը. դա կանի չորեքշաբթի օրվա նիստի ժամանակ:

Մոչենիզոն

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական բարձր P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

109

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստանասան հանձնակատար Մոչենիզոն՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 12 դեկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 950

Պարոն նախարար,

Պարոն Գիրսը ռուսական վերջին առաջարկին օսմանյան կառավարության դասասխանը ստանալու ակնկալիքով այսօր այցելել էր Մեծ Վեզիրի մասնավոր բնակարանը, ուր նա զսնվում է վասառոջ լինելու դասառնով: Մեծ Վեզիրը նրան խնդրել էր ժամանակ սալ, և [խոսացել էր, որ] ադաֆինվելուց անմիջապես հետո այն կներկայացնի նախարարների խորհրդի ֆինանսմանը:

Գիրսն ասաց, որ Գերմանիայի և Ռուսաստանի միջև հայկական բարեփոխումների շուրջ այլևս չկա այն միացյալ մոտեցումը, որ առկա էր վերջին ամիսներին, որն էլ թույլ էր տալիս նրանց միաստեակ մոտեցում ցուցաբերել օսմանյան կառավարության հանդեպ: Ըստ նրա, Գերմանիան գաղտնի կերպով աշխատում է ռուսական վերջին նախագծի դեմ և աջակցում է Բարձր Դռան դասիվ դիմադրությանը:

Մոչենիզոն

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 597:

110

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստանասան հանձնակատար Մոչենիզոն՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 13 դեկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 5622/1077

Իմ թիվ 913 հեռագրով⁶² Ձեզ արդեն տեղյակ եմ դառնել, թե ինչպես էր Հայոց դաստիարակը երազխիքներ դառնալու, որդեսգի հայ հոգևորականները ևս ներկայացված լինեն թուրքական նոր խորհրդարանում: Բարձր Դռանը դարգադես մեծեց այդ առաջարկը, իսկ դարոն Թաֆիրը հայտարարեց, որ այն հակասահմանադրական է: Օսմանյան կառավարությունն ավելի ուշ, սակայն, մեղմ դիրք գրավեց հարցի առնչությամբ, քանզի Թալեաթ բեյը համոզված էր, որ սվյալ դայաններում չդեֆ է հայերին բողոքի առիթ սալ: Այդժամ գաղտնի բանակցություններ սկսվեցին, որոնք ինձ հասած սեղեկությունների համաձայն ավարտվել են համաձայնության ձեռքբերումով: Ըստ այդմ՝ հայկական ազդեցիկ օրջանակները դեֆ է ամեն ինչ անեն, որդեսգի հայերը խնդիրներ չստեղծեն թուրքական կառավարության համար, իսկ կառավարությունն էլ իր հերթին հնարավորինս կանի, որ հայերը մոտ ֆսան սեղ ունենան խորհրդարանում:

Մոչենիզոն

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեստանասուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

111

Պետերբուրգում Իսալիայի դեստանասան հանձնակատար Բորդոնարոն՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Պետերբուրգ, 16 դեկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 602

Պարոն նախարար,

Այստեղի՝ Գերմանիայի դեստանոն ու սեղի արսաֆին գործերի նախարարության ներկայացուցիչն ինձ վստահեցրին, որ հայկական բարեփոխումների հարցում գերմանական և ռուսական կառավարության դիրքորոշումները չեն փոխվել, և նրանք բարոնակում են համաձայնեցված գործել:

Բորդոնարոն

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական բարձր P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

112

Բեռլինում Իսալիայի դեսպան Բոլլաշին՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Բեռլին, 16 դեկտեմբերի 1913թ.
Հեռագիր
թիվ 885

Յիմերմանն ինձ ասաց, որ հայկական բարեփոխումների շուրջ ռուս-գերմանական բանակցություններում, իրոք, դժվարություններ էին առաջացել, սակայն այժմ ամեն ինչ հարթված է, և կողմերը փորձում են ամեն ինչ անել՝ համաձայնեցված գործելու համար: Գերմանիայում շարունակվում է առկա մնալ այն համոզումները, որ բարեփոխումները դեռ է իրականացվեն Թուրքիայի շահերից ելնելով և ոչ՝ դրանց հակադրվելով: Հուսով եմ, սակայն, որ կկարողանան համոզել օսմանյան կառավարությանն ընդունելու հայկական վիլայեթներում եվրոպացի խորհրդականների և գլխավոր վերահսկիչների նշանակման գաղափարը: Յիմերմանը որևէ սեղեկություն չունեմ այն հրադարակումների հիմնավորվածության մասին, ըստ որում Գիրսը շուտով հետ է կանչվելու Կոստանդնուպոլիսից:

Բոլլաշի

ԻԱԳՆՊՂԱ, Քաղաքական շարք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

113

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի գլխավոր հյուրասնու Ռոմոլոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարրոնիին
Կոստանդնուպոլիս, 19 դեկտեմբերի 1913թ.
Հեռագիր/գաղտնի
թիվ 3010-242/67

Պարոն դեսպան,

Մեր արհայական հյուրասնուարանի թարգմանիչ դարոն Միսսիրը սույն ամսվա 15-ին՝ ուսիկանության և օրինազանցությունների հարցերի մասին գրուցելու համար Բերայի⁶³ կառավարչի հետ հանդիպելիս, անտղասելիորեն ներհաճվել է մի լուրջ և երկար բնակարան մեջ, որն, ըստ Միսսիրի, այդ կառավարչը հասնուկ է արել, քանզի [բնակարան] նյութը բովանդակել է իբխանության տեսակետը: Պարոն Միսսիրին խնդրեցի այդ գրուցի ամփոփ նկարագիրն ինձ ներկայացնել գրավոր, և այժմ դասիվ ունեմ այն Ձերդ Գերագանցությանը ներկայացնելու, քանզի այն ինձ հետաքրքիր թվաց, քանզի որ վերաբերում է մուսուլմանների կողմից հայերի հանդեպ ունեցած վատ տրամադրությունների:

Պարոն դեսպան, ընդունե՛ք հարգանքներս հավաստիքը:

Ռոմոլո

Առդիր

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի գլխավոր հյուրասնուարանի թարգմանիչ Միսսիրը՝
Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի գլխավոր հյուրասնու Ռոմոլոյին
Կոստանդնուպոլիս, 18 դեկտեմբերի 1913թ.

Երկուշաբթի երեկոյան, ամսի 15-ին, Սասնուլից վերադառնալիս այցելեցի Բերայի կառավարիչ Զյանի բեյին, նկատելիու համար որոշ ընթացիկ հարցեր:

Վերջացնելով մեր պաշտոնական նկատումները, որից ես գոհ էի, քանզի նա կարողացել էր կարգ ու կանոն հաստատել Բերայում, նա, օգտվելով առիթից, ինչ ներկայացրեց հետևյալ հայտարարությունները.

«Սահմանադրության ընդունման պահից ի վեր մեկն չենք աշխատել ի նպաստ ժողովրդի: Ցանկանում ենք սպրեել և հուսով ենք, որ Եվրոպայի կցանկանա մեզ օգնել այն հարցերում, որոնք, իրոք, պատրաստ ենք իրականացնել: Եթե այդ օգնության արդյունքում չկարողանանք լիովին տիրապետել կառավարության վարչարարության միջոցներին, ապա ջանք չպետք է խնայենք, որպեսզի հետևենք Եվրոպայի առաջընթացին բնակչության երջանկության սպասելի մաս գործում:

Շատ խնդիրներ են առաջանում կառավարության ղեկավարներին: Առաջին հերթին դա Փոքր Ասիայի բարեփոխումների հարցն է, որն, իրոք, ցանկանում ենք իրականացնել այդ շրջաններում խաղաղության հասնելու համար:

Հայկական հարցի առնչությամբ Ձեզ կարող եմ ասել, որ բազմամասնակ հայ բնակչությունը, որ սպրում է Թուրքիայի եվրոպական մասի և Ալդիհի վիլայեթներում, միջոց է բարիդրացիական հարաբերություններ է ունեցել թուրքերի հետ, իսկ այն իրադարձությունները, որ տեղի են ունեցել Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթներում, չի կարելի միայն մեր մեղավորությանը վերագրել: Ամեն դեպքում, այդ շրջանների հայերի հողերը կվերադարձվեն իրենց, և կառավարությունն էլ իր հերթին ամեն ինչ կանի՝ վերացնելու այն նախադրյալները, որոնք կարող են վնասել մեր ներքին խաղաղությանը: Հուսով եմ, որ Եվրոպայի կրկնորակ թուրքական կառավարության տեսակետն այն մասին, որ բարեփոխումների իրականացման համար ընտրվելիք պաշտոնյաները, որոնք վճարվելու են մեր կողմից, լինեն օսմաններ: Մեկն Ձեզ խնդրում ենք փորձել մեզ և միայն չսխառնման դեպքում վարվել Ձեր սարքերակով: Պետք է խոսովանենք, որ մեր կառավարության մոտ այն կարծիքն է չեղարկված, որ հայկական ամենաարթն կոմիտեները ղեկավարվում են եվրոպական կառավարությունների կողմից, որպեսզի հնարավորություն ունենան միջամտելու բարեփոխումների իրականացմանը: Դրա սպասույցը հայկական կոմիտեների մեջ անջատողականության գաղափարի աճն է:

Թուրքիայում բնակվող հայերն ունեն ամենալավ աշխատանքները, քանզի ակտիվ են և խելացի: Հասկապես քաղաքականներն իրենց չեղում են կենս-

րոնացրել կերպասի ողջ առևտուրը թե՛ Կոստանդնուպոլսում և թե՛ նահանգներում, և հսկայական եկամուտներ են ստանում իրենց հաճախորդներից, որոնք հիմնականում մուսուլմաններ են: Այժմ հայերի այդ տրամադրությունների պատճառով մուսուլմանները բոլորի են ենթարկում նրանց ապրանքները՝ առանց թափանցելու իրենց թշնամական վերաբերմունքը:

Ինչ վերաբերում է գերմանական զինվորական առաքելության ներգրավմանը, ապա պետք է ասեմ, որ այն կընդունվի երեք տարի ժամկետով, որի ընթացքում կվերականգնվորվի մեր ռազմուժը, սակայն այս հարցը դեռ պետք է ներկայացվի մեր ռազմական նախարարի հաստատմանը: Մեր զինվորականությունն արդեն կազմավորված էր գերմանական համակարգով, ուստի բնական է մեր ցանկությունը գերմանական առաքելության հարցում, և այստեղ ոչ մի ֆաղստական ենթադրություն չկա:

Հուսով եմ, որ բոլոր սարաչայությունները կհարավեն, և Եվրոպան մեզ կօգնի առաջընթացի ձևափոխման, որին ցանկանում ենք հետևել»:

Միսսիս

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

114

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունին՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Ման Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 27 դեկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 954

Պարոն նախարար,

Հայկական բարեփոխումների հարցի շուրջ Վանգենհայմն ու Գիրսը դարձյալ հանդիմել են Մեծ Վեզիրին և կարողացել համաձայնության գալ հուշագրի առաջին և ութերորդ հոդվածների շուրջ: Ըստ այդմ (նրանք) հրաժարվում են օտարերկրացի խորհրդականներ նշանակելու մտքից, որի փոխարեն կնշանակվեն երկու գլխավոր վերահսկիչներ, որոնք կլինեն եվրոպական փոքր երկրների ներկայացուցիչներ: Վեց սերությունները գրավոր կերպով դեմ են յուրաքանչյուր երջանի համար երկրական թեկնածու ներկայացնելու Բարձր Դռանը, որն էլ ընտրություն կատարելուց հետո դեմ են սեղյակ դասի դեսպաններին: Պայմանագիրը կկնքվի սառը սարով, և եթե հանկարծ վերահսկիչն ավելի շուտ վայր դնի մանդատը, ապա նույն ընթացակարգով կընտրվի նորը: Ինչ վերաբերում է ութերորդ հոդվածին, ապա այս դեպքում որոշել են, որ եթե վերահսկիչ և օսմանյան կառավարության միջև սարաձայնություն առաջանա, ապա այն կլուծվի Բարձր Դռան և դեսպանատնների միջև համաձայնության միջոցով:

Գարունի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 599:

115

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունին՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Ման Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 30 դեկտեմբերի 1913թ.

Հեռագիր
թիվ 990

Պարոն նախարար,

Երեկ Գիրսի հետ ֆինանսիստիկ հայկական բարեփոխումների հարցը: Նա առաջ, որ բանակցությունները բավականին լավ են ընթանում, և հուսով է, որ շուտով համաձայնություն ձեռք կբերվի: Կարծեմ թե՛ Գիրսը ղնդում է, որդեսպան այն կետում, որով սերություններին է թողնվում վերահսկիչների առաջարկումը և նրանց գործունեության ժամանակահատվածի նշումը, ավելացվի, որ ժամանակից շուտ վերահսկիչ լիազորությունների ավարտի դեպքում Բարձր Դռանը դեմ է գործի այս նույն սկզբունքով, այսինքն՝ նոր վերահսկիչ թեկնածու առաջարկելու համար դարձյալ դիմի սերություններին: Այսպիսով՝ այս «նույն սկզբունքով» բառի վրա դիմելով Գիրսը ցանկանում է ցույց տալ, որ այն, ինչին սերությունները չկարողացան առաջին ֆինանսիստների ժամանակ հասնել դաշնակցության, այժմ հասան ոչ դաշնակցության:

Գարունի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 600:

1914

116

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Լոնդոնում, Փարիզում և Պետերբուրգում Իսալիայի դեսպաններին
Հոռն, 7 հունվարի 1914թ.
Հեռագիր
թիվ 736

Պարոն դեսպան,

Ինչդեռ ինձ տեղեկացրեց Առսանդնոտոլլի մեր արքայական դեսպանը՝
հայկական բարեփոխումների հարցի շուրջ Վանգենհայմն ու Գիրսը դարձյալ
հանդիպել են Մեծ Վեզիրին և կարողացել են համաձայնության գալ հուշագրի
առաջին և ութերորդ հոդվածների շուրջ: Ըստ այդմ՝ հրաժարվում են օտարերկրացի
խորհրդականներ նշանակելու մտքից, որի փոխարեն կնշանակվեն երկու
գլխավոր վերահսկիչներ, որոնք կլինեն եվրոպական փոքր երկրների ներկայացուցիչներ:
Վեց սերությունները գրավոր կերպով ղեկավարվելու են յուրաքանչյուր երջանի
համար երկրական թեկնածու ներկայացնեն Բարձր Դռանը, որն էլ ընտրություն
կատարելուց հետո ղեկավարվելու են ինչպես դեսպաններին: Պայմանագիրը կկնքվի
սառը սառով, և եթե հանկարծ վերահսկիչն ավելի շուտ վայր դնի մանդատը,
առաջ նույն ընթացակարգով կընտրվի նորը: Ինչ վերաբերում է ութերորդ հոդվածին,
առաջ այստեղ որոշել են, որ եթե վերահսկիչի և օսմանյան կառավարության միջև
սարձայնություն առաջանա, առաջ այն կլուծվի Բարձր Դռան և դեսպանատանների միջև
համաձայնության միջոցով:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շարք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

117

Առսանդնոտոլլիսում Իսալիայի դեսպան Գարունին՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Առսանդնոտոլլիս, 10 հունվարի 1914թ.
Հեռագիր
թիվ 13

Պարոն նախարար,

Հայկական բարեփոխումների հարցի շուրջ ընթացող ռուս-թուրքական բանակցությունները
թվում էր բարեհաջող ավարտ են ունեցել, և դարձնում Գիրսը Առսանդնոտոլլիսից
իր հեռանալը հեռաձգեց մի քանի օրով, որդեսգի վերջացնի այս գործընթացը,
[սակայն] այժմ դարձվում է, որ ռուսական կառավարությունը, չընդունելով
ձեռք բերված պայմանավորվածությունը, առաջ է քաշել չորս նոր հարցադրում:

1. Ցանկանում են, որդեսգի վերահսկիչներին թողնվի լիազորություններին սույն
թանի նշանակմանը առաջարկելու իրավունքը:

2. Մինչև անցկացվելիք մարդահամարի արդյունքում բնակչության կազմի
ձգտումները, վարչական դասերը հավասարադաս բաշխվեն բնակչության
և մուսուլմանների միջև:

3. Խաղաղ պայմաններում հայերն ունենան սարածային զինվորական ծառայության
իրավունք:

4. Թուրքական կառավարությունը ղեկավարվելու է բարեփոխումներ իրականացնի
արդարադատության ոլորտում:

Կարծում ենք քաղաքական այս պայմաններում, Պետերբուրգի նոր դեսպանները
հետևանք են հետևյալ հայերի՝ թուրքական կառավարության այն դրսևումներին,
որոնցից են գերմանական զինվորական առաքելության հրավիրումը Թուրքիա,
Էնվեր⁶⁴ փառապան ռազմական նախարար նշանակելը և գերմանական
զինվորական առաքելության ղեկավարին օսմանյան իշխանության ենթակայության
սակ դնելու հնարավորությունը: Ուստի Ռուսաստանն, ամենայն հավանականությամբ,
ցանկանում է բաց դառնալ Հայկական հարցը:

Գիրսը վաղը թողնում է Առսանդնոտոլլիսը:⁶⁵

Գարունի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շարք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

118

Բեռլինում Իսալիայի դեսպան Բոլլաշին՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Բեռլին, 11 հունվարի 1914թ.
Հեռագիր
թիվ 41

Պարոն նախարար,

Պասասխանելով Ձեր թիվ 736 հեռագրին⁶⁶ տեղեկացնում են, որ երեկ հարցրեցի
դարձն Յագովին, թե արդյո՞ք ինչդեռ տեղեկացնում է Գիրսը, հայկական
բարեփոխումների շուրջ ռուս-թուրքական բանակցություններն ավարտ են
ունեցել. նա բացասական պատասխան սվեց: Ռուսաստանը վերջին դեպքին
առաջ է քաշել նոր խնդիրներ: Յագովը չգիտի կամ չի ցանկանում ինձ ասել, թե
որո՞նք են այդ խնդիրները, սակայն ավելացրեց, որ դրանք ունեն հարցի լուծումը
ձգձգելու նպատակ:

Բոլլաշի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շարք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

1914

119

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստան Գարունին՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 12 հունվարի 1914թ.

Հեռագիր
թիվ 17

Պարոն նախարար,

Ի լրումն իմ թիվ 13 հեռագրի⁶⁷ սեղեկացնում եմ, որ կարծեմ թե, որդես հե-
սևանք Ռուսաստանի հանդեպ գերմանական զինվորական առաքելության
մտադրություններին, Ավստրո-Հունգարիան հիանալի առաջարկություններ է կա-
սարել, որոնք էլ հայկական բարեփոխումների նախագծի սկզբունքային հարցե-
րի շուրջ այսօր հանգեցրել են համաձայնության ձեռքբերմանը:

Գարունի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական ցարք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

120

Վիեննայում Իսալիայի դեստան Ավանոնան՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Վիեննա, 14 հունվարի 1914թ.

Հեռագիր
թիվ 73/46

Պարոն նախարար,

Պասասխանելով Ձեր թիվ 736 հեռագրին,⁶⁸ տաքիվ ունեն Ձեր
Չերագանցությանը սեղեկացնելու, որ այստեղի արսաֆին գործերի նախարա-
րությունից ինձ ծանոթացրին Կոստանդնուպոլսի ավստրիական դեստանա-
սնից ստացված մի հաղորդագրության հետ, որում նշվում էր, թե հայկական
բարեփոխումների հարցի շուրջ ֆինանսումներն ավարտվել են, սակայն ավե-
լի ուժ ստացված մի հեռագրում Պալլավիչինին գրում է, որ բարեփոխումների
ֆինանսումները դեռևս կարունակվեն, քանզի Կոստանդնուպոլսի ռուսական
դեստանասունն առաջ է քաշել նոր դաշինքներ, որոնց թվում՝ հայկական
դրոյուններին, ընդհանուր խորհրդին, վերահսկիչների իրավունքներին առնչվող
հարցերը:

Արսաֆին գործերի նախարարությունում ասում են, որ ի նկատի ունենալով
ռուսական դեստանասան այս նոր դաշինքները, [որը հեսևանք է] Բարձր
Դռան կարծիքը հասկնալի չառնելու հանգամանքի, այժմ ի վիճակի չեն տասկե-
րացնելու, թե ո՞ր փուլում է գտնվում հարցը:

Հարգանքներով՝

Ավանոնա

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական ցարք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

121

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստան Գարունին՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 19 հունվարի 1914թ.

Հեռագիր
թիվ 26

Պարոն նախարար,

Կարծեմ թե Գիրսն երեկ արդեն մեկնել է Կոստանդնուպոլսից: Օսմանյան
կառավարության հետ սարաձայնությունների շուրջ վերջին ֆինանսական ժամա-
նակ նա ձեռք է բերել համաձայնություն՝ վիլայեթների խորհուրդների հարցի
վերաբերյալ: Ռուսաստանի դեստանն անվարան է մնացել այն սկզբունքին, որ
վիլայեթների խորհուրդում սեղերը տեսք է հավասարադես կիսվեն մուսուլմաննե-
րի և ոչ մուսուլմանների միջև՝ մինչև անցկացվելիք մարդահամարի արդյունքնե-
րի հրատարակումը:

Մինչ այժմ օսմանյան կառավարությունն ընդունելի է համարել այդ
սկզբունքը միայն Վանի և Բիթլիսի վիլայեթների համար:

Գարունի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական ցարք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

122

Բեռլինում Իսալիայի դեստան Բոլլասին՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Բեռլին, 20 հունվարի 1914թ.

Հեռագիր
թիվ 60

Պարոն նախարար,

Պասասխանելով Ձեր թիվ 239 հեռագրին⁶⁹ սեղեկացնում եմ, որ Յագուվի
կարծիքով Հայաստանում անցկացվելիք բարեփոխումների հարցի շուրջ ձեռք
է բերվել երկկողմանի համաձայնություն: Դրա աղագույցն այն է, որ Գիրսն
արդեն մեկնել է Կոստանդնուպոլսից: Միակ հարցը, որ դեռևս ընթացքի մեջ է՝
Հայաստանի նոր բաժանման արդյունքում ձևավորվելիք կենտրոնների խորհուր-
դներում մուսուլմանների և քրիստոնյաների համամասնության հարցն է:

Ռուսաստանի՝ այստեղի դեստանի ելույթներից տարզ է դառնում, որ իրակա-
նությանը համադասասխանում են Գորրինիի այն դիմումները, թե Պետերբուր-
գում դժգոհ են, որ Էնվեր բեյը նշանակվել է ռազմական նախարար:

Բոլլաս

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական ցարք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

Իսախանի արձանագրության գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Բեռլինում և Պետերբուրգում Իսախանի դեսպաններին
Հոմ, 21 հունվարի 1914թ.

Հեռագիր
թիվ 379

Պարոն դեսպան,

Նաքի բեյն երեկ հայկական բարեփոխումների շուրջ ռուս-գերմանա-
թուրքական բանակցությունների վերաբերյալ մի հուշագիր ներկայացրեց ինձ,
որի համառոտ նկարագիր ներկայացնում եմ Ձեզ:

«Արևելյան Անատոլիայի երկու շրջաններում նշանակվելիք օսարտերյա վե-
րահսկիչների նշանակման և նրանց սրվելիք տարապետությունների բոլոր հարցե-
րի շուրջ ձեռք է բերվել համաձայնություն՝ բացառությամբ հետևյալ երեք կետերի.

1. Պարոն Գիրսն ասաց, որ մինչև նոր մարդահամարի անցկացումը վիլա-
յեթների գլխավոր խորհուրդներում Տեղերը տեղ է հավասարադրել բաշխված
մուսուլմանների և ոչ մուսուլմանների միջև՝ անկախ նրանց իրական թվա-
քանակից: Օսմանյան կառավարությունը դեմ է դրան, քանզի, ըստ նրա, այդ-
դիստով անհավասար է մուսուլման բնակչության շահերը: Տեղերի հավասար
բաշխումը կհանգեցնի մեծամասնություն կազմող մուսուլմանների իրավունք-
ների բացահայտ ոտնահարմանը, թեև մասնակց կառաջացնի երկու սարերի միջև
և կխոչընդոտի բարեփոխումների իրականացմանը: Արևելյան վիլայեթներում
բիսուսոնյաները հազիվ բնակչության մեկ քառորդ մասն են կազմում: Ամեն
դեպքում, որդեսզի մինչև նոր մարդահամարի անցկացումը Վանի և Բիթլիսի
վիլայեթների խորհուրդներում Տեղերը բաշխվեն հավասարադրելու, քանզի ոչ
մուսուլման բնակչության թիվն այստեղ հասնում է մեկ երրորդի: Օսմանյան
կառավարությունը որդեսզի ընտրությունների հիմք ընդունում է ոչ մուսուլմանա-
կան համայնքների գրանցամասյանները:

2. Ռուսական կողմը ժողովում է, որդեսզի ոչ մուսուլմանական համայնքներն
ունենան իրենց կրոնակիցներից հարկեր հավաքելու իրավունք ի շահ ազգա-
յին դրոշմների: Օսմանյան կառավարությունը դեմ է դրան, քանզի անհնարին
է համարում հարկահավաքի իրավունք սալ համայնքներին, քանզի որ այդ գոր-
ծառնությունը տարակրթ է տեղերի: Օսմանյան կառավարության կարծի-
քով՝ համայնքները նախկինի նման կարող են հանգանակություններ կատարել
իրենց դրոշմների համար, բացի այդ՝ նահանգային խորհուրդներն ի վիճակի
են հոգալու բոլոր համայնքների դրոշմական և շահ այլ խնդիրները:

3. Ռուսական կողմը ժողովում է, որդեսզի ցրվեն համիդիե խմբերը: Օսմանյան
կառավարությունը հրաժարվում է այդ առաջարկությունից, քանզի այդ խմբերն
անհրաժեշտ են Կայսրության անվտանգությունն ապահովելու համար, բացի
այդ՝ լինելով ռազմական խնդիր և զսնվելով, բացառադրելու, ռազմական ի-

խանության լիազորությունների շրջանակում, այդ հարցը չի կարող ներառվել
վերահսկիչների լիազորությունների մեջ:

Ահա սրանք են այն երեք խնդիրները, որոնք արգելի են հանդիսանում բարե-
փոխումների համար: Հուշագրի վերջում հույս է հայտնվում, որ մեծ սերություն-
ները չեն դնի այս երեք հարցերի [կատարման] վրա»:

Կոստանդնուպոլսի մեր արհայական դեսպանն այսօրվա հեռագրում
գրել էր, որ համաձայնություն է ձեռք բերվել, բացառությամբ՝ առաջին կետի:
Նույն բովանդակությամբ Տեղերկազմությունը ստացա նաև այստեղի՝ Թուրքի-
այի դեսպանասենյակից, որտեղից խնդրեցին՝ դիմել մեր Պետերբուրգի և Բեռլինի
դեսպաններին, որդեսզի վերջիններս Տեղի կառավարություններին համոզեն
չդնել այդ կետի կատարումը:

Լիազորում եմ Ձեզ այս առնչությամբ հանդես գալ Տեղի կառավարություն-
ների առջև՝ ցուցաբերելով զգուշություն:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արձ P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

Կոստանդնուպոլսում Իսախանի դեսպան Գարրոնին՝
Իսախանի արձանագրության գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլսի, 22 հունվարի 1914թ.

Հեռագիր
թիվ 30

Պարոն նախարար,

Հայկական բարենորոգումների հարցում մեծադրելու առկա են սարաձայնու-
թյունները Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև: Առաջինը շարունակում է դնել,
որ մինչև նոր մարդահամարի անցկացումը վիլայեթների խորհուրդներում Տե-
ղերը հավասարադրելու մուսուլմանների և ոչ մուսուլմանների միջև:
Թուրքիան այս սկզբունքն ընդունելի է համարում միայն Վանի և Բիթլիսի վի-
լայեթների համար՝ ցանկանալով, որդեսզի մյուս վիլայեթներում Տեղերը բաշխ-
վեն ըստ իրական թվաքանակի՝ մինչև նոր մարդահամարի անցկացումը հիմք
ընդունելով սարբեր եկեղեցիների կողմից կազմված ցուցակները: Գուկկիչն
ինձ գաղտնաբար Տեղերկազմող, որ իր այս նախաձեռնությունը որևէ կերպ չդնի
է արձանագրվի դիվանագիտական շրջաբերականներում, որ իր լիազորություն-
ների մեջ է մտնում թակասեցնել թահանջները և Տեղերի հավասար բաշխումը
ընդունելի համարել միայն Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթներում: Սա-
կայն, այս հարցի շուրջ Բարձր Դռան հետ վարվող բանակցությունները նրան
հուսալու էիք առիթ են տալիս:

Գարրոն

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արձ P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

125

Իսալիայի արսափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարոնիին
Հռոմ, 22 հունվարի 1914թ.

Հեռագիր
թիվ 415

Պարոն դեսպան,

Բեռլինի և Պետերբուրգի մեր արխայական դեսպաններին հղած հեռագրում⁷⁰
նրանց կարգադրել եմ սեղի կառավարությունների առջև զգուշությամբ հանդես
գալ, որդեսգի նրանք ընդունելի համարեն վիլայեթների գլխավոր խորհուրդնե-
րում սեղերի բաշխման թուրքական սեսակետը:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

126

Բեռլինում Իսալիայի դեսպան Բոլլասին՝
Իսալիայի արսափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Բեռլին, 23 հունվարի 1914թ.

Հեռագիր
թիվ 90

Պարոն նախարար,

Պասասխանում եմ Ձեր թիվ 379 հեռագրին:⁷¹

Ցիմերմանը, որի հետ, համաձայն Ձեր կարգադրության, հանդիպեցի և
զրուցեցի ասաց, որ գերմանական կառավարությունը ևս նույնպես հարմար
է գտնում զիջումներ կատարել և ընդունել հայկական վիլայեթների գլխավոր
խորհուրդներում սեղերի բաշխման թուրքական առաջարկը: Ավելացրեց, որ Պե-
տերբուրգում իրենց դեսպանի միջոցով ֆայլեր են ձեռնարկվում, որդեսգի ռու-
սական կառավարությունը ևս հրաժարվի իր տնդումներից:

Բոլլասի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական Եւրոպ. Թղթադանակ 332:

127

Պետերբուրգում Իսալիայի դեսպան Կառլոսին՝
Իսալիայի արսափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Պետերբուրգ, 25 հունվարի 1914թ.

Հեռագիր
թիվ 21

Պասասխանում եմ Ձեր թիվ 379 հեռագրին:⁷²

Սազոնովը, որին ըստ Ձեր կարգադրության ներկայացրի Արևելյան Անա-
տոլիայի բարեփոխումների վերաբերյալ Ձեր սեսակետը, ինձ ղաասասխանեց,

որ հրաժարվել են հայկական վիլայեթների գլխավոր խորհուրդներում սեղերի
հավասար բաշխման սկզբունքից՝ բացառությամբ Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի
վիլայեթների: Բարձր Դուռն ընդունել է այդ սեսակետն առաջին երկու վիլայեթ-
ների համար, բայց ոչ՝ երրորդի: Սազոնովի խոսքերից ինձ թվաց, թե նա այժմ
չի գիտակցում այն դժվարությունները, որոնց առնչվում են յուրաքանչյուր բա-
նակցության ժամանակ:

Կառլոսին

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական Եւրոպ. Թղթադանակ 332:

128

Իսալիայի արսափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Բեռլինում Իսալիայի դեսպան Բոլլասին
Հռոմ, 25 հունվարի 1914թ.

Հեռագիր
թիվ 460

Պարոն դեսպան,

Ի ղաասասխան Ձեր թիվ 90 հեռագրի⁷³ հայտնում եմ, որ Ձեր գերազան-
ցությունը կարող է սեղի կառավարությանը, որդես անձնական կարծիք, առա-
ջարկել Թուրքիայի հետ մտերմ փոխանակություն կատարել Էրզրումի վիլայեթի
գլխավոր խորհրդում սեղերի հավասար բաշխման հարցի շուրջ: Հաշվի առնե-
լով, որ նա ընդունել է այդ սեսակետը Վանի և Բիթլիսի վիլայեթների համար,
արդյունքում մյուս վիլայեթների դեղմում հնարավոր կլինի ընդունել թուրքա-
կան սեսակետը:

Ձեր գերազանցությանն եմ թողնում վերոնշյալ ֆայլը կատարելու ղաաստեղ
ղահի ընտրությունը:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական Եւրոպ. Թղթադանակ 332:

129

Իսալիայի արսափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարոնիին
Հռոմ, 28 հունվարի 1914թ.

Հեռագիր
թիվ 4775

Պարոն դեսպան,

Ի ղաասասխան Ձեր թիվ 26 հեռագրի⁷⁴ ղաասիվ ունեն Ձեզ սեղեկացնելու
որ Թուրքիայի՝ այստեղի դեսպանն ինձ է ներկայացրել Հայաստանում անցկաց-
վելիք բարեփոխումների հարցի շուրջ Բարձր Դուռն և Գերմանիայի ու Ռուսաս-
տանի դեսպանների միջև ընթացող բանակցությունների ընթացքին վերաբերո-
ւմի հուշագիր:

4
5

ձայնություն է կնքվել իր կառավարության և Բարձր Դռան միջև: Վաղը կուղարկեն մանրամասները:

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական ԸարՖ P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332: **Գարունի**

134

Պետերբուրգում Իսալիայի դեսպան Կառլոսին՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Պետերբուրգ, 9 փետրվարի 1914թ.
Հեռագիր
թիվ 55

Պարոն նախարար,
Սազոնովն ինձ ասաց, որ հայկական բարեփոխումների հարցը վերջապետելով: Ինչ վերաբերում է Էրզրումի վիլայեթում նահանգային ներկայացուցիչների խնդրին, աղա այն կլուծվի մարդահամարի անցկացումից հետո: Նա աս ուրախ էր, քանզի, ինչպես ասաց, Ռուսաստանը ցանկանում է համաձայնության և հաշտության մեջ ադրել Բարձր Դռան հետ, և ի սարքերություն եվրոպական այլ սերությունների, նրանից դահանջում է միայն իր սահմանին մոտ Երզրաններում խաղաղության երաշխիքներ և Թուրքիայում եվրոպական հավասարակշռության դահանջում:

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական ԸարՖ P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332: **Կառլոսի**

135

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունին՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլս, 10 փետրվարի 1914թ.
Հեռագիր
թիվ 52

Պարոն նախարար,
Ձեր Գերագնացությանն են ուղարկում հայկական բարեփոխումների հարցի Եուրջ ռուս-թուրքական համաձայնագիրը: Ավելացնեմ, որ երեկ Մեծ Վեզիրը խնդրեց, որ մենք դրականորեն ազդենք երկու վերահսկիչների ընտրության վրա: Պասալխանեցի, որ արհայական կառավարության ցանկությունն է, որ ընտրությունը կանգ առնի երկու ընդունակ և վստահելի թեկնածուների վրա:
Ձեր Գերագնացությանը սեղյակ կղահեմ, թե ե՞րբ դե՞ս է այդ ուղղությամբ քայլեր ձեռնարկել, որդեսզի մյուս սերությունների հետ վերահսկիչների ընտրության հարցում համաձայնություն ձեռք բերվի:

Գարունի

Առդիր
Ռուս-թուրքական համաձայնագիրը հայկական բարեփոխումների վերաբերյալ
Կոստանդնուպոլս, 8 փետրվարի 1914թ.

Նորին Գերագնացություն պարոն Կոնստանդին Գուլկիչի (ռուսական կայսերական հախսարմասար) և Նորին վեհմահալլության իշխան Սալիդ Հալիմ²⁵ փաշայի (Օսմանյան կայսրության արտաքին գործերի նախարար, Մեծ Վեզիր) միջև համաձայնագիր կնքվեց այն մասին, որ Արևելյան Անատոլիայի վարչական երկու միավորներում գլխավոր վերահսկիչների նշանակման հետ միաժամանակ, Բարձր Դուռը դիմելու է մեծ սերություններին հետևյալ հուշագրով:

Օսարեկրացի երկու գլխավոր վերահսկիչները նշանակվում են Արևելյան Անատոլիայի վարչական երկու միավորների ղեկավարներ: Պարոն A նշանակվում է վարչական այն միավորի ղեկավար, որի մեջ են մտնում Էրզրումի, Տրապիզոնի և Սվազի վիլայեթները, իսկ պարոն B նշանակվում է վարչական երկրորդ միավորի ղեկավար, որի մեջ են մտնում Վանի, Բիթլիսի և Տրապիզոնի վիլայեթները:

Վարչական այդ միավորների վարչության, արդարադատության, ոստիկանության և ժանդարմերիայի վերահսկողությունը դրվում է գլխավոր վերահսկիչների իրավասության սակ:

Գլխավոր վերահսկիչ պահանջով, այն դեպքում, երբ հասարակական անդրորությունն անապահով է, զինվորական ուժերը դրվում են նրա տրամադրության սակ իրեն սրված իրավունքներով միջոցներ չեռք առնելու համար:

Նայած հանգամաններին, գլխավոր վերահսկիչները աշխատանքից ազատում են անընդունակ և անբարո ստրիկ պաշտոնյաներին և դասական գործ հարուցում օրինազանցության մեջ մեղադրվող պաշտոնյաների նկատմամբ: Պաշտոնից ազատվածներին փոխարինում են այնպիսի մարդկանցով, ովքեր բավարարում են նախատեսված օրենքների և կանոնների պայմաններին:

Նրանք իրավունք ունեն բարձր պաշտոնների նշանակման մասին առաջարկություններ ներկայացնել Նորին Մեծություն սուլթանին:

Աշխատանքից ազատված յուրաքանչյուր պաշտոնյայի մասին, նրանք համարոս պատճառաբանված հեռագրով անհասպաղ տեղեկացնում են համապատասխան նախարարություններին, որից հետո՝ մեկ շաբաթվա ընթացքում համապատասխան նախարարությանն է ուղարկվում աշխատանքից ազատված պաշտոնյայի գործն ու մանրամասն պատճառաբանությունը:

Լուրջ դեպքում, երբ անհրաժեշտ է չեռք առնել անհասպաղ միջոցներ, գլխավոր վերահսկիչներն իրավունք ունեն, առանց հետազոտելու, դասական անփութի պաշտոնյաներին ազատել աշխատանքից և այդ մասին անմիջապես զեկուցել արդարադատության նախարարությանը:

Ի դեպ, եթե վալիների կողմից այնպիսի հանցանք է կատարվում, որև անհապաղ միջամտության կարիք է առաջացնում, ապա գլխավոր վերահսկիչները դիմում են ներքին գործերի նախարարին, որն էլ խնդիրը ներկայացնում է նախարարների խորհրդին: Վերջինս պետք է որոշում կայացնի գլխավոր վերահսկիչի դիմումը ստանալուց հետո չորս օրվա ընթացքում:

Հողային հարցերը վճռվում են գլխավոր վերահսկիչների անմիջական վերահսկողությամբ:

Գլխավոր վերահսկիչների իրավունքների և պարտականություններին վերաբերող առավել մանրամասն հրահանգներ կտրվեն նրանց նշանակումից հետո: Ի դեպ, եթե սառը սարվա ընթացքում գլխավոր վերահսկիչի տեղը թափուր մնա, ապա, Բարչ Դուռը նրանց ընտրության հարցում իր հույսը պետք է դնի մեծ տարությունների բարեհամ աջակցության վրա:

Օրենքները, հրովարտական և կառավարչական հաղորդագրությունները, վարչական յուրաքանչյուր միավորում, կհայտարարվեն տեղական լեզուներով: Եթե գլխավոր վերահսկիչը հարմար գտնի, ապա դասարաններում և վարչական հիմնարկներում կողմերը կարող են հանդես գալ իրենց մայրենի լեզվով: Դասավճիռները կազմվում են թուրքերեն և հնարավորության դեպքում քարգանակվում կողմերի մայրենի լեզվով:

Վիլայեթների ժողովրդական կրթության բյուրոյում, ազգային յուրաքանչյուր միավորի կիսակազմի այնպես գումար, որքան նրանք վճարել են ժողովրդական կրթության համար: Կայսերական կառավարությունը չի առարկի, եթե համայնական ուսումնական հաստատությունների կարիքները հոգան նաև նրանց կրոնակիցները:

Խաղաղ ժամանակ օսմանահպասակ յուրաքանչյուր ֆաղափացի իր զինվորական պարտականությունը կատարում է զինվորական այն շրջանում, որտեղ ապրում է: Եմեն, Ասիր և Նեջդ ուղարկվող ցամաքային զորքերը, կայսերական կառավարության կարգադրությամբ, կհամարվեն ազգությունների քվադրանակին համապատասխան Կայսրության բոլոր մասերից: Նույն սկզբունքով կհամարվի նաև նավաստների անձնակազմը:

Համիդիե զորավարները փոխարկվում են պահեստային հեծելազորի: Նրանց զենքերը կպահվեն զինապահեստներում, և նրանց կտրվեն միայն զորահավաքի և զինավարժությունների ժամանակ: Նրանք ենթարկվում են այն զորաբանակի հրամանատարին, որի շրջանում գտնվում են:

Խաղաղ ժամանակ զորագնդերի պետերն ընտրվում են օսմանյան բանակի գործող սպաներից: Այդ զորագնդերում զինվորներն իրենց զինվորական պարտականությունները կատարում են մեկ տարի: Այս զորագնդերում ծառայելու համար զինվորներն իրենց հաշվին պետք է չենք բերեն չի և հանդերձանք: Յուրաքանչյուր անձ՝ անկախ ազգային և կրոնական խտրականության, եթե ապրում է սվյալ շրջանում և համապատասխանում է պահանջներին, իրավունք ունի

մտնել այդ զորագնդերի մեջ: Չորսհավաքի կամ զինավարժության ժամանակ այս զորագնդերը ենթարկվում են կանոնավոր զորքերի համար սահմանված որոշումներին:

Վիլայեթների գլխավոր խորհուրդների իրավասությունները կանոնակարգվում են 1229/1913թ. մարտի 13-ի օրենքով:

Վարչական երկու միավորներում գոյություն ունեցող կրոնների, ազգությունների և լեզուների իրական համամասնությունը կորոշվի վերջնական մարդահամարի միջոցով, որը կիրականացվի գլխավոր վերահսկիչների հսկողությամբ՝ ոչ ոչ քան մեկ տարվա ընթացքում:

Մինչև հիշյալ ժամանակը՝ Վանի և Բիթլիսի վիլայեթների գլխավոր խորհուրդների և կոմիտեների անդամներն ընտրվում են հավասար թվով մահմեդականներից և ոչ մահմեդականներից:

Եթե մեկ տարվա ընթացքում Էրզրումի վիլայեթում վերջնական մարդահամար չանցկացվի, ապա այստեղի գլխավոր խորհուրդների անդամները կընտրվեն հավասարության նույն սկզբունքով, ինչպես վերոհիշյալ երկու վիլայեթներում:

Սվազի, Խարբերդի և Գիարբեֆրի գլխավոր խորհուրդների անդամներն այժմվանից ընտրվելու են համամասնական սկզբունքով: Մինչև մարդահամարի անցկացումը մահմեդական ընտրողների թիվը որոշվում է այն ընտրացուցակներով, որոնք հիմք են հանդիսացել վերջին ընտրությունների համար: Ոչ մահմեդականների թիվը որոշվում է համայնների ներկայացրած ցուցակներին համապատասխան:

Սակայն, եթե զանազան գործնական դժվարությունների պատճառով հիշյալ ժամանակավոր համակարգի կիրառումը նպաստակա հարմար չլինի, ապա գլխավոր վերահսկիչներին իրավունք է տրվում այս երեք վիլայեթներում Սվազի, Խարբերդի և Գիարբեֆրի, առաջարկել գլխավոր խորհուրդների անդամներին այնպիսի համամասնություն, որն առավել կհամապատասխանի ժամանակի պահանջներին և կարիքներին:

Բոլոր վիլայեթներում, ուր գլխավոր խորհուրդների անդամներն ընտրվում են համամասնական սկզբունքով, փոքրամասնությունն անպայման իր ներկայացուցիչն է ունենում կոմիտեներում (Էնջումեն):

Վարչական խորհրդի անդամներն առաջվա պես ընտրվում են հավասար թվով մահմեդականներից և ոչ մահմեդականներից:

Մահմեդական և ոչ մահմեդական անդամների հավասարության սկզբունքը հաստատվում է նաև վարչական երկու միավորների ոսիկականության և ժամդարմերիայի պաշտոններում համաչափ ազատված տեղերի, եթե գլխավոր վերահսկիչներն այլ բան նպաստակա հարմար չգտնեն:

Հավասարության նույն սկզբունքը հնարավորինս կիրառվում է նաև վարչական երկու միավորների մնացած բոլոր պաշտոնների դասավորման ժամանակ:

Ի հաստատման, որ վերոհիշյալ անչնապարտությունները *usurpator* չեն այս համաշայնագիրը, կնքում են իրենց կնիքներով:

Գուկկիչ
Սայիդ Հալիմ

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազոված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 615:

136

Իսալիայի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում, Բեռլինում, Փարիզում, Վիեննայում, Լոնդոնում և
Պետերբուրգում Իսալիայի դեսպաններին

Հոռն, 17 փետրվարի 1914թ.

Հեռագիր
թիվ 926

Ռուսաստանի դեսպանատունը սարածել է հետևյալ հաղորդագրությունը.
«Պետերբուրգի կառավարության և Բարձր Դռան միջև Հայաստանում անցկաց-
վելիք բարեփոխումների շուրջ վերջնական համաձայնության գալուց հետո,
Թուրքիան ղեկ է առնում անառնաձիգ դիմի սերություններից յուրաքանչյուրին,
որդեսգի նրանք Արևելյան Անատոլիայի երկու շրջանների համար առաջադ-
րեն գլխավոր վերահսկիչների թեկնածուներին: Ռուսական կառավարությունը
զգնում է, որ այդ թեկնածուների ընտրության հարցում սերությունները ղեկ է
գործեն փոխհամաձայնեցված և չուսացնեն իրենց առաջարկները»:

Պասախանեցի, որ մինչ այժմ թուրքական կառավարությունից ոչ մի հար-
ցում չենք ստացել խնդրի վերաբերյալ, սակայն մենք ևս նույնպես հարմար ենք
զգնում, որ թեկնածուների ընտրությունը կատարվի սերությունների փոխհամա-
ձայնության ղայմաններում:

(Բոլորին՝ բացի Կոստանդնուպոլսի և Պետերբուրգի դեսպաններին)

Խնդրում են սեղեկացնել ինձ, թե արդյոք նման հաղորդագրություն ստացել
են սեղի կառավարությունները, և ինչդիսին է եղել նրանց ղայսախանը:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արք P 1891-1916թթ., թղթաղանակ 332:

137

Վիեննայում Իսալիայի դեսպան Ավառնան՝
Իսալիայի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Վիեննա, 17 փետրվարի 1914թ.

Հեռագիր
թիվ 232

Պասախանելով Ձեր թիվ 926 հեռագրին⁷⁶ սեղեկացնում են, որ Բերթոլդն
ինձ ասաց, որ սեղի՝ Ռուսաստանի դեսպանատան հանձնակատարն իրեն է

ներկայացրել համանման մի հաղորդագրություն, ինչդիսին ստացել է Ձեր
Քերականությունն այդտեղի՝ Ռուսաստանի դեսպանատանից: Նա ցանկացել է
նախ ուսումնասիրել այն, հետո միայն ղայսախանել դրան: Սակայն, ինչդես
Ձեր Քերականությունը, նա ևս նույնպես հարմար է զգնում, որ Արևելյան
Անատոլիայի երկու շրջաններում նշանակվելիք գլխավոր վերահսկիչների թեկ-
նածուների ընտրությունը կատարվի սերությունների համաձայնությամբ:

Ավառնա

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արք P 1891-1916թթ., թղթաղանակ 332:

138

Բեռլինում Իսալիայի դեսպան Բոլլաշին՝
Իսալիայի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Բեռլին, 17 փետրվարի 1914թ.

Հեռագիր
թիվ 186

Պասախանելով Ձեր թիվ 926 հեռագրին⁷⁷ սեղեկացնում են, որ այստեղի՝
Ռուսաստանի դեսպանատունը ևս նման հաղորդագրություն է սարածել: Դրան
ուղղված ղայսախանում ասվում է, որ գերմանական կառավարությունը ղայ-
սաս է մյուս սերությունների հետ գալ համաձայնության՝ Բարձր Դռանը Արևել-
յան Անատոլիայի երկու շրջանների գլխավոր կառավարիչների թեկնածուների
ընտրության հարցում:

Բոլլաշի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արք P 1891-1916թթ., թղթաղանակ 332:

139

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունին՝
Իսալիայի արժափն գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Կոստանդնուպոլս, 18 փետրվարի 1914թ.

Հեռագիր
թիվ 64

Պասախանելով Ձեր թիվ 926 հեռագրին⁷⁸ սեղեկացնում են, որ երկու
առաջ Մեծ Վեզիրն ինձ ներկայացրեց Հայաստանում անցկացվելիք բարեփո-
խումների համաձայնագիրը և ավելացրեց, որ մեծ սերությունները ղեկ է հար-
մաձայնության գան և Բարձր Դռանը ներկայացնեն գլխավոր վերահսկիչների
թեկնածուների ցանկը: Պասախանեցի նրան, որ հաշվի առնելով, որ հարցը
հետաքրքրում է բոլոր վեց սերություններին, և նրանք Կոստանդնուպոլսի իրենց
դեսպանների միջոցով, սկզբում համատեղ էին ձեռնամուխ եղել բարեփոխում-

ների նախագծի մշակմանը, չնայած՝ հետագայում այն շարունակվել է միայն
Գերմանիայի և Ռուսաստանի դեսպանների կողմից, իսկ համաձայնությունն
էլ կնքվել է բացառապես վերջինիս հետ, իմ կարծիքով առավել նողասալահար-
մար կլինեք, եթե Բարձր Դուռը դեսպանների խորհրդին ներկայացնեք այդ հա-
մաձայնագիրը՝ հավանություն ստանալու համար: Դեսպանների հավաքն այն
հնությունն առնելուց և այդ ընդհանուր կարծիքի մասին Բարձր Դուռը տեղե-
կացնելուց հետո միայն կարող էր քննարկել և կազմել անունների մի ցանկ, որից
էլ Բարձր Դուռը կընտրեք վերահսկիչներին:

Գարունի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շարք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

140

Լոնդոնում Իտալիայի դեսպան Իմդերիալին՝
Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Լոնդոն, 18 փետրվարի 1914թ.
Հեռագիր
թիվ 89

Պատասխանելով Ձեր թիվ 926 հեռագրին⁷⁹ տեղեկացնում եմ, որ երեկ այստե-
ղի՝ արտաքին գործերի գրասենյակը Թուրքիայից հարցում է ստացել վերահսկիչ-
ների թեկնածուների վերաբերյալ: Նախքան դատարանները Գրեյը դիմել է
Պետերբուրգին, դարձելու համար, թե կոնկրետ ի՞նչ խնդիրներ կան թեկնածուներ
ի ընտրության հարցում: Գրեյն ինձ ասաց, որ անգլիական կառավարությունը
դատարան է համաձայնեցված գործել մյուս տեսությունների հետ, և երբ Ռու-
սաստանն ու Գերմանիան համաձայնության գան, Անգլիան ոչ մի ձևով չի
հակադրվի դրան:

Իմդերիալի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շարք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

141

Փարիզում Իտալիայի դեսպանասան հանձնակատար Ռուստոլին՝
Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Փարիզ, 19 փետրվարի 1914թ.
Հեռագիր
թիվ 62

Պատասխանելով Ձեր թիվ 926 հեռագրին⁸⁰ տեղեկացնում եմ, որ ֆրանսի-
ական կառավարությունն արդեն ստացել է վերահսկիչների թեկնածուների
ընտրությանը վերաբերող ռուսական հաղորդագրությունն ու թուրքական առա-

ջարկը: Նախքան դատարանները ֆրանսիական կառավարությունը նողասա-
լահարմար է գտնում սղասել ռուսական կառավարության նախնական առա-
ջարկին:

Ռուստոլի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շարք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

142

Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Լոնդոնում Իտալիայի դեսպան Իմդերիալին
Հռոմ, 3 մարտի 1914թ.
գաղտնի
թիվ 11332

Պարոն դեսպան,

Ի շարունակություն խնդրին առնչվող իմ հաղորդագրությունների, այժմ
անփոփ կներկայացնեմ ռուս-թուրքական բանակցությունների վերջին փուլը,
որը բերեց Հայաստանում անցկացվելիք բարեփոխումների շուրջ վերջնական
համաձայնության ձեռքբերմանը:

Ինչդեռ արդեն տեղեկացրել եմ Ձեր Գերագնացությանը, վերջին տարա-
ձայնությունները Ռուսաստանի դեսպանասան և Բարձր Դուռն միջև առնչվում
էին վիլայեթների գլխավոր խորհուրդներում մուսուլմանական և ոչ մուսուլմա-
նական բնակչության ներկայացուցչությանը: Ռուսական կողմն ընդունում էր
հավասարության սկզբունքը, իսկ թուրքականը՝ համամասնության սկզբունքը,
որը կիրականացվեք համաձայն համայնքների գրանցամատյանների՝ ոչ մուսուլ-
մանական բնակչության համար, և համաձայն ընտրացուցակների՝ մուսուլմա-
նական բնակչության համար: Սակայն երկու կողմերն էլ համաձայն էին, որ
յուրաքանչյուր դատարանում դա կրելու է ժամանակավոր բնույթ, այսինքն՝ գոր-
ծելու է մինչև նոր մարտահամարի անցկացումը:

Թուրքական կողմը գնաց մեծ զիջման և ընդունելի համարեց ռուսական
հավասարության սկզբունքը Վանի և Բիթլիսի վիլայեթների համար, ընդդիմա-
նալով այդ սկզբունքի կիրառմանը մյուս վիլայեթներում:

Իր հերթին Ռուսաստանը հրաժարվեց այդ սկզբունքից Տրապիզոնի, Սվա-
զի, Խարբերդի և Դիարբեկի վիլայեթների համար, բայց շարունակեց ղեկավարել
որ այն կիրառվի նաև Էրզրումի վիլայեթում: Թուրքական կողմը համարում
էր, որ արդեն կատարել է հնարավոր բոլոր զիջումները: Հաշվի առնելով ձեռք
բերված արդյունքներն ու մյուս կառավարությունների՝ այդ թվում և մեր Նորին
Գերագնացության կառավարության ղեկավարները, Պետերբուրգի կառավարու-
թյունն ընդունեց թուրքական տեսակետը՝ ըստ որի Էրզրումի վիլայեթի գլխավոր
խորհրդում ևս կկիրառվի բնակչության համամասնության սկզբունքը՝ վե-

րադախումով, որ եթե մեկ սարվա ընթացքում չիրականացվի մարդահամար, ադա այդտեղ կկիրառվի հավասարության սկզբունքը, մինչև որ կանցկացվի մարդահամարը: Այստիսուվ այս անսվա 8-ին համաձայնագիրը ստորագրվեց:

Որդես շարունակություն կնկված համաձայնագրի արդեն սկսվել են Արևելյան Անասուիայի երկու քաղաքներում նշանակվելիք վերահսկիչների թեկնածուների ընտրության քուրջ կննարկումները: Թուրքական կառավարությունը դիմել է սարքեր կառավարություններին, որդեսզի իրեն ներկայացնեն հարմար թեկնածուների ցանկը: Իր հերթին ռուսական կառավարությունը, որը դահողանում է այս գործընթացում նախաձեռնողի դերը, դիմել է նույն կառավարություններին, որդեսզի համասեղ կննարկվեն թեկնածուների հարցը: Բոլոր կառավարություններն էլ հավանություն են սվել ռուսական առաջարկին և կողմ են ընդհանուր համաձայնությամբ ընտրել այդ թեկնածուներին՝ դասրաս սդասելով ռուսական կառավարության կողմից այդ կննարկումները սկսելուն: Սակայն մինչ այժմ դրանք տեղի չեն ունեցել:

Սան Չուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Լոնդոնի դեսդանասուն 1861-1950 թթ., թղթադանակ 334:

143

Իսալիայի արսափին գործերի նախարար Սան Չուլիանոն՝ Աոսանդնուդոլսում, Բեռլինում, Փարիզում, Վիեննայում, Լոնդոնում և Պեսերուրզում Իսալիայի դեսդաններին
Հոմ, 7 մարտի 1914թ.
գաղսնի
թիվ 1260

Գերմանիայի՝ այստեղի դեսդանասունը սարածել է հեսկյալ հաղորդագրությունը:

«Համաձայն թուրքական ոչ դաշնակական, բայց վսահելի աղբյուրների, ռուսական գործակալները Հայասանում ցուցաբերում են մեծ ակտիվություն՝ հրահրելով մուսուլմանական բնակչությանը դեմ արսահայսվել բարեփոխումներին: Վերահսկիչների նշանակումը ևս կձգձգվի, քանի որ Ռուսասանը ցանկանում է միայն իրեն վերադահել դրանց ընտրության իրավունքը, և բանակցելով փոքր դեսուրությունների հես, ընտրել այնդիսի թեկնածուներ, որոնք կգործեն իր քահերից էլնելով: Թուրքիան հրաժարվում է, որ իրեն կառավարեն և դահանջում է, որդեսզի վերահսկիչների դաշնակների համար առաջարկվեն բանիմաց և անկողմնակալ թեկնածուներ: Եթե Ռուսասանին հաջողվի իրականացնել իր ծրագրերը, ադա Հայասանում քուսով մեծ արհավիրքի կարելի է սդասել: Բարձր Դուռը հավասացած է, որ տերությունները, որ նույնդես հեսարքրված են այս հարցում, չդեսք է թույլ տան, որդեսզի Ռուսասանը միանձնյա կասարի վերահսկիչների թեկնածուների ընտրությունը: Գերմանական կառավարությունը:

նը հարցի լուծման համար առաջարկում է մի դարգ սարքերակ: Խնդիրը դեսք է կննարկվի Աոսանդնուդոլսի՝ դեսդանների հավաքի ժամանակ, որին ներկա կգնվեն նաև հինգ փոքր դեսուրությունների՝ Բելգիայի, Հոլանդիայի, Շվեդիայի, Նորվեգիայի և Շվեյցարիայի դասվիրակները»:

Ճլոսովին դասասխանեցի, որ կիսում են նրա տեսակետը:

Սան Չուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Բաղաբական քարք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

144

Իսալիայի արսափին գործերի նախարար Սան Չուլիանոն՝ Աոսանդնուդոլսում, Բեռլինում, Փարիզում, Վիեննայում և Լոնդոնում Իսալիայի դեսդաններին
Հոմ, 10 մարտի 1914թ.
Հեռագիր
թիվ 1314

Պասասխանելով իմ թիվ 1260 հեռագրին,⁸¹ Պեսերուրզի՝ մեր արհայական դեսդանը հեռագրել է.

«Սազոնովը, որին Գերմանիայի դեսդանը ներկայացրել էր գերմանական կառավարության տեսակետն Արևելյան Անասուիայի երկու վերահսկիչների ընտրության կարգի վերաբերյալ, դասասխանել է, որ իր կարծիքով ոչ մի դավարություն չկա ընդունելու այն, ավելացրել է, որ նույնիսկ արդեն դիմել է Բելգիային, Հոլանդիային և Նորվեգիային, որդեսզի նրանք առաջարկեն իրենց թեկնածուներին, և նման քալ կարող են կասարել նաև մյուս տերությունները, որի արդյունքում միասին կարող են համաձայնության գալ Բարձր Դոսանն առաջարկվելիք թեկնածուների քուրջ: Թվում է, որ Սազոնովը նախընտրում է Բելգիայի [թեկնածությունը], իսկ Շվեյցարիայի, ինչդես նաև Շվեդիայի [թեկնածությունները], դս նրա, կարելի է բացառել»:

Սան Չուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսդանասուն 1829-1937թթ., թղթադանակ 161:

145

Իսալիայի արսափին գործերի նախարար Սան Չուլիանոն՝ Աոսանդնուդոլսում, Բեռլինում, Փարիզում, Վիեննայում, Լոնդոնում, Պեսերուրզում Իսալիայի դեսդաններին և Բրյուսելի նախարարին
Հոմ, 17 մարտի 1914թ.
Հեռագիր
թիվ 1435

Անասուիայի հայկական վիլայեթների բարեփոխումների վերահսկիչների թեկնածուների վերաբերյալ, որոնք կկոչվեն «Արևելյան Անասուիայի երկու

երջանների գլխավոր վերահսկիչներ», այստեղի՝ Ռուսաստանի դեսպանն ինձ
սեղեկացրեց, որ ռուսական կառավարությունը մի քաղաքական է սարածել,
որի բովանդակությունն այն է, որ երկար խորհրդակցություններից հետո Ռուսաս-
տանն առաջարկում է ընտրել բելգիացի դաշնային գեներալ դը Գուեզին և
Կոնգոյի փոխկառավարիչ՝ հրամանատար Հենրիին:

(Բուրդին՝ բացի Բյուսելից) Բարձր Դռանը ընտրության հնարավորություն
սալու համար Ռուսաստանը հուսով է, որ շուտով ևս երկու թեկնածու կներկայաց-
նի: Հետաձգումը բացատրվում է ընտրության մեծ դաշնով: Ռուսական կառավա-
րությունը խնդրում է նախքան որոշում կայացնելը սղասել իր հետագա առա-
ջարկին: Հայկական բարենորոգումների հարցում լինելով առավել շահագրգիռ
սերություն՝ Ռուսաստանը, երևի, կխուսափի միանձնյա ներկայացնել թեկնա-
ծուներին, որդեսզի չխաթարվի մյուս սերությունների հետ ունեցած միությունը:

Պարոն Կրոտենսկին զաղսնի կերով սեղեկացրեց, որ մարկիզ Պալլավի-
չինին առաջարկել էր հարցի առնչությամբ դեսպանների հավաք հրավիրել, սա-
կայն դարոն Գիրսը դեմ էր եղել դրան:

(Փարիզի և Լոնդոնի համար) Կցանկանայի իմանալ, թե արդյոք սեղի կա-
ռավարությունները համանման սեղեկություն ստացել են: Հայտնե՞ք ինձ նաև
ձեր կարծիքը:

(Վիեննայի և Բեռլինի համար) Կցանկանայի իմանալ, թե արդյոք սեղի
կառավարությունները համանման սեղեկություն ստացել են, և ինչդիպի՞ն կլի-
նի նրանց վերաբերմունքը ռուսական դաշնակցների նկատմամբ:

(Բյուսելի համար) Խնդրում եմ Ձերդ Գերագանցությանն այդ երկու թեկ-
նածուների մասին ինձ ներկայացնել սղառիչ սեղեկություններ:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

146

Վիեննայում Իսալիայի դեսպան Ավառնան՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Վիեննա, 17 մարտի 1914թ.

Հեռագիր
թիվ 354

Պարոն նախարար,

Պատասխանելով Ձեր թիվ 1435 հեռագրին⁸² սեղեկացնում եմ, որ, ինչդեպ
Բերթոլդն ասաց, Ռուսաստանի դեսպանը երեկ իրեն հայտնել է այն սեղեկությու-
նը, ինչդիպի՞ն ստացել է նաև Ձերդ Գերագանցությունը: Բերթոլդը, սակայն,
ձեռնդրած մնաց այդ թեկնածուների մասին կարծիք հայտնելուց՝ մեկնաբանե-
լով, որ կադասի ռուսական կողմից առաջադրվող մյուս երկու թեկնածուների

անունների հրադարակմանը: Նա չներկայացրեց նաև այն մանրամասները,
որ իրեն խոստացել էր ներկայացնել դարոն Շերեկոն:⁸³ Սակայն Բերթոլդն
ինձ ասաց, որ Կոստանդնուպոլսից իրեն հասած սեղեկությունների համաձայն
Թուրիան դեմ է հրամանատար Հենրիի թեկնածությանը, քանզի չի կարող թույլ
սալ, որ մի դաշնային, որը եղել է Կոնգոյում, այժմ ուղարկվի հայկական վիլա-
յեթներ, քանզի նա Թուրիային կվերաբերվի որդես գաղութի:

Ավառնա

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

147

Բեռլինում Իսալիայի դեսպան Բոլլասին՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Բեռլին, 17 մարտի 1914թ.

Հեռագիր
թիվ 261

Պարոն նախարար,

Պատասխանելով Ձեր թիվ 1435 հեռագրին⁸⁴ սեղեկացնում եմ, որ Արևելյան
Անատոլիայի վերահսկիչների մասին ռուսական հաղորդագրությունը ստացել է
նաև գերմանական կառավարությունը, որը, դատասխանելով ռուսական կող-
մին, հայտնել է, որ որևէ խնդիր չի սեսնում նախքան որոշում կայացնելը մյուս
երկու թեկնածուների անունները ստանալուն սղասել: Յագովի ուշադրությու-
նը հրավիրեցի այն փաստին, որ վերահսկիչների համար առաջարկված երկու
թեկնածուներն էլ բելգիացի են, և լավ կլինի, եթե մյուս երկուսն այլ ազգության
լինեն: Նա զաղսնաբար ինձ սեղեկացրեց, որ բելգիացիները չափազանց ֆրան-
սամետ են, հետևաբար՝ նաև ռուսամետ, ուստի իր համար առավել նախընտրելի
կլինեն հոլանդացիները, կամ, հասկադես, ավեյցարացիները: Նա սեղյակ էր,
որ առաջադրված թեկնածուներից մեկին Բարձր Դռուը դժվար թե ընդունի և
դեմ կլինի, քանզի որ նա աւխաստել է Կոնգոյում:

Բոլլասի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

148

Լոնդոնում Իսալիայի դեսպան Իմդեթիալին՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Լոնդոն, 17 մարտի 1914թ.

Հեռագիր
թիվ 120

Պարոն նախարար,

Պատասխանելով Ձեր թիվ 1435 հեռագրին⁸⁵ սեղեկացնում եմ, որ ռուսական համանման հաղորդագրությունը ստացվել է նաև այստեղ:

Խոսելով դրա մասին Նիկոլսոնին⁸⁶ ինձ ասաց, որ բավականին խառնա-
ժողովրդական է ստեղծվել, քանզի ռուսական կառավարությունը սկզբնապես
համաձայնության էր եկել հոլանդական կառավարության հետ, իսկ այժմ,
անհայտ լուրերով, թեև վերջին օրերի Բելգիան: Չեմանական կառավարությունն,
իր հերթին, ունի իր նախընտրելի թեկնածուները, իսկ Թուրքիան դեմ
է բելգիացիներին: Հայերը չեն ուզում ո՛չ բելգիացիներին, ո՛չ Եվրոպացիներին:
Դեմոկրատիայի իրավիճակում բրիտանական կառավարությունը, նախքան
ռուսական առաջարկին լուրջապես պատասխանելը, կցանկանար, որ ռուսական կառավարությունն
առավել հստակեցնի և ղարգի իրավիճակը: Անգլիական կառավարությունն
այն կարծիքին էր, որ հոլանդացի վերահսկիչների հարցն արդեն
լուծված էր: Նրանք որևէ նախընտրած ազգություն չունեն, նրանց համար առավել
կարևոր է սերությունների միջև փոխհամաձայնությունը:

Նիկոլսոնը ոչինչ չասաց Կոստանդնուպոլսի դեսպանների հավաքի մասին:
Ես այն կարծիքին եմ, որ այդ [անգլիական] կառավարությունը թեկնածուների
հետ կապված ոչ մի առաջարկություն չի ունենա:

Իմդեթիալի

ԻԱԳՆՊՂԱ, Քաղաքական Եւրոպ. Բյուրոյի 332:

149

Բրյուսելում Իսալիայի նախարար Կոստան՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Բրյուսել, 17 մարտի 1914թ.

Հեռագիր
թիվ 2167

Պարոն նախարար,

Պատասխանելով Ձեր թիվ 1435 հեռագրին⁸⁷ սեղեկացնում եմ, որ ինչդեպ
դր Գուեզը, այնպես էլ Հենրի մեծ հեղինակություն են վայելում բելգիական
բանակում: Նրանք Եւրոպայի կրթված, ակտիվ և գործնական են նաև վարչարարության
մեջ և երաժիշտ են յուրաքանչյուր գործի ցանկալի արդյունքի համար:

Կոստան

ԻԱԳՆՊՂԱ, Քաղաքական Եւրոպ. Բյուրոյի 332:

150

Փարիզում Իսալիայի դեսպան Տիսնոնին՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Փարիզ, 18 մարտի 1914թ.

Հեռագիր
թիվ 136

Պարոն նախարար,

Պատասխանելով Ձեր թիվ 1435 հեռագրին⁸⁸ սեղեկացնում եմ, որ ֆրանսիական
կառավարությունը ևս ստացել է Անատոլիայի գլխավոր վերահսկիչների
թեկնածուների մասին ռուսական հաղորդագրությունը և, նախքան որոշում
կայացնելը, համաձայնվել է սղասել մյուս թեկնածուների անուններին: Գուեզի
և Հենրիի մասին ստացված սեղեկություններն այստեղ հիմք են սալիս վստահ
լինել, որ բավական լավ ընտրություն է կատարված:

Տիսնոնի

ԻԱԳՆՊՂԱ, Քաղաքական Եւրոպ. Բյուրոյի 332:

151

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարոնին՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 18 մարտի 1914թ.

Հեռագիր
թիվ 102

Պատասխանելով Ձեր թիվ 1435 հեռագրին⁸⁹ սեղեկացնում եմ, որ սխալ եմ
համարում այն մտեցումը, որ ցուցաբերում է Ռուսաստանը Հայաստանի գլխավոր
վերահսկիչների նշանակման հարցում, քանզի Թուրքիան, որը ղեկավարում է ընտրություն
կատարի առաջարկված թեկնածուներից, կառարկի դրանց դեմ, քանզի
որ նրանք բացառապես ռուսական առաջարկով են արված և ոչ թե՛ սերությունների
համաձայնությամբ: Մյուս կողմից՝ սերություններից յուրաքանչյուրը, որը
չի ցանկանա փակ աչքերով ընդունել ռուսական առաջարկը, կարող է նույնպես
առարկել: Այս դեպքում, հենց Ռուսաստանի Եւրոպայից ելնելով, եթե նա
իրոք ցանկանում է կյանքի կոչել հայկական բարեփոխումները, ես մնում եմ
Վանգեհայմի և Պալլավիչիի հայտնած այն տեսակետին, որ հարցի առնչությամբ
անհրաժեշտ է հրավիրել դեսպանների հավաք: Հաճախ առնելով սակայն
մեր բարիբաղձական հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ, ամեն դեպքում
չղե՛սք է չափազանց ակտիվություն ցուցաբերենք այս հարցում:

Գարոնի

ԻԱԳՆՊՂԱ, Քաղաքական Եւրոպ. Բյուրոյի 332:

152

Պետերբուրգում Իսախայի դեսպան Կառլոսսին՝
Իսախայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Պետերբուրգ, 19 մարտի 1914թ.
Հեռագիր
թիվ 121

Պասասխանելով Ձեր թիվ 1435 հեռագրին⁹⁰ սեղեկացնում եմ, որ, հավասարի աղբյուրների վկայությամբ, ռուսական կառավարությունը Բարձր Դռանը ներկայացնելու նպատակով սերություններին կներկայացնի Արևելյան Անասուլիայի երկու վերահսկիչների համար չորս թեկնածուի անուն՝ երկուսը բելգիացի, երկուսը՝ հոլանդացի: Ռուսաստանը չի ցանկանում ներգրավել Եվեյցարացիներին, քանզի նրանք ո՛չ զաղոթափրության փորձ ունեն, ո՛չ էլ՝ ծանոթ են մուսուլմանական աբխառիին:

Կառլոսսի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական Եւրոպ. Բյուրոյի Բաժնի 332:

153

Իսախայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում, Բեռլինում, Փարիզում, Վիեննայում, Լոնդոնում և
Պետերբուրգում Իսախայի դեսպաններին
Հռոմ, 19 մարտի 1914թ.
Հեռագիր
թիվ 1460

Ռուսաստանի դեսպանն իր այսօրվա հաղորդագրությամբ առաջարկել է ևս երկու թեկնածու, հոլանդացիներ՝ դարձնելով Վեստենենկին,⁹¹ որը Հնդկաստանում հոլանդական վարչակազմի ղեկավարն էր և դարձնելով Դորմուսին, որը զբաղեցնում է ռազմական նախարարության գլխավոր ֆարսուղարի դասը: Պարոն Կոստանդնուպոլսի Սազոնովի անունից ինձ խնդրեց, որ Կոստանդնուպոլսի մեր դեսպանը համաձայնության գա իր գործընկերների հետ և Բարձր Դռանը համոզի մասնախանել առաջարկին, որքան հնարավոր է լինի: Երբ Բարձր Դռանն այս չորս թեկնածուներից ընտրի երկուսին, այդժամ Հազարյան և Բյուսեյան զսնվող սերությունների ներկայացուցիչները կձևակերպեն համադասասխան խնդրագիր այդ երկու դեսպաններին դաստնադես ներկայացնելու համար: Սազոնովի կարծիքով նման գործընթացը համադասասխանում է Բարձր Դռան ցանկություններին՝ հարցն արագ կարգավորելու համար:

(Բոլորին՝ բացի Պետերբուրգից և Կոստանդնուպոլսից) Խնդրում եմ տարգել և ինձ ներկայացնել սեղի կառավարությունների կարծիքը Սազոնովի առաջարկի վերաբերյալ:

(Կոստանդնուպոլսի համար) Նորին Գերագանցության կառավարությունը հավանություն է տալիս դարձնել Սազոնովի կողմից Բարձր Դռանն առաջարկված գործընթացին և նախընտրում է, որդեսուցի ընտրությունը կանգ առնի հոլանդացի թեկնածուների վրա:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազրկած դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 640:

154

Լոնդոնում Իսախայի դեսպան Իմդերիալին՝
Իսախայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Լոնդոն, 20 մարտի 1914թ.
Հեռագիր
թիվ 124

Պարոն նախարար,

Պասասխանելով Ձեր թիվ 1460 հեռագրին⁹² սեղեկացնում եմ, որ այսօր Նիկոլսոնն ինձ ասաց, որ, ամբողջությամբ ընդունելով ռուսական առաջարկը, դարձնելով Գրեյն այսուհանդերձ կարգադրել է Մալլեթին,⁹³ որդեսուցի նա իր գործընկերների հետ դարձել է բելգիացի և երկու հոլանդացի թեկնածուներից հասկալիս նրանցից որի՞ օգին հանդես գա Բարձր Դռան մոտ, նրանց ընտրության հարցում:

Իմդերիալի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական Եւրոպ. Բյուրոյի Բաժնի 332:

155

Վիեննայում Իսախայի դեսպան Ավանոն՝
Իսախայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Վիեննա, 20 մարտի 1914թ.
Հեռագիր
թիվ 369

Պարոն նախարար,

Պասասխանելով Ձեր թիվ 1460 հեռագրին⁹⁴ սեղեկացնում եմ, որ Բերթոլդն ինձ ասաց, որ դարձնելով Օբերկոն իրեն էլ է ուղարկել այդ հաղորդագրությունը, սակայն նա դեռ չի դասասխանել դրան: Հարցի առնչությամբ նա դիմել է գերմանական կառավարությանը, որդեսուցի նախքան որոշում կայացնելն իմանա նաև նրանց դիրքորոշումը:

Ավանոն

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական Եւրոպ. Բյուրոյի Բաժնի 332:

156

Փարիզում Իսալիայի դեսպան Տիսսնին՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Փարիզ, 20 մարտի 1914թ.
Հեռագիր
թիվ 141

Պարոն նախարար,

Պատասխանելով Ձեր թիվ 1460 հեռագրին⁹⁵ սեղեկացնում եմ, որ ֆրանսիական կառավարությունը Իզվոլսկուց⁹⁶ ստացել է համանման հաղորդագրություն և դատաստանելով դրան, հայտնել է, որ ֆրանսիական կառավարությունը համաձայնություն է սալիս այդ առաջարկին, եթե այլ սերությունների կողմից առարկություններ չլինեն: Ֆրանսիական կողմի կարծիքով՝ Կոստանդնուպոլսում սերությունների դեսպանները դեռ է այդ թեկնածուներին ներկայացնեն Բարձր Դռանը, սալով նրան ընտրության հնարավորություն:

Տիսսնին

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շաբաթ P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

157

Բեռլինում Իսալիայի դեսպան Բոլլաշին՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Բեռլին, 21 մարտի 1914թ.
Հեռագիր
թիվ 265

Պարոն նախարար,

Պատասխանելով Ձեր թիվ 1460 հեռագրին⁹⁷ սեղեկացնում եմ, որ այստեղ ևս Ռուսաստանի դեսպանն Արևելյան Անատոլիայի վերահսկիչների համար ներկայացրել է ևս երկու թեկնածու, այս անգամ երկու հոլանդացու՝ արդեն ներկայացված երկու բելգիացիների հետ միասին: Նրան դատաստանել են, որ չնայած որևէ առարկություն չունեն, բայց առավել նպաստակա հարմար կլինեն, որդեսգի ավելի մեծ ցուցակ ներկայացվեր Բարձր Դռանը՝ ընտրության մեծ հնարավորություն սալով նրան:

Ինչդեռ արդեն սեղեկացրել եմ իմ թիվ 261 հեռագրով,⁹⁸ այստեղ նախընտրում են Եվեյցարացի թեկնածուներին և այդ մասին տեղյակ են դառնել Ռուսաստանին: Փորձեցի Յագոպին բացատրել այն դատաճանդները, ըստ որում մեզ նույնդեռ նախընտրելի չեն Եվեյցարացիները, նա ասաց, որ կլինողի Ձեր գերազանցությանը, որդեսգի չառարկեմ իրենց առաջարկին: Ըստ նրա, Ձեր կողմից նման ֆայլը բավական լավ ազդեցություն կունենա Բեռլինում:

Յագոպը չի մխսում, որ, իրոք, Եվեյցարացի որոշ դատաճանդներ այնքան էլ բարեկամաբար չեն սրամաղրված դեղի Իսալիան, բայց վստահ է, որ այդ հա-

կազդեցություններն արդյունք են դարձ թյուրմբռնման, և որ երկու երկրներն էլ Եսհագրգոված են փոխադարձ լավ հարաբերություններ ունենալ միմյանց հետ:

Բոլլաշի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շաբաթ P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

158

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում, Բեռլինում, Փարիզում, Վիեննայում, Լոնդոնում և
Պետերբուրգում Իսալիայի դեսպաններին
Հռոմ, 22 մարտի 1914թ.
Հեռագիր
թիվ 1511

Պարոն Ֆլոսովն այսօր ինձ ներկայացրեց Լոնդոնում Գերմանիայի դեսպանի հեռագիրը և նրան սված դարոն Յագովի կարգադրությունները:

Պարոն Լիչնովսկին⁹⁹ գրել է. «Գլխավոր վերահսկիչների առնչությամբ՝ դարոն Գրեյն երեկ ինձ ասաց, որ իր կարծիքով ընտրությունը կանգ կառնի հոլանդացի թեկնածուների վրա, այդ իսկ դատաճառով կկարգադրի Հաագայի իր նախարարներին, որ նրանք սկսեն բանակցություններ վարել հոլանդական կառավարության հետ: Դեղիների նման զարգացումների դարագայում, նրա կարծիքով, անիմաս է դիմել Կոստանդնուպոլսի դեսպանատներին: Նույն բովանդակությամբ մի հեռագիր դարոն Գրեյն արդեն ուղարկել է Ռուսաստանի դեսպանին»:

Պատասխանելով այս հեռագրին, դարոն Յագովը Լիչնովսկուն կարգադրել է, որդեսգի նա Գրեյին տեղյակ դառնի, որ Բարձր Դռանն ընտրության ավելի լայն դատաճառ սալու համար, գերմանական կառավարությունը ղոնդում է, որդեսգի այդ ցուցակում ներառվեն նաև չեզոք երկրների այլ թեկնածուներ: Հաճվի առնելով, որ օսմանյան կառավարությունն այնքան էլ միտված չէ բելգիացիների ընտրությանը, գերմանական կառավարությունը ցանկանում է, որդեսգի ներառվեն Եվեյցարացիները, որոնք մեծ սերությունների զաղորթներում դրսևորել են իրենց որդես գերազանց դատաճանդներ:

Պարոն Ֆլոսովին դատաստանեցի, որ կլիտելով գերմանական կառավարության կարծիքը, ամեն դեղիքում առավել նախընտրելի են համարում հոլանդացիներին:

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 640:

Սան Ջուլիանո

159

Բեռլինում Իսալիայի դեսպան Բոլլասին՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Բեռլին, 28 մարտի 1914թ.
Հեռագիր
թիվ 280

Յագովին հարցրի, թե ի՞նչ ընթացքում են զսնվում Արևելյան Անատոլիայի վերահսկիչների թեկնածուների շուրջ ֆինանսումները: Նա ասաց, որ, համաձայն ռուսական դեսպանի հաղորդագրության, Ռուսաստանը ղափել է հոլանդացի երկու թեկնածուների և մեկ բելգիացու [առաջարկը], իսկ երկրորդ բելգիացու փոխարեն կառաջադրի մեկ նորվեգացու: Այստեղ ասում են, որ առարկություն չի լինի նորվեգացու հարցում, սակայն արդեն գտել են մի ավելյացարացու, որը համադասասխանում է բոլոր ղափանջներին, դա դարձնում է Բոսզելին է: Թեկնածուների ֆանակը երկի կհասցվի չորս-հինգ հոգու: Քննարկումները շարունակվում են, և ըստ Յագովի, դասճառը, որի համար նրանք ղնդում են ավելյացարացու [թեկնածությանը], ոչ միայն նրա մասին ունեցած հիանալի տեղեկություններն են, այլ՝ դասասխան է այն ընդդիմության, որ ցուցաբերում է Պետերբուրգը այդ ազգության նկատմամբ: Իմ թիվ 265 հեռագրում¹⁰⁰ նշված դասճառների համար Յագովը շատ ուրախ կլինեք ստանալ Ձեր տեսակետները:

Բոլլասի

ԻԱԳՆՊՂԱ, Քաղաքական շարք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

160

Պետերբուրգում Իսալիայի դեսպան Կառլոսին՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Պետերբուրգ, 28 մարտի 1914թ.
Հեռագիր
թիվ 227

Սագոնովն ինձ ասաց, որ Գերմանիան բելգիացի թեկնածուների վերաբերյալ առարկություններ է առաջ քաշել, ֆանի որ, ըստ նրա, բելգիացիներից Հենրին չի ընդունվի Բարձր Դռան կողմից, նրա փոխարեն առաջարկում է ավելյացարացու թեկնածությունը:

Սագոնովն ինձ ներկայացրեց այն առիթը, որի դասճառով դեմ է ավելյացարացիների թեկնածությանը, [և նշեց, որ] որդես հինգերորդ թեկնածու կներկայացնի մի նորվեգացու:

Ձեր Գերազանցությանը տեղյակ եմ դառնում, որ լավ իմանալով ռուսական կողմի ընդգծված դեմ լինելը ավելյացարացիներին, ինձ թույլ սվեցի թե՛ Սա-

գոնովին և թե՛ իմ գերմանացի գործընկերոջը հայտնել, որ մենք նույնդես չենք իրախոսում նրանց թեկնածությունը:

Կառլոսի

ԻԱԳՆՊՂԱ, Քաղաքական շարք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

161

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Բեռլինում Իսալիայի դեսպան Բոլլասին
Հռոմ, 31 մարտի 1914թ.
Հեռագիր
թիվ 1685

Պարոն դեսպան,

Պասասխանելով Ձեր թիվ 280 հեռագրին¹⁰¹ տեղեկացնում եմ, որ չնայած առավել բարդ իրավիճակներում հաճախ հանդիմել ենք մեր նկատմամբ ավելյացարացիների թեկնածուական վերաբերմունքին, սակայն այժմ, գերմանական կառավարությանը մեր բարիդրացիական վերաբերմունքը ցուցաբերելու համար, չենք առարկի նրանց թեկնածությանը: Ինդում եմ այս ամենը հաղորդել դարձն Յագովին՝ ավելացնելով, որ այս ուղուց կայացրել ենք հաշի առնելով այն հասուկ վերաբերմունքը, որ ունենք նրա նկատմամբ, սակայն ոչ մի դարագայում չենք դաստաստվում ֆարգել դարձն Բոսզելի կամ մի այլ ավելյացարացի թեկնածուի օգտին:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊՂԱ, Քաղաքական շարք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

162

Բեռլինում Իսալիայի դեսպան Բոլլասին՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Բեռլին, 1 ապրիլի 1914թ.
Հեռագիր
թիվ 291

Պարոն նախարար,

Պասասխանելով Ձեր թիվ 1685 հեռագրին¹⁰² տեղեկացնում եմ, որ դարձն Յագովն ինձ խնդրեց Ձեր Գերազանցությանը փոխանցել իր խորին շնորհակալությունը այն բանի համար, որ Դուք առարկություն չեք բարձրացնի ավելյացարացի թեկնածուի վերաբերյալ:

Արևելյան Անատոլիայի երկու վերահսկիչների թեկնածուների շուրջ ֆինանսումները շարունակվում են Ռուսաստանի հետ և թվում է, թե արդեն համաձայ-

նություն ձեռք կբերվի առաջադրելու երկու բելգիացու, երկու հոլանդացու և մեկ նորվեգացու:

Բոլլաֆի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական ցարք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

163

Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում, Բեռլինում, Փարիզում, Վիեննայում, Լոնդոնում և
Պետերբուրգում Իսալիայի դեսպաններին

Հոուն, 3 ապրիլի 1914թ.

Հեռագիր

թիվ 1753

Ռուսաստանի՝ այստեղի դեսպանն ինձ տեղեկացրեց, որ գլխավոր վերահսկիչների ընտրությունը Բարձր Դռան համար հեռացնելու նպատակով ռուսական կառավարությունն առաջադրում է հինգերորդ թեկնածուին ևս. դա կլինի նորվեգացի դասեռնյա դարուն Հոֆֆը:¹⁰³ Նորվեգական կառավարությունն այս առնչությամբ արդեն սվել է իր համաձայնությունը:

(Բուրին՝ բացի Բեռլինից) Բեռլինի մեր դեսպանն իր հաղորդագրության մեջ տեղեկացնում է, որ Ռուսաստանի և Գերմանիայի կառավարությունների միջև վերահսկիչների թեկնածուների շուրջ բննարկումներն արդեն ավարտվել են, և նրանք կազմել են թեկնածուների մի ցուցակ, որում ընդգրկված են երկու բելգիացի, երկու հոլանդացի և մեկ նորվեգացի:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական ցարք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

164

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունին՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 3 ապրիլի 1914թ.

Հեռագիր

թիվ 123

Պարուն նախարար,

Ռուսաստանի դեսպանատունն իր Բիթլիսի հյուղասոսից տեղեկություն է ստացել դայթուններով ուղեկցվող մեծ խժոճությունների մասին:

Հայտնի մի շեյխ, որը վերջերս էր ազատվել բանտից, արդարանքների մի մեծ խմբի գլուխ կանգնած մեկ է քաղաք և որոշել՝ հակադրվել բարեփոխումների անցկացմանը: Կառավարական ուժերը, մոտ 400 հոգի, դիմել են փախուստի,

իրենց ողջ զենքն ու զինամթերքը բողբեղելով արդարանքներին: Պատեռնական մամուլը փորձում է մեղմել այս իրադարձությունների տղավորությունը:

Գարունի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական ցարք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

165

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունին՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 4 ապրիլի 1914թ.

Հեռագիր

թիվ 127

Պարուն նախարար,

Ի լրումն իմ թիվ 123 հեռագրի,¹⁰⁴ տեղեկացնում եմ, որ այսօր կառավարությունը, դասեռնադեպ անդրադառնալով Բիթլիսում տեղի ունեցած իրադարձություններին, վստահեցրել է, որ ամեն ինչ կարգին է, իսկ ինչ վերաբերում է փախուստի դիմած գնդին, ադա այն, վերազինվելով, կարգ ու կանոն կհաստատի քաղաքում:

Նման անկարգությունների վերաբերյալ այստեղ արքեր լուրեր են դրսևում, և դրանցից ամենասոսկալին այն է, որ ըստ որոշ տեղեկությունների՝ այդ անկարգությունները կազմակերպվում են Ռուսաստանի կողմից, որն, իրականում, չի ցանկանում իրականացնել բարեփոխումները և այդ նպատակով հրահրում է քրեներին:

Գարունի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական ցարք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

166

Վիեննայում Իսալիայի դեսպան Ավանոն՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Վիեննա, 5 ապրիլի 1914թ.

Հեռագիր

թիվ 430

Պատասխանելով Ձեր թիվ 1753 հեռագրին¹⁰⁵ տեղեկացնում եմ, որ Բերթոլդն ինձ ասաց, որ ռուսական դեսպանն երեկ իրեն հաղորդել է, որ վերահսկիչների թեկնածուների շուրջ համաձայնություն է ձեռք բերվել ռուսական և գերմանական կառավարությունների միջև և որոշվել է առաջարկել հինգերորդ թեկնածուին ևս՝ նորվեգացի Հոֆֆին:

Բերթոլդը կարծում է, որ իրենք այս հարցի վերաբերյալ չեն առարկի:

Ավանոն

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական ցարք P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

167

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունին՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 6 ապրիլի 1914թ.

Հեռագիր
թիվ 131

Պարոն նախարար,

Այստեղի՝ դիվանագիտական ներկայացուցիչների հավաքում սեղեկություն
usանալով, որ կառավարությունների միջև համաձայնություն է ձեռք բերվել,
այսօր Մեծ Վեզիրին ներկայացրին Ռուսաստանի կողմից առաջադրված Արևել-
յան Անատոլիայի վիլայեթների վերահսկիչների թեկնածուների ցուցակը:

Գարունի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շաբաթ P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

168

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունին՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 9 ապրիլի 1914թ.

Հեռագիր
թիվ 134

Պարոն նախարար,

Բիթլիսից բացի հեսադիմական անկարգություններ են տեղի ունենում մաս
Սիրիայի և Հայաստանի մի շարք ֆաղափներում: Աղոսամբական այդ շարժումը
կաղվում է Շեյխ ուլ իսլամ անունով հայտնի ոմն Հարիր բեյի հետ: Կառավա-
րությունը մտադրված է այս իրադարձություններով, սակայն վճռական է դրա
դեմն առնելու հարցում:

Գարունի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շաբաթ P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

169

Բեռլինում Իսալիայի դեսպան Բոլլասին՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Բեռլին, 18 ապրիլի 1914թ.

Հեռագիր
թիվ 311

Պարոն նախարար,

Յագովը գոհ է այն ընտրությունից, որ կատարել է Թուրքիան Արևելյան Անա-
տոլիայի երկու վերահսկիչների համար: Նրա համար այնքան էլ կարևոր չէր, թե

ու՛մ կրնա՛րեն, նրանք կլինե՛ն արդար և բանիմաց, թե՛ ոչ: Այդ հարցի ֆինանսում-
ներին մասնակցելու միակ նպատակն այն էր, որ Ռուսաստանը հանկարծ չմտա-
ծի, թե հարցում ինքն է տեր:

Բոլլասի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շաբաթ P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

170

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպանասան հանձնակատար Մոչենիզոն՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 21 ապրիլի 1914թ.

Հեռագիր
թիվ 159

Պարոն նախարար,

Երեկ երեկոյան Մեծ Վեզիրը Ռուսաստանի՝ այստեղի դեսպանին հայա-
սարել է, որ Արևելյան Անատոլիայում անցկացվելիք բարեփոխումների համար
ընտրված երկու վերահսկիչները կժամանեն մյուս շաբաթ:

Մոչենիզոն

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շաբաթ P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

171

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպանասան հանձնակատար Մոչենիզոն՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Կոստանդնուպոլիս, 6 մայիսի 1914թ.

Հեռագիր
թիվ 211

Պարոն նախարար,

Հայաստանի համար ընտրված երկու վերահսկիչներն անցած երկուշաբթի
ժամանել են Կոստանդնուպոլիս: Ինձ թվում է, որ նրանց նկատմամբ կիրառ-
վում է թուրքական հին գործելաոճը: Նրանց անորոշ ժամանակով դադար
են այստեղ, ներկայացնում նորանոր դաժանություններ, որոշեալի հետաձգվի նրանց
մեկնումը նշանակված վայրերը՝ բարեփոխումներն իրականացնելու համար:
Եթե Ձերդ Գերագնացությունը դեմ չէ, ապա առաջին իսկ հնարավորությա
դեղրում կարող եմ բարեկամաբար խորհուրդ տալ տեղի կառավարությանը, որ-
ոշեալի արագացնեն նրանց մեկնումը և, գործնականում, իրականացնեն այդ
խոստումները, որ սվել են տեղություններին:

Մոչենիզոն

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շաբաթ P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

1914

172

Իսախանյի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իսախանյի դեսպանատան հանձնակատար
Մոչենիգոյին

Հոմ, 8 մայիսի 1914թ.

Հեռագիր

թիվ 2551

Պատասխանելով Ձեր թիվ 211 հեռագրին¹⁰⁶ խնդրում եմ, Բարձր Դռան
նկատմամբ, թեկուզ բարեկամական, որևէ ֆայլ չկատարել: Մեր ցանկերից չի
բխում Հայաստանի համար այնպիսի նախաձեռնություն ցուցաբերել, որը կա-
րող է դուր չգալ Թուրքիային:

Սան Ջուլիանո

ԻԱԳՆՊՂԱ, Քաղաքական շաբաթ P 1891-1916թթ., թղթադրամակ 332:

173

Կոստանդնուպոլսում Իսախանյի դեսպան Վարդանին՝
Իսախանյի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին

Թերաքիա [Կոստանդնուպոլիս], 7 հուլիսի 1914թ.

Հեռագիր

թիվ 2306/617

Պարոն նախարար,

Ինչդեռ Ձեր գերազանցությանն իր թիվ 211 հեռագրով¹⁰⁷ տեղեկացրել
էր մեր հանձնակատարը, Հայաստանի երկու վերահսկիչները՝ դարձնելով ձեռք
դրած Վեստենենկն այստեղ ժամանեցին մայիսի 3-ին, որդեսգի ժայռանա-
գիր կնիքն իրենց նշանակման համար: Ստորագրելով ժայռանագիրը, նրանք
թուրքական կառավարությունից խնդրեցին վեցաբաթյա առձևալուրդ, որդեսգի
իրենց երկրներում կարգի բերեն իրենց անձնական գործերը նախքան Անատո-
լիա մեկնելը, ուր աշխատանքը կարող է երկարատև լինել: Պարոն Հոֆֆն ու
դարձնելով Վեստենենկը մոտ օրերս վերադարձել են և թվում է, որ դատարանում են
մեկնել իրենց աշխատավայրերը՝ Վան և Բիթլիս. նրանց կողմից այդ նշա-
նակով հասկացված դատարանները:

Նրանք նշեցին, որ ցանց գոհ են իրենց նկատմամբ տեղի կառավարության
վերաբերմունքից:

Վարդանի

ԻԱԳՆՊՂԱ, Քաղաքական շաբաթ P 1891-1916թթ., թղթադրամակ 332:

174

Պետերբուրգում Իսախանյի դեսպան Կառլոսին՝
Իսախանյի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Պետերբուրգ, 14 հուլիսի 1914թ.

Հեռագիր

թիվ 1730/534

«Ռեյսչ» հանդեսը հաջորդաբար տղազրել է Դոմայի դատարանի տղա-
րան Միլյուկովի հողվածները, որոնցում հեղինակը մտադրություն է հայտնում
այն ճգնաժամի վերաբերյալ, որում, իր կարծիքով, հայտնվելու է Հայկական
հարցը:

Կառլոս դատարանում անդրադառնում է Դոմայում ունեցած իր ելույթին,
որի ժամանակ ռուսական դիվանագիտության վերջին ցրտանի միակ հաջո-
ղությունը համարում է Փոֆր Ասիայի երկու ցրտաններում եվրոպական վերա-
հսկիչների նշանակման օրոք ձեռք բերված համաձայնությունը, որն, ըստ նրա,
նախնական, բայց լուրջ ֆայլ է՝ ուղղված Հայկական հարցի լուծմանը: Ամեն
դեպքում նա չխուսափեց հայտարարել, որ այդ վերահսկիչներին ղեկավարելու է հիշեց-
վի, որ նրանք եվրոպայի ներկայացուցիչներն են և ոչ թե՛ թուրքական դատարան-
յան, և այս նշանակումով Ռուսաստանը հետևողականորեն ղեկավարելու է ֆայլեր ձեռ-
նարկի, մինչև նրանք կգիտակցեն իրենց բուն տարրերը:

Ցավով արժի, ռուսական դիվանագիտության այդ նախնական հաջողու-
թյանն անմիջապես հետևեց անհաջողությունը: Մինչև Կոստանդնուպոլսի ռու-
սական դեսպանն ուղեկցում էր Թալեաթ բեյին Լիվադիա այցի ժամանակ,
եվրոպական այդ երկու ներկայացուցիչները Բարձր Դռան հետ համաձայնագիր
են կնքել, որով վերջինս դարձավ ազատվել է սկսած մի շաբաթ խոստումներից:
Այդ համաձայնագիրը, որ ստորագրվել է Կոստանդնուպոլսում սույն թվի մայի-
սի 23-ին, ցանկերով հակասում է հունվարի 26-ին կնքված ռուս-թուրքական
համաձայնագրին:

Բարձր Դռանը հիշել է, որ 1913թ. հուլիսի 1-ին որոշել էր հայկական վեց վի-
լայեթներ ուղարկել վեց վերահսկիչներ՝ նրանց լիազորելով գործել թուրքական
հին վարչական գործելառձով: Այժմ, գլխավոր վերահսկիչներին անմիջական
ղեկավարումից հեռացնելու համար, բոլոր վերահսկիչները դրվել են սարքեր նա-
խարարությունների ենթակայության տակ, և նրանք գլխավոր վերահսկիչներին
ղեկավարելու ընդամենը իրենց զեկույցների կրկնօրինակները:

«Այս դարազայում ի՞նչ եվրոպական վերահսկողությունից ենք խոսում»,
հարցնում է կառլոս դատարանը: Նրա կարծիքով Լիվադիայում հստակ դատար-
անակառուցվածություններ են ձեռք բերվել, որդեսգի Ռուսաստանը մեղմ դիր-
քավի Թուրքիայի նկատմամբ, բայց Ռուսաստանը չի կարող այդպիսով հրաժար-
վել Փոֆր Ասիայի իր բարեկամներից:

Վստահելի աղբյուրներից ինձ տեղյակ դատարան, որ դարձնում Միլյուկովի
իր վերհիշյալ հողվածներում Հայաստանի բարեկամությունների մասին նման

վաստեսական կանխատեսումներ արել է՝ ոգեցնչվելով Նուբար¹⁰⁸ փառայից, որն այս օրերին հայկական վիլայեթներում անցկացվելիք բարեփոխումներին նդաստելու համար զսնվում է այստեղ:

Կառլոսի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական ԸարՖ P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

175

Տրադիզոնում Իսախայի գլխավոր հյուղասոս Գորրինին՝ Իսախայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Տրապիզոն, 14 սեպտեմբերի 1914թ.

Հեռագիր
թիվ 858/81

Ձերդ Գերազանցությանը սեղյակ եմ դախում, որ մեր հյուղասոսարանի՝ Վանում զսնվող աշխատակիցն ինձ ասաց, որ դարուն Հոֆֆը օգոսոսի 30-ին Վանից Երջայցի է դուրս եկել: Նա կայցելի Բիթլիս, Դիարբեհր, Խարբեդ, Հալեդ, Ալեքսանդրիա և Կոստանդնուպոլիս: Նա Վան էր եկել օգոսոսի 17-ին և Եաս վաս էր ընդունվել: Նրան դիմավորելու չէին եկել սեղական իժխանությունների ներկայացուցիչները: Միայն մի քանի օր հետո՝ օգոսոսի 22-ին եմ նրանք այցելել Հոֆֆին՝ իր նստավայրում, որը Վանից երկու ժամվա հեռավորության վրա է զսնվում: Այժմ Հոֆֆն այդ Երջայցն է կասարում, և հնարավոր է՝ վերջին անգամ, քանզի, ըստ ամենայնի, նա այլևս չի վերադառնա իր լիազորությունների Երջանակում զսնվող վայրերը:

Այդդիսով, կավարսվի հայկական բարեփոխումների չիրականացված առաջին փորձը, որն այնքան երկար քննարկումներից հետո հանձնվել էր եվրոպական վերահսկիչների հսկողությանը:

Գորրինի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 660:

176

Կոստանդնուպոլսում Իսախայի դեստան Գարրոնին՝ Իսախայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Թերաքիս [Կոստանդնուպոլիս], 26 սեպտեմբերի 1914թ.

Հեռագիր
թիվ 3347/841

Պարուն նախարար,

Տրադիզոնի մեր գլխավոր հյուղասոսն իր սեղսեմբերի 14-ի հեռագրով¹⁰⁹ Ձերդ Գերազանցությանն արդեն սեղյակ է դախել դարուն Հոֆֆի՝ Վան ժամանման և անստասելի Երջազայության մասին:

Թվում է, թե եվրոպական մեծ ճգնաժամի դայմաններում Հայաստանի բարեփոխումների անցկացման առաջին փորձը, որն այնքան երկարատև աշխատանքների արդյունք էր, կավարսվի: Սակայն [երևի] Հոֆֆը ստիպված վերադառնա Կոստանդնուպոլիս, իսկ Վեստենենկը, որը հանգիստ զսնվում է Կոստանդնուպոլսում, Եոսով կհրաժարվի իր լիազորությունների մեջ մտնող Երջաններն այցելելու մտադրությունից:

Գարրոնի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական ԸարՖ P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

177

Կոստանդնուպոլսում Իսախայի դեստան Գարրոնին՝ Իսախայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Թերաքիս [Կոստանդնուպոլիս], 10 հոկտեմբերի 1914թ.

Հեռագիր
թիվ 3566/890

Պարուն նախարար,

Թուրքական մամուլը երեկ վերասղել է Բուխարեստի թերթերից մեկում օգոսոսի 28-ին տղված՝ Թիֆլիսում զսնվող Կովկասի նահանգաղետի՝ անվանի հայերին ուղղված կոչը:

Քանի որ այդ կոչում նեւում եմ օսմանյան սիրաղետության բացասական կողմերը և առավել բացահայտ կերտղվ Եեեսաղրվում է այն հնարավորությունը, որ բոլոր հայերը կարող եմ համախմբվել ցարի իժխանության ցակ, թուրքական դաւսոնաթերթ «Թանիներ» դրան անդրադառնում է ցասումով: Մոռանալով այն բոլոր խժոթությունները, որ հրահրել է Թուրքիան Ռուսաստանի դեմ եվրոպական այս հակամարտությունը սկսվելուց հետո, «Թանիներ» մեղաղրում է Պեսերբուրգի կառավարությանը՝ Թուրքիայի չեզոքությանը այդ կերտղ արձագանքելու համար: Հողվածում անմիջական սղառնալիքներ եմ ուղղվում Ռուսաստանի հասցեին՝ Եեեսելով, որ Ռուսաստանի անհիմն դայքարն այս դասերազմում, միևնույնն է, ավարսվելու է [Ռուսաստանի] կայսրության ժողովուրդների մասնամամբ և կայսեր իժխանության լիակասար կորձանմամբ: Այս հողվածն աղաղցուցում է, որ օսմանյան քաղաքական այրերի վարվելակերտղը զսնվում է իհաս և զառամյալ վիձակում:

Գարրոնի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական ԸարՖ P 1891-1916թթ., թղթադանակ 332:

Պետերբուրգում Իսախայի դեսպան Կառլոսին՝
Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին
Պետերբուրգ, 12 փետրվարի 1915թ.
Հեռագիր
թիվ 620/121

Պատիվ ունեն Ջերդ Գերագանցությանը ներկայացնել Ռուսաստանի արտգործնախարարության կողմից հրատարակված՝ Հայաստանի բարեփոխումներին առնչվող «Նարնջագույն գիրքը»:¹⁰ Ժողովածուի հիմնական փաստաթուղթը Կոստանդնուպոլսում Ռուսաստանի դեսպանատան հանձնակատարի 1914թ. հունվարի 27-ի զեկույցն է, ուղղված՝ Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարին, որով Ռուսաստանի և Բարձր Դռան միջև բարեփոխումներին առնչվող բանակցությունների հիմնական դրույթները ներկայացնելուց հետո, հեղինակը վերադառնում է նույն ամսի 26-ի համաձայնագիրը, որով Բարձր Դռանը դարձավ վերջին օրվա խնդրել սերությունների աջակցությունը վերահսկիչների նշանակման գործում և մեկնաբանում է այդ համաձայնագրի կարևորությունը: Կից ներկայացնում են դարձնում Գուլկեյի հետաքրքիր զեկույցի բարձրագույնությունը, քանզի այս փաստաթղթից, առավել քան այլ փաստաթղթերից, երևում է Հայկական հարցում Ռուսաստանի գործողությունների բացատրությունը և բացահայտում է «Նարնջագույն գրքի» տղազրման նդասակները: Իրականում սա նդասակ ունի ցույց տալու, որ Ռուսաստանը ստանձնեց բարեփոխումների նախաձեռնությունը, և, չնայած Գերմանիայի աջակցությունը ստացող Բարձր Դռան ստեղծած բազմաթիվ խոչընդոտներին, ռուսական դիվանագիտությունը խաղաղ ճանադարհով հասավ իր նդասակին, և որ Ռուսաստանի հանդեմ Բարձր Դռան ստանձնած՝ սերություններին դիմելու վերջնական դարձվորությունը ցույց է տալիս Պետերբուրգի կառավարության արճոնյալ դիրքը Հայկական հարցում: Ռուսաստանն ունի կրկնակի հետաքրքրություն՝ ներսում ադադովել Կովկասի հայերի հավատարմությունն ու հանգստությունը, դրսում՝ հաստատել իր բարոյաբարության առաջնահերթությունը, որքանով այն առնչվում է հայերով բնակեցված օսմանյան տարածքներին: Ահա այս կրկնակի հետաքրքրություններից է բխում նրա նախադարձական բնույթ կրող բարձրակարգությունը: Կասկած չկա, որ ռազմական հաջողության դեղում, Ռուսաստանը կցանկանա ամբողջացնել դիվանագիտական իր աբխասանը՝ ձգտելով առնվազն բավարարել այն դրույթները, որ մինչ այժմ չէր հաջողվել իրականացնել՝ նախ և առաջ «հայկական տարածքի» սահմանագծումը և առկա երկու երջանների կենտրոնացումը վարչական մեկ միավորի մեջ, դրանով իսկ հասնելով վարչական այն ձևին, որը հնարավորություն կտա միջամտելու Թուրքիայի ներքին գործերին: Անկախ նրանից, թե Պետերբուրգում ո՞վ է առաջ աբուում հայերով բնակեցված երջանների միավորման գաղափարը, այն հիմնականում չի ընդունվում բարձրակարգ

առավել լուրջ և ազդեցիկ երջանակների կողմից, որոնք այն վաղախաս են համարում լեհական հարցից քիչ տարբերվող մի [նոր] հայկական հարց ստեղծելու համար: Նրանք առավել հակված են ինքնավարության գաղափարին, սակայն դեռ հստակեցված չեն դրա սահմանները և միջամտության այն ձևը, որ Ռուսաստանը դեպք է ունենա բարձրակարգ այդ նոր միավորի մեջ:

Կառլոսին

Առդիր

Կոստանդնուպոլսում Ռուսաստանի դեսպանատան հանձնակատար Գուլկեյին՝
Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարար Սազոնովին
Կոստանդնուպոլիս, 27 հունվարի 1914թ.

Ինչպես արդեն պատիվ են ունեցել Ջերդ Գերագանցությանն ընթացիկ ամսվա 26-ի իմ հեռագրով տեղեկացնել, Մեծ Վեզիրն ու ես ստորագրել ենք մի որոշում, որով թուրքական կառավարությունը պարտավորվում է տարությունների կողմից Արևելյան Անատոլիայի շրջանների երկու վերահսկիչների թեկնածուների անունները ստանալուց հետո, հայկական բարեփոխումների մասին կայսերական կառավարության և Բարձր Դռան միջև նախապես համաձայնեցված նոտայով դիմել տարություններին:

Հունվարի 26-ի որոշումով ավարտվել են Հայաստանում բարեփոխումների իրականացման նախնական աշխատանքները, որոնց շուրջ ֆինանսումների առաջարկությունը տարություններին էր հանձնվել կայսերական կառավարության 1913թ. մայիսի 24-ի շրջաբերական նոտայով: Այդ որոշումն անառարկելիորեն ունի պատմական մեծ նշանակություն:

Հայաստանում բարեփոխումներ անցկացնելու պարտավորություն Թուրքիային առաջին անգամ տրվել է 1878թ. Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածով, որը փոխարինվել է Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածով: Պարտավորություն, որն, ինչպես երևում է, Թուրքիան թողել է չիրականացված: Ծիշտ է, Ռուսաստանի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի նշումները ստիպեցին Աբդուլ Համիդին 1895թ. հոկտեմբերի 8-ին հրապարակել Հայաստանում բարեփոխումներ անցկացնելու մասին մի որոշում, քայց այն մնաց որպես մի «մեռած թուղթ»: Մինչ օրս Հայաստանի դժբախտ փրահուկյա ժողովուրդը շարունակում է ենթարկվել թուրք պաշտոնյաների անօրինություններին ու դաժանություններին, ինչպես նաև քրեի կողմից հրահրված անկարգություններին, որոնք, անպատիժ մնալով, սպառնում են երկրի խաղաղ բնակչության կյանքին, պատվին և ունեցվածքին:

Գիտակցելով Հայաստանի թուրքական վարչակարգում հիմնարար բարեփոխումներ անցկացնելու անհրաժեշտությունը՝ կայսերական կառավարությունը տարությունների ֆինանսմանն է ներկայացրել բարեփոխումների մի ծրագիր, որը հիմնված է Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի դեսպանների կողմ

մից 1895թ. մշակած հիմնական դրույթների վրա: Այս նախագիծը, որը համահունչ է հայերի ցանկություններին, ենթադրում էր հայկական մի արածի չեղարկում, որը ճանաչված կլիներ սուլթանի կողմից, և, սերտությունների հետ համաչափացված, կունենար լայն իրավունքներով օժտված կառավարիչ, լայն իրավասություններով արածային խորհրդարան, որտեղ մուսուլմանական և ոչ մուսուլմանական բնակչությունը ներկայացված կլիներ հավասարապես: Գործելու էր պաշտոնների բաշխման հավասարության սկզբունքը՝ այդ բնույթում ուսիկանությունում և ժամկետներայում նույնպես, ցրվելու էին քաղաքական համախոհ խմբերը, հաստատվելու էր լեզվի հավասարություն, ազգային յուրափանջյուր համայն ազատ էր լինելու դպրոցական կարիքների համար հարկեր սահմանելու և ուսուցման համակարգը մշակելու հարցերում, հայերին էին վերադարձվելու նրանցից ապօրինաբար վերցված հողերը:

Ռուսական ժառանգը, որ բնակվեց 1913թ. հուլիսի 13-24-ը, Յենի Բյուրում, դեսպանատանի ներկայացուցիչների ժողովում, արժանացավ Եռյակ դաշինքի ներկայացուցիչների ընդդիմությանը, որոնք պնդում էին, որ Հայաստանի բարեփոխումների հիմքում դրվեն բուրժուական օրենքները, մասնավորապես, վիլայեթների մասին օրենքի հավելվածը և 1913թ. հուլիսի 1-ի նոստայով Բարչ Դուս կողմից սերտությունների դեսպանատանին հղած իրահանգները: Բեռլինի ազդեցությամբ Թուրքիայի իրականացրած այս հասցեայ սկսեցին Հայաստանը պես էր բաժանվել երկու մասի, որոնք դեկլարվելու էին սուլթանի կողմից, իսկ առանց սերտությունների համաչափությունը նշանակված օտարերկրացի վերահսկիչներն ունենալու էին միայն վարչակազմի հսկողության և պաշտոնյաների նշանակման ու ազատման իրավունք, պահպանվելու էր վիլայեթների ամբողջ վարչաչքը: Կայսերական դեսպանատանն, անշուշտ, չէր կարող թույլ տալ, որ բարեփոխումների հիմքում դրվեն բացարձակ անկասար և քերի բուրժուական օրենքները, պնդելով, որ Յենի Բյուրի հանձնաժողովը բնական հիմքով արժեքավոր էր: Ցավով արժի այդ բնակչությունները որևէ արդյունք չունեցան, միայն համաչափություն չեղք բերվեց դպրոցների, լեզվի և ազարային հարցերի շուրջ: Ինչ վերաբերում է բարեփոխումների հիմնական դրույթներին հայկական արածի չեղարկում, սերտությունների համաչափությամբ նշանակվելիք գլխավոր վերահսկիչներ, իրավասությունների հավասար բաշխում, խորհրդարանի չեղարկում, ապա այդ հարցերը ենթարկվում էին Եռյակ դաշինքի ներկայացուցիչների ուղղակի թշնամական կեցվածքին: Թուրքական շահերի պաշտպանությամբ հասկանալի էր ընկնում Գերմանիայի ներկայացուցիչը, և եթե հնարավոր լիներ իրավասակել Յենի Բյուրի արձանագրությունները, ապա հայերը կհամոզվեին թե ինչպիսի՞ն են գերմանացիների իրական զգացմունքներն իրենց նկատմամբ:

Տեսնելով Յենի Բյուրի հանձնաժողովի աշխատանքի նման արդյունքները, կայսերական դեսպանը՝ Հայաստանում բարեփոխումների իրականացումը

երաշխավորելու համար, անհրաժեշտ համարեց Եռյակ դաշինքի, և հասկանալի, Գերմանիայի հետ գալ մի փոխհամաչափություն, որը կապահովեր իրենց աջակցությունը Բարչ Դուսը ներկայացվելիք բարեփոխումների ծրագրին, որը, միգուցե, ոչ այնքան ընդարձակ կլիներ ինչպես նախկինում, բայց՝ կրավարար Անաստիայի հայերի պահանջները: Գիրս-Վանգենհայն բանակցությունների արդյունքն եղավ 1913թ. սեպտեմբերին կազմված վեց պարագրաֆից բաղկացած նախագիծը: Ըստ այս նախագծի՝ Արևելյան Անաստիայի հայկական վիլայեթները բաժանվում էին երկու հասվածների, այդ հասվածների համար նշանակվելիք կառավարիչներին պես էր երաշխավորել սերտությունները և հաստատվել սուլթանի կողմից, նրանց սրվելու էր պաշտոնյաներին նշանակելու և ազատելու իրավունք, չեղարկված երկու հասվածներում կազմվելու էին գլխավոր խորհուրդներ, տեղերի մուսուլմանների և ոչ մուսուլմանների հավասարության սկզբունքով: Այդ սկզբունքով էին բաշխվելու նաև բոլոր պաշտոնները, սերտությունների՝ Կոստանդնուպոլսի դեսպաններին ու շրջանների հյուպատոսներին էր սրվելու բարեփոխումների իրականացման հսկողության իրավունքը: Ստանալով սերտությունների կառավարությունների հավանությունը, կայսերական մեր դեսպանը ռուս-գերմանական այս նախագիծը հանձնեց Բարչ Դուսին, որով և սկսվեցին բարեփոխումների շուրջ բնակչությունները Բարչ Դուսին հետ: Փաստորեն, դրա որոշ ծանրությունը դարձյալ ընկավ միայն ռուսական կառավարության վրա: Բարչ Դուսը հոկտեմբերի 12-ին ընդհանուր բնույթի մի հայտարարություն անելուց հետո, որով ցանկանում էր բարեփոխումներն իրականացնել սերտությունների բարոյաբարության աջակցությամբ, փորձ կատարեց խուսափել սերտությունների երաշխավորությամբ գլխավոր վերահսկիչներին նշանակելուց: Այդ նպատակով Մեծ Վեզիրը կայսերական դեսպանի հետ մի գրույցի ժամանակ առաջարկեց բուրժ վերահսկիչներին կից ստեղծել օտարերկրյա խորհրդականների պաշտոններ, որոնց չեղքում և կենտրոնացված կլինի որոշ իշխանությունը: Խորհրդականների վերաբերյալ բուրժական նախագիծը, որը ներկայացվել էր 1913թ. հոկտեմբերի 25-ին, չէր բավարարում դրված պայմաններին, ավելին խորհրդականներին գրեթե չէր սրվում որևէ արժեքավոր իրավունք: Մեծ Վեզիրի հետ այս ուղղությամբ արվող երկար բնակչություններից հետո, կայսերական դեսպանը բուրժական այս նախագիծը ենթարկեց հիմնարար վերամշակման հասնելով բազում փոփոխությունների և նոր հոդվածների ընդունման, որոնք ապահովելու էին գլխավոր վերահսկիչների արդյունավետ ենթարկվածությունը օտարերկրյա խորհրդականներին: Խորհրդականների առնչվող վերաշխարհում նախագիծը դեսպան Գիրսը մասնավոր ճանապարհով նոյեմբերի 9-ին հանձնեց Սայիդ Հալիմին: Նախագծում, վերահսկիչների և խորհրդականների իրավասությունների սահմանները որոշելու և նրանց միջև հնարավոր վեճերի կարգավորման միջոցները նշելու հետ մեկտեղ, ներկայացվում էին լեզվի հավասարության, իրավունքի, տեղական զինվորական ծառայ-

յության, դպրոցների, արդարադատության և գյուղական խնդիրների կասարման միջոցները:

Տեսնելով, որ խորհրդականների ինստիտուտի շահողման փորձերը որևէ արդյունք չսվեցին, գիտակցելով, որ այս նոր նախագիծն ապելի անհարմար է քան ռուս-գերմանական նախագիծը, թուրքական կառավարությունը նպաստակա հարմար գտավ հրաժարվել դրանից: Դեկտեմբերի 13-ին Մեծ Վեզիրը ռուսական և գերմանական դեսպաններին ներկայացրեց իր դժգոհություններն ու առարկությունները նոր նախագծի այն դրույթների վերաբերյալ, որոնք ուղղված էին կարգավորելու վերահսկիչների և խորհրդականների միջև առաջացած վեճերը, քանզի դրանցից մեծ մասի արդյունքում հաղթելու էին խորհրդականների կարծիքները: Երբ դեսպաններն առաջարկեցին, որ հնարավոր է վերադառնալ նախագծի նախնական սարքերակին, որով սերություններն էին նշանակելու վերահսկիչներ, Սայիդ Հալիմը չբացառեց նման որոշման հնարավորությունը:

Դեկտեմբերի 16-ին Մեծ Վեզիրը կայսերական դեսպանին ներկայացրեց վերահսկիչների նշանակման հետևյալ եղանակը. Մեծ Վեզիրը, սերությունների ներկայացուցիչների հետ վերահսկիչների իրավասությունների չափը ճշտելու պաշտոնական համաձայնությունից հետո, պաշտոնապես կդիմի սերություններին, որպեսզի նրանք ներկայացնեն վերահսկիչների թեկնածուներ, որոնցից ընտրվածները պաշտոնապես կներկայացվեն սերություններին: Այս առաջարկի շուրջ ևս մենարկումներ եղան Մեծ Վեզիրի և կայսերական դեսպանի միջև: Գիրսը պահանջում էր, որպեսզի նախագծում ընդգրկվեն բարեփոխումների հիմնական սկզբունքները, մինչդեռ թուրքական կառավարությունը ցանկանում էր հարցը սահմանափակել միայն վերահսկիչների նշանակման և նրանց իրավասությունների որոշման խնդրով: Դեկտեմբերի 29-ին Մեծ Վեզիրը մեր դեսպանին հանձնեց վերահսկիչների իրավասությունների մասին տեքստ, իսկ Գիրսն էլ նրան փոխանցեց այն նոտան, որ Բարձր Դուռը վերահսկիչներին նշանակելուց հետո պետք է ուղարկեր սերություններին: Այդ փաստաթղթերի վերջնական խմբագրման շուրջ մենարկումները մեր դեսպանի և Մեծ Վեզիրի միջև տեղի էին ունենում գրեթե ամեն օր: Վերջապես 1914թ. հունվարի 5-ին, պարոն Գիրսի մեկնման օրը, փոխադարձ զիջումների արդյունքում չեղք բերվեց համաձայնություն բոլոր կետերի շուրջ, բացառությամբ հետևյալ երեք կետերի՝ դպրոցների, ուսիկանությունում, ժանդարմերիայում պաշտոնների և գլխավոր խորհուրդներում մուսուլմանների և ոչ մուսուլմանների տեղերի բաշխման: Առաջին երկու հարցերի շուրջ հնարավոր կլինե՞ր զսնել այնպիսի լուծում, որ բավարարե՞ր և՛ հայերին, և՛ թուրքերին: Գլխավոր խորհուրդներում տեղերի բաշխման հարցում անհրաժեշտ եղավ Չերդ Գերազանցության անմիջական միջամտությունը:

Երբ էլ մենարկի հունվարի 26-ի որոշումը, բնականաբար պետք է ընդունել, որ այն հայերին չի տալիս այն լայն իրավունքները, որ նրանց ցանկանում էր երաշխավորել ռուսական սկզբնական ծրագիրը:

Հայերով բնակեցված սարածները մեկ գլխավոր կառավարչով մեկ վարչական միավորի մեջ մտցնելու փոխարեն, հայերն այժմ պետք է գոհանային երկու գլխավոր վերահսկիչների վերահսկողության սակ չեւավորող երկու շրջաններով, որոնց մեջ էին մտնելու նաև, բացառությամբ մուսուլմաններով բնակեցված որոշ շրջաններ: Հնարավոր չեղավ նույնիսկ պահպանել ողջ Թուրքիայի սահմանի համար մեկ խորհրդարանի չեւավորումը, ոչ էլ՝ վիլայեթների գլխավոր խորհուրդների իրավասությունների այնպիսի ընդլայնումը, որպիսին Թուրքիայի եվրոպական վիլայեթների համար 1880թ. առաջարկել էր միջազգային հանձնաժողովը: Պետք էր հրաժարվել նաև ռուսական նախագծի երկրորդական այլ կետերից ևս:

Չնայած այդ ամենին չի կարելի կասկածի սակ դնել այն հանգամանեք, որ հունվարի 26-ի որոշումը բացառիկ կարևորություն ունեցավ հայ ժողովրդի պատմական հետագա նակասագրի վրա: Թեպետ նոտայում ասվում էր, որ Բարձր Դուռը պետք է դիմեր սերություններին, բայց չէր ասվում, որ վերահսկիչները պետք է նշանակվեին սերությունների երաշխավորությամբ, այս զիջումը կասարվեց հանուն Թուրքիայի հանդեպ տաժա՞ռ «պլանական սիրո»: Ըստ համաձայնագրի, Բարձր Դուռը վերահսկիչներին ընտրելու էր սերությունների կողմից առաջարկված թեկնածուներից: Բացի այդ, նոտայում հստակ ամրագրվում էր, որ առաջիկա տարի սարիների ընթացքում վերահսկիչների պաշտոնի թափուր մնալու դեպքում Բարձր Դուռը դարձյալ «կվստահի սերությունների բարյացակամ համագործակցությանը»: Նման եղանակով հայկական վիլայեթների կառավարումը դրվում էր սերությունների կողմից երաշխավորված վերահսկիչի հսկողության սակ: Այլ կերպ ասած, այս վիլայեթների համար տեղծվեց մի իրավիճակ, որ նման էր Լիբանանի իրավիճակին, այն առավելությամբ սակայն, որ գլխավոր վերահսկիչներն օտարերկրացի էին լինելու, մինչդեռ Լիբանանի կառավարիչը թուրքապետ էր: Հայկական վիլայեթների համար սահմանված կարգադրությունները ևս ցույց են տալիս, որ դրանք մի մեծ քայլ առաջ էին համեմատած սուլթանի 1895թ. հոկտեմբերի 8-ին հրապարակած Թանզիմաթի:

Անցնելով գլխավոր վերահսկիչների իրավասությունները կարգավորող հունվարի 26-ի որոշման մեկնաբանմանը, հեշտությամբ կարելի է նկատել, որ նրանց տրված իրավունքները նրանց դարձնում է, ոչ միայն «շրջանի վարչակազմի, դատարանների, ուսիկանության ու ժանդարմերիայի վերահսկիչ, այլ՝ այդ շրջանի գլխավոր կառավարիչ»: Վերահսկիչներին է տրվում բոլոր ստորադաս պաշտոնյաների նշանակման իրավունքը, իսկ վերադաս պաշտոնների համար առաջարկություն են ներկայացնում Բարձր Դուռը: Նրանք կարող են վաս պաշտոնավարման համար աշխատանքից ազատել վարչակազմի բոլոր պաշտոնյաներին, բացառությամբ վալիների, կարող են հետ կանչել կամ տեղափոխել դատավորներին տեղյակ պահելով արդարադատության նախարարությանը:

Ինչ վերաբերում է վայիներին, ապա եթե գլխավոր վերահսկիչները դժգոհ են նրանց աշխատանքից, հետագույն դիմում են Բարչր Դուանը, և նախարարների խորհուրդը չորս օրվա ընթացքում լուծում է սայիս հարցին: Այնհայտ է, որ այդ որոշումը չի կարող հակադրվել գլխավոր վերահսկիչ կարծիքին, եթե, իհարկե, Բարչր Դուրը չցանկանա նրանց ստիպել հրաժարական սալ, մի բան, որը գրեթե բացառվում է, քանզի հունվարի 26-ի որոշման կետերից մեկով դա կհանգեցնի սերտությունների նոր միջամտությանը վերահսկիչ պաշտոնը թափուր չթողելու համար:

Օրջանների զինված ուժերը գտնվում են գլխավոր վերահսկիչների տրամադրության սակ իրենց իրավասությունների սահմաններում օգտագործելու համար:

Հողային վեճերի լուծումն ու մարդահամարի անցկացումը դրված են գլխավոր վերահսկիչների անմիջական հսկողության սակ: Վարչարարության և արդարադատության մյուս ոլորտներում գլխավոր վերահսկիչներին տրված բոլոր լիազորություններով հանդերձ, նրանց չեղում է կենտրոնանում, փաստորեն, երկրի իրական իշխանությունը: Հունվարի 26-ի որոշումը նախատեսում է գլխավոր վերահսկիչների իրավասությունների ու պարտավորությունների առավել մանրամասն հստակեցում. սա նշանակում է, որ հնարավոր կլինի նրանց տրված լայն իրավունքներն ավելի մեծացնել: Հնարավոր եղավ որոշման մեջ, որպես հիմնական կարգ, ամրագրել խաղաղ պայմաններում զինվորական ծառայությունից տեղում ազատվելու մասին դրույթը, որը բացակայում էր 1895թ. դեկտեմբերին: Բողոքական կանոնավոր համիդիե խմբերը թեև չեն ցրվում, բայց չնախդիմում են պահեստային հեծելազորի զորահավաքի ժամանակ ընդհանուր կարգ ու կանոնի ենթակայության սակ լինելու և խաղաղ պայմաններում զենք կրելու իրավունք չունենալու պայմանով:

Որոշման մեջ հայերի համար չափազանց կարևոր է նաև այն դրույթը, որի համաձայն վիլայեթների հաշվեկշռում կուտակվող հարկերից երաշխավորված համամասնական վճարում է կատարվելու բոլոր ազգերի դպրոցներին: Կառավարությունը մինչ այժմ հարկային այդ մտտերից կանոնավոր վճարում էր միայն թուրքական դպրոցներին: Բացի այդ, թուրքական կառավարությունը պարտավորվում է զբաղվել նաև համայնքային դպրոցների պահպանմանն ուղղված ծախսերին կրոնակիցների մասնակցության հարցերով: Այսպիսի կետերը բացակայում էին 1895թ. դեկտեմբերին:

Նորություն է նաև պաշտոնական օրենքների, որոշումների և հաղորդագրությունների հրատարակումը երկրի բոլոր լեզուներով: Դատարանների վեճերը հրատարակվում են տեղական լեզվով: Վերահսկիչները կարող են թույլ տալ, որ կողմերը դատարանների ու վարչական մարմինների հետ հարաբերություններում օգտագործեն իրենց մայրենի լեզուն: Հայերի ցանկություններին համապատասխան լուծվեց նաև մուսուլմանների և ոչ մուսուլմանների միջև պաշտոններ

րի բաշխման չափազանց կարևոր հարցը: 1895թ. դեկտեմբեր ամսին քաղաքումը կատարում էր համամասնական կարգով: Հունվարի 26-ի որոշումը սահմանում է, որ ժանդարմերիայում և ոստիկանությունում պաշտոնները մուսուլմանների և ոչ մուսուլմանների միջև կբաշխվեն հավասարության սկզբունքով, մինչև լրացվեն բոլոր տեղերը: Չնայած գլխավոր վերահսկիչներն այս կարգը համարում են ոչ այնքան նպաստակա հարմար, բայց այնհայտ է, որ այն վնասակար չէ ֆրիսոնյանների համար: Ինչ վերաբերում է մնացած գործառույթներին, հավասարության սկզբունքը հնարավորինս կկիրառվի նաև ըստ վերահսկիչների ցանկության: Մինչև գլխավոր վերահսկիչների հսկողությամբ նոր մարդահամարի անցկացումը ֆրիսոնյա բնակչության համար երաշխավորված են Վանի և Բիթլիսի վիլայեթների գլխավոր խորհուրդներում տեղերի կետը: Երգումի վիլայեթում նույնպես այդպես կլինի, եթե մեկ տարվա ընթացքում մարդահամար չանցկացվի: Մյուս վիլայեթների գլխավոր խորհուրդներում տեղերը կբաշխվեն համամասնության սկզբունքով: Թուրքական իշխանությունների կողմից ամեն տեսակի կեղծիքից խուսափելու նպատակով, ընտրությունները կանցկացվեն ըստ համայնքային ցուցակների՝ ոչ մուսուլմանական համայնքների համար, և ըստ պաշտոնական ընտրությունների ցուցակների՝ մուսուլմանների համար: Գլխավոր վերահսկիչները, եթե արդյունավետ չգտնեն այս ընտրակարգը, ապա կարող են դիմել դրա փոփոխության առաջարկով:

Չերդ Գերազանցության անմիջական միջամտության շնորհիվ հնարավոր եղավ փոփոխմանության համար տեղեր ապահովել վիլայեթների գլխավոր խորհուրդների հանձնաժողովներում:

Ընդհանուր առմամբ, 1914թ. հունվարի 26-ի որոշումն, անկասկած, մի նոր ու առավել երջանիկ ժամանակաշրջանի սկիզբ է հանդիսանում հայ ժողովրդի պատմության մեջ: Այս ազգի համար նման որոշումը կարող է համեմատվել 1870թ. որոշման հետ, որով ստեղծվեց բուլղարական փոխարկայությունը՝ ազատելով բուլղար ժողովրդին հունական լծից: Հայերը չեն կարող չզիջակցել, որ այժմ կատարվել է թուրքական լծից նրանց ազատվելու առաջին քայլը:

Միջազգային տեսանկյունից ևս 1914թ. հունվարի 26-ի որոշումն ունի հսկայական կարևորություն: Որոշումը, որ ստորագրվել է Մեծ Վեզիրի և Ռուսաստանի ներկայացուցչի միջև, պարտավորեցնում է Թուրքիային դիմել սերտություններին մի նոսալով, որի բովանդակությունն արդեն ամբողջությամբ որոշված է: Այսպիսով, պաշտոնապես ընդգծվում է Ռուսաստանի առաջնային դերը Հայկական հարցում, և կարելի է ասել, որ վերահաստատվում է Ման Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը: Այս հանգամանիկը չի կարող դրականորեն չափել Ռուսաստանի միջազգային հեղինակության վրա՝ Մերթավոր Արևելքի ֆրիսոնյա ժողովուրդների արժեքում ու աջարում նոր լուսապսակով պատկերված Միասպետի անունը:

Հայկական հարցում Բարչր Դուան հետ համաձայնության գալու համար կայանական դեպքերը ստիպված եղավ շատ դժվարություններ հաղթահարել:

Մի կողմից նա պետք է հաշվի առնե՛ր հայերի՝ առավել լայն բարեփոխումներ
usանալու բնական ցանկությունները, մյուս կողմից՝ ստիպված էր պայքարել
Բարձր Դռան կասադի դիմադրության դեմ, որը ցանկանում էր զրոյի հավա-
սարեցնել առաջարկվող բարեփոխումները: Ինչ վերաբերում է Գերմանիային,
սպա նա Հայկական հարցում մեզ հետ մտավ ֆենարկումների մեջ, չսփափորե-
լու համար պահանջները՝ հետապնդելով երկու նպատակ. ա) որ Բարձր Դռանը
կարողանա ստել, որ հետ պահեց Ռուսաստանին առավել լայն բարեփոխում-
ներ պահանջելուց, որը Թուրքիայի համար ավելի վստահավոր կլիներ, և բ) շա-
հելու համար հայերի համակրանքը, քանզի հայերով բնակեցված Կիլիկիան
նա իր ազդեցության ոլորտն է համարում: Ուստի՝ Գերմանիայի դիրքորոշումը
միշտ ընդգծվել է անկեղծության բացակայությամբ, և նրա աջակցությունն էլ
հայերի աչքում բարձրանալու նպատակ էր հետապնդում: Իրականում, գերմա-
նական դիվանագետները թուրքերի վստահելի խորհրդակցաններն էին:

Գուլկելիչ

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տոպագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 662:

179

Վոսսանդնուդոլսում Իսայիայի դեսպան Գարրոնին՝
Իսայիայի արտաքին գործերի նախարար Սոննինոյին
Վոսսանդնուդոլսու, 20 մարտի 1915թ.
Հեռագիր
թիվ 1537/342

Պարոն նախարար,

Թուրքիայի մոտից եվրոպական մեծ հակամարտության մեջ Ռուսաստանին
վերջին արդյունքներն հնարավորություն է սվել օգուտ փառել իր արտաքին ֆաղաֆա-
կանության կարևոր մաս կազմող Արևելյան Անատոլիայի վիլայեթներ ներքա-
փանցելու ծրագրից: Պետերբուրգի կառավարությունն արդեն երկար ժամանակ
նդասակ էր հետադնդում Կովկասից այն կողմ իր անառարկելի գերակշիռ
ազդեցությամբ մի արած՝ ունենալ և որի նկատմամբ կկարողանա, Թուրքիա-
յի հետ հնարավոր դասերազմի և դրանից բխող հետևանքների դեղմում, առաջ-
նային դիրք գրավել մյուսների նկատմամբ: Մյուս մեծ սերությունները նույն
կերող էին վարվում այլ երջաններում. նրանց գործողությունները սաստիկ բնույթ
սացան հենց դասերազմի սկսման դահից, երբ դեղների հետագա ընթացքը
դասկերացնելով, նրանցից յուրաքանչյուրը Թուրքիային ստիպում էր գնալ այն-
դիսի համաձայնությունների, որոնք նախագուշակում էին նրա արածքների
բաժանումը ազդեցության արբեր ոլորտների: Սակայն մինչ մյուս սերություն-
ներն իրենց ազդեցության գոտիներ համարվող արածքներում բնակչության հետ
աշխատելուց զատ կիրառում էին նաև ֆարոզական այլ միջոցներ, ինչդիսիք

են երկաթգծերի և նավահանգիստների կառուցումը, լեզվի արածումը, դորոց-
ների ու եկեղեցիների հիմնումը, Ռուսաստան իր ֆինանսական միջոցների
սակավորության դասառով (ֆրանս-թուրքական և ռուս-թուրքական համաձայ-
նությունների արդյունքում Ռուսաստանը Ֆրանսիային զիջեց Աբդուլ Համիդի
կողմից իրեն ցնորված՝ Սև ծովի արևելյան ափին երկաթգծի կառուցման իրա-
վունքը) իր գործողությունները սահմանափակում էր հայերի և քրդերի երջանում
ակտիվ ֆարոզությամբ զբաղվելով, ֆանգի նրանք այդ վիլայեթների բնակչու-
թյան հիմնական կորիզն էին հանդիսանում: Սակայն այս գործողությունների
ակունքները և դրանք իրենց ամբողջականության մեջ ավելի լավ հասկանալու
համար, որոնք այսօր առավել ֆան ակնհայտ երևում են, չէր խանգարի համա-
ռոտ ֆնուրյան առնել Արևելյան Անատոլիայի վիլայեթներում վերջին երջանում
իրականացվող ռուսական ֆաղաֆակառուցումը:

Պետերբուրգի կառավարությունը մինչև վերջին արդյունքներն աչքի չէր ընկել
իր սիրադեության ակտ գնվող հայերի նկատմամբ մեղմ վերաբերմունքով.
սեղական իշխանություններին սրված հրահանգները նդասակ ունեին զին-
ված ուժով սանձել այդ երջաններում հայկական ազգայնական ցանկացած
դրսևորում: Դա հանգեցրեց գործող համակարգի նկատմամբ ժողովրդի դաժան
դիմադրությանը, որը, նույնիսկ, ձեռք բերեց հեղափոխական բնույթ: Եթե այդ
արածումը Վոսսանդնուդոլսի կողմից խելով կերողով խրախուսվե՛ր, աղա կա-
րող էր այլ ընթացք ունենալ՝ կկորցներ այն սասկությունն ու ազդեցությունը,
թե հայերն ավելի վաս վերաբերմունքի են արժանանում օսմանյան իշխանու-
թյան ակտ: Եթե Աբդուլ Համիդը հայ ժողովրդին հարսահարելու, բոլոր միջոց-
ներով ձնելու (որոնք հանգեցրին նաև հայերի կոստրածներին) փոխարեն վար-
վե՛ր այնդիսի բարյացակամությամբ ու ներողամտությամբ, որին, ռոյալորեն,
արժանանում էին Կայսրության մյուս եթնիկ արբերը, Թուրքիայի հայկական
նահանգները չէին կարող հրադուրիչ չլինել դրանցից դուրս բնակվող հայե-
րի համար և, նույնիսկ, կարող էին Կովկասում ռուսական սիրադեության
համար վսանգ հանդիսանալ: Սակայն Պետերբուրգի կառավարությունը ժա-
մանակին զգաց իր սխալը և 1907թ. փոխարա կոմս Վորոնցով Դաեկովին
Կովկաս ուղարկելով՝ ռուսահդասակ հայերի համակրանքը սիրաբահելու և
այդ երջաններն ազասագրված հայ ժողովրդի կենսոն դարձնելու նոր ֆաղա-
ֆակառուցումն սկսեց: Կոմս Վորոնցով Դաեկովն անմիջաղետ ձեռնարկեց
մի արա միջոցառումներ, որոնք ուղղված էին իշխանության հանդեղ դժգր-
հությունների հիմնական դասառները վերացնելուն: Նրա առաջին գործ-
ղություններից մեկը, որը փոխված ֆաղաֆակառուցության առավել նեանակա-
լի երևույթը դարձավ, հայոց եկեղեցու՝ կայսերական գանձարանին վճարվող
սուրքը հասսասող գործողության մեջ եղած որոնման չեղյալ հայարարելն էր:
Այլ ձեռնարկումներից էին արրական դորոցներում հայոց լեզվի ուսուցման
արոնությունը, ռուս գյուղացիների ներգաղթն աղախովելու համար հայերին

դասկանող հողերի սեփականագրվածան հրամանի չեղյալ հայտարարելը և այլն: Այս միջոցառումներն, իսկադես, կարողացան Կովկասի հայ ժողովրդի մեջ ռուսական վարչարարության նկատմամբ այնպիսի վստահություն ստեղծել, որ նույնիսկ սոցիալիստներն ու նշանավոր դաժնակցությունը հայտարարեցին, թե դեռ է հրաժարվել կառավարության դեմ ուղղված ցանկացած ընդդիմությունից: Շուտով, սակայն, ակնհայտ դարձավ, որ այս նոր ֆաղափականությունը Ռուսահայաստանի Երջաններում խաղաղություն հաստատելու նդասակ չէր հեատդնդում միայն, այլ նաև Թուրահայաստանում ֆարզությանն ուղղված մի ձև էր, որդեսզի այն ևս Ռուսաստանի նկատմամբ քարյացակամություն և նեբեչանք ձեռք բերեր: Պեներբուրզի կառավարությունը, միևնույն ժամանակ, ակտիվ գործունեություն էր ծավալել այսդես կոչվող Արևելյան Անասոլիայի վիլայեթներում. այնեղ էր ուղարկում ընեբված և մասնագիտացված գործակալների, հարաբերություններ էր հաստատում եեղի ականավոր հայ ընեսանիքների հեև, չէր անեստում Անասոլիայի մյուս վիլայեթներում ցրված հայերին և, վեբջադես, մեսական կադ էր դահողանում հայկական դեկավար Երջանակների հեև, որոնք հեևնց Կոստանդնուդոլիսից առաջնորդում էին իրենց ազգային, ֆաղափական և մեավորական Եարժումը: Տարբեր հանգամանքներում, որ նրան էին առաջարկում աջակոդմյան ուժերը, Պեներբուրզի կառավարությունն ավելի հեևնողականորեն ձգտում էր սեանձնելու հայ ժողովրդի դաժեսդանի դերը: Երբ այն զգաց, որ այս ֆարդությունն արդեն հասել է որոԵակի արդյունիքի՝ առավել վճռական վեբաբերումնք որդեբրեց: Դեան նդասոդ առիթ հանդիսացավ այն ֆաղափականությունը, որ վարում էին երիթուրերն Արևելյան Անասոլիայի վիլայեթներում: Ամենուր տիում էր անորինականությունը: Այն ավելի լավ բնութագրելու համար նեեմ, որ իեխանություններն իրար դեմ էին հանել հայերին ու րդերին, որոնց կռվախնձորը հողային հարցերն էին: Թուրիայի նեբրին գործերին խանուվելն արդարացնելու համար Ռուսաստանն առաջ ֆաեց այն փասը, որ չի կարող հանդուրժել ցանկացած անկարգություն, որը եեղի է ունեևում իր սահմանների մոև, ուստի օսմանյան կառավարությանը խնդրեց այնդիսի բարեփոխումներ անցկացնել, որը խաղաղություն կբերեր այդ Երջաններին: Իր հեերին կայեերական դեսդանասունը համարդասասխան նախարարությանը բացատրություն նեբկայացրեց Պեներբուրզի կառավարության վարած ֆաղափականության մասին, որին հեևնեցին մեծ եեությունների և Բարձր Դեան միջև բանակցությունները, որի արդյունքում հարցի լուծման Եուրջ ձեռք բերվեց համաձայնություն. եեություններից առավել Եահագրդները՝ Գեբմանիան և Ռուսաստանը, համաձայնության եկան մեկ հողանդացի և մեկ նորվեգացի վեբահսկիչների Եուրջ, որոնք Կոստանդնուդոլիս հասան դասերագմի նախաԵեմին: Հեեսագա դեդերը խափանեցին հայ ժողովրդի նկատմամբ Ռուսաստանի սկսած այս գործունեությունը, որն այնքան էր առաջ գնացել, որ առաս դսուդներ ֆադելու ժամն արդեն հասել էր:

Ի հավելումն օսմանյան իեխանության սակ գեևվող հայերի դաժեսդանության գործընթացը բացատրելուն, ավելացնեմ, որ Ռուսաստանը վեբջին տարիներին ակտիվ հեեսաբրված է նաև մեկ այլ էթնիկ տարով՝ րդերով, որոնք Արևելյան Անասոլիայում բնակվում են հայերի կողմին, հաձախ՝ նրանց հեև խանուված: Այսեղ ևս թուրական վարչակարգը կողմիս սխալներ է գործել: Ռրֆանով, որ եեդեկացնում են այդ Երջաններում եղողները, րդերը, կարծում ենք, ենթարկվում են օսմանյան իեխանության վաս վեբաբերումնքին, ֆանի որ վեբջինս այնուամենայնիվ միջամտում է նրանց նեբրին գործերին և զինվորական ծառայություն է դասարդում: Կեևնեռնական կառավարությունն անեստում է նրանց յուրաֆանչյուր ցանկությունը և ոչինչ չի տալիս նրանց: Ռուսները, հակառակ սրան, վեբջին տարիներին փորձում էին նրանց մեջ զարգացնել ազգային ինքնագիտակցությունը և րդական Երջանակներում տարածել այն համոզումնքը, որ նրանք առանձին էթնիկ միավոր են և ունեն Օսմանյան կայսրությունից լիովին առանձին և ինքնուրույն ադրելու իրավունք: Այսդիտով մինչ Թուրիան արգելում էր ոչ միայն րդական անսագրերի, այլ, նույնիսկ, ադրթագրերի րդերենով տղագրումը, Ռուսաստանը թույլ էր տալիս, որ Բաթումում րդերենով տղագրվի մի անսագիր և իրախուտում էր րդական ազգային եդոսը կազմող, դասական Եահերի և թուրական սուլթանների դեմ մղվող րդական տոմի դարավոր դայաբը փառաբանող բանասեղծությունների հավաբագրումն ու տղագրումը: Միայն Ռուսաստանում կարելի էր գեևել րդերեն լեզվի րեբկանական գրեր և բառարաններ. նույնիսկ՝ գոյություն ունեցող միակ րդերեն-ֆրանսերեն բառարանը տղագրվել է Պեներբուրզում: Քանի որ այժմ րդական մեավորական խավն այդքան էլ բազմամարդ չէ, ակնհայտ է, որ Ռուսաստանի՝ րդական լեզվի և մեակույթի հանդեղ այս խնամակալությունը նդասակաուղղված էր նրանց համակրանքը Եահելուն:

ՎեբԵարադրյալը հիմնական գծերով նեբկայացնում է Օսմանյան կայսրության արևելքում իրականացվող Ռուսաստանի ֆաղափականությունը, որը, Հեեսավոր Արևելքում կրած հուսախաբությունից և Պորսմուտի դայմանագրի կնքումից հեև, ստիղված էր վեբադառնալ Միջեբկրական՝ գեևելու համար իր ամենամեծ խնդրի՝ ազատ ծով դուրս գալու լուծումը: Դեդերի հեեսագա զարգացումների ընթացքում, երբ Թուրիան ստիղված նեբբաԵվեց մեծ հակամարտության մեջ, Ռուսաստանը հիանալիորեն դասրասված էր դրա հեևանքները հաղթահարելուն: Կովկասում ռուսների հաղթանակների մասին եեդեկությունները, ինչքանով ինձ հայտնի է, ուրախությամբ էին ընդունվում Անասոլիայի մայրաֆաղափի հայ և րուդ տարրերի կողմից: Դեա ադացույցներն են նաև հսկողության այն միջոցները, որ կիրառվում էին նրանց հանդեղ, ինչդես նաև այն հանգամանքը, որ նրանց սկսեցին հեեսացնել վարչակազմի կարևոր դաժեսոներից: Կարելի է հավաստել, որ ամեն ինչ տանում է նրան, որ երբ ռուսները նեբխուժեն Արևելյան Անասոլիա, եեղի բնակչությունը ոզևորությամբ կընդունի:

նրանց: Ռուսաստանի վերադարձն Արևելքում իր ավանդական ֆաղափականությունը, կրեթի նեղուցների հարցի լուծմանը, բայց դա չի մտնում սեղի դեստանասան իրավասության մեջ, քանզի չի կարող իրականացվել ֆարգչության միջոցով. այն հնարավոր կլինի եվրոպական կառավարությունների հետ ձկուն դիվանագիտական գործունեության արդյունքում:

Գարունի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 663:

180

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստան Գարունիին՝ Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոննիյունյին
Կոստանդնուպոլիս, 27 մարտի 1915թ.

Հեռագիր
թիվ 255

Պարոն նախարար,

Ամերիկյան դեստանասունը սեղեկություններ է ստացել Ումիայում սեղի ունեցած ջարդերի մասին, որին զոհ են գնացել նաև ամերիկացի և ֆրանսիացի հոյասակներ: Վանի մեր արհայական հյուղասոսական գործակալը հեռագրել է Գորիինիին և ավստսանֆ հայտնել հայերի ջարդերի կաղակցությամբ: Վերջում Գաուսիերին սեղեկացրել է, որ Հալեդի սարածում հայ բնակչության կողմից դժգոհությունների և կարգազանցությունների երևույթներ են նկատվել, որոնք հուժկու կերպով սանձվել են սեղական իշխանությունների կողմից:

Գարունի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ., թղթադանակ 44:

181

Հալեդում Իսալիայի գլխավոր հյուղասոս Գաուսիերին՝ Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստան Գարունիին
Հալեդ, 29 մարտի 1915թ.

Հեռագիր
թիվ 265/20

Պարոն դեստան,

Զնայած վերջին օրերին փութաջանորեն կասարած հարցումներին, հնարավոր չեղավ Չեյթունում իրող իրավիճակի մասին այլ սեղեկություններ ձեռք բերել:

Սակայն ընթացիկ ամսվա 26-ին Մարաշում միսիոներությամբ զբաղվող մի զարմու էր եկել Հալեդ՝ իր առաքելության ղաւոտան հանդիսացող գերմա-

նական հյուղասոսին սեղյակ ղաւեղու այդ Երջանի իխուր և վսանգավոր իրավիճակի մասին: Ցանկություն հայտնեցի հանդիղղել վերոհիլոյալ ղաւոնին և երրող անձի ներկայությամբ նրա հետ երկար զրույց ունեցա:

Նա ինձ հայտնեց, որ զեյթունցիները մինչ օրս չեն ցանկացել հղաւսակվել իլիսանությանը, որը նրանցից ղաւհանջում էր անհաղաղ հանձնել մեղավորներին և դասալիլներին: Ընթացիկ ամսվա 23-ի առավոտյան Մարաշի իլիսանությունները նոր ղաւսգամավորներ են ուղարկել Չեյթուն, բնակչությանը համոզելու՝ ենթարկվել հրամաններին, սղառնալով, որ մերժման դեղիում ֆաղափ ամբողջությամբ կռմբակոծվի: Նոյալ ղաւոնը, որ հենց նույն օրը դուրս էր եկել Հալեդ գալու համար, ոչինչ չգիտեր այդ առաքելության հետևանքների մասին: Հետո [նա] ինձ վստահեցրեց, որ, իսկաղես, Չեյթունում Եաւ են դասալիլները, և որ այդ Երջանի հայերը սղանել են վեց ուսիկանների, իսկ ևս վեց ուսիկաններ անհետ կորել են:

Մանրամասնորեն ինձ ներկայացրեց Մարաշում իրող իրավիճակը, որսեղ վալիսենում են, որ ցանկացած ղաւհի կարող են ծանրագույն հուղումներ և ջարդեր սկսվել:

Մուսուլմանները, որոնք այդսեղ բավականին մղեռանդ են, կարծեք թե Կոստանդնուպոլիս են ուղարկել հայերի դեմ մեղաղբաններով լի մի հեռագիր՝ հույս ունենալով նրանց բնաջնջման հրաման ստանալ: Հակառակ դրան, Կոստանդնուպոլիսից նրանց հանգստացնող կոչ է արվել և խորհուրդ է սրվել ցանկացած ղաւրագայում դիմել մութաԵարիֆին, որն անհաղաղ կզբաղվի բղորի իրավումների ղաւոտանությամբ: Սակայն լարվածությունն այնքան մեծ է, որ չնչին մի կայծ է ղեւս կրակը բռնկվելու համար: Նույն թուրք ղաւոտանյաները սեղի ֆրիսոնյա բնակչությանը հայտարարում էին, որ անհնար է նրանց ղաւոտանել, և որ՝ կոտորածն անխուսափելի է, ու խորհուրդ էին սալիս նրանց համալիսմբվել մեկ սան մեջ, որը թերևս հնարավոր կլիներ ղաւոտանել ժանդարմերիայի միջոցով: Նոյալ ղաւոնը վերջում ինձ ասաց, որ բարեբալիսաբար մութաԵարիֆը բարի մարդ է և բարեհամբույր է հայերի նկատմամբ, որոնք հենց նրա մեջ էին սեանում իրենց փրկությունը, սակայն նման ղաւրագայում նրա գործողությունները չէին ողջունվում մուսուլմանների կողմից, որի արդյունքում էլ նրա ազդեցությունը մուսուլմանների վրա չնչին էր:

Այս ղաւոնը Հալեդ է եկել, հասկաղես, երաշիլիներ ստանալու սեղի եվրողացիների կյանքի և ունեցվածքի համար: Նա հանդիղղել էր նաև սեղի կառավարչին, որը նրան խոստացել էր իրավիճակի մասին սեղեկացնել Կոստանդնուպոլիսին, չնայած՝ Մարաշի սանջակն այլևս նրա իրավասության ոլորտում չէր գտնվում: Գերմանական հյուղասոսն իր հերթին նղաւսակահարմար գսավանձամբ լինել սեղում՝ իրավիճակին ծանոթանալու համար:

Այսօր հնարավորություն ունեցա հանդիղղել գլխավոր կառավարչին, որը ինձ մոտ սեղի ունեցած ընկերական մի երկար զրույցի ժամանակ բավական-

նին դարձնելու և անկողմնակալությամբ ներկայացրեց իրական փաստերը և ոչ թե՛ իր անձնական գնահատականները: Կարծում եմ արժե դրանք Ձերդ Գերագանցությանը ներկայացնել: Կառավարիչն ինձ խնդրեց սակայն, չհրադարակել իր անունը, որի դիմաց գաղտնաբար և ընկերաբար ինձ է ներկայացնում իրական դասերը:

Անցած ամառ՝ ընդհանուր մոբիլիզացիայից հետո, իսկադեմ ընդհարումներ են եղել Չեյթունի բնակչության և Մարաշի իշխանությունների միջև: Առաջիններն, ինչդեռ արդեն դասիվ են ունեցել Ձեզ տեղեկացնելու, հրաժարվել են երիտասարդներին հանձնել զինվորական ծառայության և հնազանդվել բռնագրավման հրամաններին: Գործող մութաբաթիքը, որը կասադի և մուլեռանդ մարդ էր, առանց հետևանքները հաշվի առնելու, դիմեց սաստիկ միջոցների: Չորսեր ուղարկվեցին Չեյթուն և, Երջադասելով ֆադադը, ձերբակալեցին ֆադադի ազդեցիկ բնակիչներին՝ թվով 70 հոգի: Մրանք փակվեցին Մարաշի բանտում և ենթարկվեցին դաժան բռնությունների, այնքան, որ նրանցից մեկը՝ գլխավոր ղեկավար Նազարեթ Քանոզը, մի ֆանի օր անց հենց նույն բանտում կնեց իր մահկանացուն: Կառավարիչը, որի իրավասության ոլորտում էր գտնվում Մարաշը, մութաբաթից ղախանջեց անհաղաղ ազատ արձակել բանտարկյալներին, սակայն նրա կարգադրություններն անկասար մնացին, ազատվեցին ընդհամենը մի ֆանի հոգի, որոնք տեղափոխվեցին Հալեթ, իսկ մնացածները Երուսաղեմի փակված մնալ Մարաշի բանտում: Հալեթի գլխավոր կառավարիչը նոր մութաբաթ է ուղարկում, սակայն իրավիճակն այնքան սրված էր արդեն, որ հայերը չէին կարող հանդարտվել: Մրանք են այսօրվա հակամարտության հիմները:

Վերջին միջադեպերը՝ Դորթյուն մի ժանդարմի, Չեյթունում մի ֆանի ոստիկանների սղանությունները, Կեսարիայում մի ֆանի ռումբերի հայտնաբերումը, դարձյալ սրել են իրավիճակը, և հայերին կրկին հակադրել են օսմանյան իշխանություններին: Չինվորական իշխանությունները, որոնց ձեռքում է կենտրոնացած գրեթե ողջ իշխանությունը, զորքեր են ուղարկել Մարաշ, նույնպես ունենալով վերջնականապես լուծել Չեյթունի հարցը: Դորթյունից տեղահանել են 15-75 տարեկան ողջ հայ բնակչությանը և հրաման սվել՝ զինաթափել հայագրի բոլոր զինվորներին: Այս ծայրահեղ միջոցառումները, որոնք ցույց են տալիս կառավարության անվստահությունը հայ ժողովրդի նկատմամբ, արթնացրել են վերջիններիս թմրեցված դիմ, և, միգուցե նաև, վերջին Երջանի կրած վնասների ու բռնությունների համար վրեժխնդիր լինելու ցանկությունը: Մյուս կողմից, մուսուլման դասախիները, որոնք մեծ թիվ են կազմում այդ Երջանում, հավասարաճան լինելով, որ իշխանությունների ձեռնարկած միջոցառումները արդարացի են համերկրացի հայերի դավաճանության, իրենց կրոնական և ռասայական ողջ ասելությունը հանեցին նրանց դեմ: Լարված այս իրավիճակը, որ արդյունք է փոխադարձ հանցանքների, բռնությունների և անվստահության, կարող են

հանգեցնել ծանրագույն բախումների, որոնք, անկասկած, կվերածվեն իսկական բնաջնջման, որոնք չեն սահմանափակվի միայն Մարաշի Երջանով, այլ կարածվեն դեղի Ադանա, Այնթափ և ավելի հեռու:

Տեղի կառավարիչը, որ ֆաջ գիտակցում է իրավիճակի առաջիկա սրությունը և հասկանում է, թե որքան անհրաժեշտ է այդ ահավոր իրադարձությունը հրահրելը կասեցնելը, ինձ ասում էր, որ իր կարծիքով միայն Բարձր Դուռը կարող է սանձել զինվորական իշխանությունների կողմից հրահրած՝ հակասություններ առաջացնող այդ ցավալի հակամարտությունը, հայտարարելով, որ ճանաչում է հայ ժողովրդի բարեկամական ու անկեղծ վերաբերմունքը: Հայերը դրանով կսփոփվեին ու կմխիթարվեին, իսկ մուլեռանդ մուսուլմանները կսեսսեին, որ իրենց ասելության դասձառները վերանում են և կգիտակցեին, որ Բարձր Դուռը չի ցանկանում, որդեսգի դաժանվեն սարաձայնությունները սարբեր Երջանների և սարբեր ազգությունների ֆադադիցների միջև: Նա մասնավոր և գաղտնի կերպով խնդրում էր ինձ, որ համուն խաղաղ հասարակության Երբի, Չեղ Գերագանցությունը հնարավորինս արագ, միգուցե՝ հեռագրով, դիմի Բարձր Դուռը, հուսալով, որ Կոստանդնուպոլիսի իշխանությունները դեռևս կհասցնեն կանխել այդ սահմուկեցուցիչ իրադարձությունները:

Չելալ բեյը, որ եղել է Երզումի կառավարիչը, խորադեռ ֆաջատեղյակ է Հայկական հարցին, սիրում է հայերին և վայելում է նրանց վստահությունը, դասրաս էր անձամբ մեկնել Չեյթուն՝ տեղի բնակչությանը համադասախան խորհուրդներ տալու և օսմանյան կառավարության մոտ օրենք ընդունելու անհրաժեշտության մասին բարեխոսելու համար, սակայն նրա նախաձեռնությունը կանխվեց նոր կարգադրությամբ, որի համաձայն Մարաշն անջատվեց Երզումի վիլայեթից:

Բավարար չափով տեղյակ լինելով այն մտայնություններին, որ առկա են սարբեր կուսակցություններում, կարծում եմ սխալված չեմ լինի վստահեցնել, որ Հալեթի գլխավոր կառավարիչն է այն անձը, որը իշխանությունների մոտ իր վայելած վստահությամբ, կարող է իրագործել հայերի և թուրքերի հաշտեցման առաքելությունը: Դա համար անհրաժեշտ է, որ Բարձր Դուռը նրան կամ հասուկ լիազորություններ տա Չեյթուն գնալու համար, կամ՝ այդ ֆադադի գլխավորներին անվստահության երաշխիքներ տա Հալեթ գալու համար: Մա կրկի բոլորի Երբից, և հնարավոր կլինի խուսափել անհմաս արյուն թափելուց, որը Մարաշից ու Չեյթունից կարածվի նաև այլ բնակավայրեր:

Մինչ այդ, արդեն իսկ մի ընդհարում է տեղի ունեցել թուրքական կանոնավոր զորքերի և մի սան մեջ դաստարված հայերի միջև: Տունը ռմբակոծվել է և ասում են, որ մոտ 30 հայեր, որոնք դաստարանում էին այն, զոհվել են, իսկ թուրքերը մի սղա և մի ֆանի զինվոր են կորցրել: Արժե նեղել, որ հայերի դիակների մեջ գտնվել է մի գլխասված: Տարբեր ենթադրությունների համաձայն, գլխասվածը օսարեկրացի սղա է եղել, ամենայն հավանականությամբ անգլիացի,

և նրա գլուխը կտրել ու տարել են, որդեսգի չբացահայտվի նրա ինքնությունը:

Այլ աղբյուրից ինձ հայտնի դարձավ, որ Մարաշի մութաբաթիֆն արդեն մի քանի օր է ինչ գտնվում է Չեթունում և անճարությունից չի վերադառնում Մարաշ: Մյուս կողմից, զինվորական իշխանություններն արդեն լիովին դաժարաց են ռմբակոծելու ֆաղաքը, որը վաղ թե ու, կիրականացվի. ձերբակալվել են Մարաշում բնակվող բոլոր հայեր: Ավելացնեն, որ թվում է, թե Չեթունի աղսամբական բարձունքը, որը դեռ չի ծավալվել, գլխավորում է Մարաշի բանակում մահացած Նազարեթ Քանոնի զինակիցը: Հաշի առնելով այն հանգամանքը, որ իմ այս գեկույցը Ձերդ Գերագանցությանը կհասնի ոչ քան 10-12 օրից, սակայն զգալով դրա հրատարակությունը, այսօրվա հեռագրով ահազանգում եմ ստեղծված իրավիճակի մասին և նաև նշում այն միջոցառումները, որոնք իմ և հիշյալ գլխավոր կառավարչի կարծիքով կարող են չեզոքացնել վստահությունը:

Ձերդ Գերագանցությունից չեմ բախճում, որ նախքան այս ֆայլին գնալը մանրամասնորեն հաշի եմ առել այն բոլոր կողմերը և դեմերը, որոնց արդյունքում վճռականորեն կարող եմ ասել, որ մեր երկիրը, որն այդքան ներդրում է ունեցել Հայկական հարցում, այժմ չի կարող հեռ կանգնել և չմիջամտել, որդեսգի կանխվեն այն ցավալի իրադարձությունները, որ արդեն բազմիցս տեղի են ունեցել այս երկրում: Մյուս կողմից, չէի կարող հաշի չառնել այն հանգամանքը, որ իմ գերմանացի գործընկերը գնացել է Մարաշ, իսկ ամերիկյան դեսպանատնում էլ բազմիցս իր հյուրասուսից տեղեկություններ է դառնում հարցի առնչությամբ:

Գիտակցում եմ, որ այս կարևոր հարցում Ձերդ Գերագանցությանը ազատ գործելու հնարավորություն չալու համար, իմ դաժարակամությունն էր Ձեզ մանրամասնորեն տեղեկացնել իրավիճակի մասին:

Գառնիերի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 664:

182
Կոստանդնուպոլսում Իսախայի դեսպան Գառնիին՝
Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սոննիինոյին
Կոստանդնուպոլիս, 26 ապրիլի 1915թ.
Հետագիւր
թիվ 326

Որոշ ժամանակ է արդեն, ինչ օսմանյան կառավարությունն անվստահություն է ցուցաբերում առաջադեմ հայ դասի նկատմամբ, որոնք կասկածվում են Ռուսաստանի հանդեպ համակրանք ունենալու մեջ: Հայ դաժարացիներն ազատվում են զբաղեցրած դաժարացիներից և զրկվում վստահությունից: Մի քանի օր է, ինչ այդ անվստահությունն ավելի է շեղվել, և իշխանություններն ուղ-

դակորեն անցել են մայրաքաղաքի նշանավոր հայերի ձերբակալություններին ու նրանց արտաքին: Չնայած ստուգելու հնարավորություն չունենալով, բայց հավանական է, որ նման միջոցառումներ իրականացվում են նաև մայրաքաղաքից դուրս: Չեթունում և Վանում իրականացվող ջարդերի մասին ինձ են հասել տեղեկություններ, որոնք հայտնում են նաև Ձեզ:

Գառնի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. XVI, թիվ 8039:

183
Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սոննիինոյին՝
Կոստանդնուպոլսում Իսախայի դեսպան Գառնիին
Հոուն, 29 ապրիլի 1915թ.
Հետագիւր
թիվ 1342

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն Էջմիածնից հեռագրել է Նորին Գերագանցություն թագավորին՝ խնդրելով, որ նա թուրքիայում գտնվող մեր արհայական ներկայացուցիչների միջոցով դաժարացի հայերին, որոնք թուրքահայաստանում դարձյալ հարստահարության և ջարդերի գոհ են դառնում:

Իր հերթին, Ռուսաստանի՝ այստեղի դեսպանը կարգադրություն է ստացել, որ մեր արհայական կառավարության մոտ դաժարացի Կաթողիկոսի խնդրագիրը:

Հաշի առնելով հայերի կոստանդնուպոլսի ճիշտ լինելու մասին Ձերդ Գերագանցության թիվ 326 հեռագիրը,¹¹¹ խնդրում եմ, որ Դուք անձնադրես միջոցներ ձեռնարկե՛ք մեր հյուրասուսությունների միջոցով կանխելու հայերի հանդեպ կիրառվող ոսնձգություններն ու դաժարացի ստանձնե՛ք նրանց դաժարացիությունը:

Սոննիին

Առդիր 1
Իսախայում Ռուսաստանի դեսպանը՝
Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Սոննիինոյին
Հոուն, 13 ապրիլի 1915թ.

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը տեղեկացնում է Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարին, որ դիմել է Իսախայի թագավորին հայցելով Նորին Գերագանցության օգնությունը թուրքահայաստանում բնաջնջվող հայերի համար:

Խնդրում եմ ներկայացնել Կաթողիկոսի խնդրագիրը Իսախայի թագավորական կառավարությանը:

Առդիր 2

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վևորգ Ե-ն՝
Իսալիայի Թագավոր, Նորին Գերագանցություն Վիկտոր Էմանուել Գ-ին
Էջմիածին, 9 ապրիլի 1915թ.

Ձերդ Գերագանցություն,

Խորապես հուզված լինելով Թուրքիայի սուլթանի հայ ժողովրդի դեմ իրականացվող կոտորածների և շարունակական ճնշումների անհանգստացնող լուրերից, կոչ եմ անում ինչպես Ձերդ Գերագանցությանը, այնպես էլ Իսալիայի ազնվական ժողովրդի վեհ զգացմունքներին և հասնուն ֆրիստնեական ու մարդկային վեհ հավաստի, Թուրքիայում Իսալիայի դիվանագիտական ներկայացուցիչների միջամտությանը օգնություն եմ խնդրում հինավուրց ֆրիստնյա ժողովրդի համար, որը դաժանորեն շարշարաններ է ենթարկվում քուրմական մոլազար կասաղության ներքո:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս
Վևորգ Ե

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ.,
քրթադանակ 44:

184

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունին՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննիին
Կոստանդնուպոլիս, 2 մայիսի 1915թ.

Հեռագիր
թիվ 354

Ամերիկյան իմ գործընկերոջ հետ միասին, որը նույնպես համանման կարգադրություններ էր ստացել, այսօր հեռաֆրվեցին հայերի իրավիճակի մասին ... , ղնդելով, որդեսգի դադարեցվեն հայերի հանդեպ իրականացվող բռնությունները: Թալեաթ բեյը մեզ վստահեցրեց, որ կառավարությունը սեղական իշխանություններին կարգադրել է խուսափել ցանկացած ... զանգվածային գործողություններից և արգելել ժողովրդական յուրաֆանչյուր հուզում: Միևնույն ժամանակ նա հայտարարեց, որ ստիպված էր միջոցներ ձեռք առնել կանխելու համար այն աղտասամբությունը, որը ուրվագծվում էր հայկական Երջանակներում:

Որն է այլ նորություն ... այդ նահանգին (?) վերաբերող ինչ չի հասել: Անցած օրերին այստեղ ձերակալվածներին դառնում են Անատոլիայի սարբեր վայրերում:

Գարունի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ.,
քրթադանակ 44:

185

Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննիին՝
Բեռլինում, Լոնդոնում, Փարիզում, Պետերբուրգում և Վիեննայում
Իսալիայի դեսպաններին
Հոուն, 4 մայիսի 1915թ.

Հեռագիր
թիվ 1385

Ռուսաստանի դեսպանասան աջակցությամբ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի՝ Նորին Գերագանցություն թագավորին հղած ուղերձից հետո Կոստանդնուպոլսի մեր արքայական դեսպանը, իմ կարգադրության հիման վրա, ամերիկացի իր գործընկերոջ հետ, որը նույնպես համանման կարգադրություն էր ստացել իր կառավարությունից, Բարձր Դռնից հեռաֆրվել են հայերի իրավիճակի մասին՝ ղնդելով, որդեսգի վերջ սվեն ջարդերին և նրանց հանդեպ իրականացվող բռնություններին: Թալեաթ բեյը դասասխանել է՝ վստահեցնելով, որ կառավարությունը սեղական իշխանություններին կարգադրել է խուսափել ցանկացած զանգվածային գործողություններից և արգելել ժողովրդական յուրաֆանչյուր հուզում: Միևնույն ժամանակ հայտարարել է, որ ստիպված էր միջոցներ ձեռք առնել կանխելու համար հայկական Երջանակներում ուրվագծվող աղտասամբությունը:

Սոննիին

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 666:

186

Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննիին՝
Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունիին
Հոուն, 7 մայիսի 1915թ.

Հեռագիր
թիվ 25524/187

Դաճնակցության՝ Ժնևի «Դուբայ»¹¹² հանդեսից ինչ են ուղարկել երկու հեռագիր, որոնցով խնդրում են, որդեսգի մեր արքայական կառավարությունը հեռաֆրություն ցուցաբերի՝ ի նդաս Թուրքիայաստանի հայերի իրավիճակի: Խնդրում են սեղի գրասենյակին հայտնեմ, որ նրանց հեռագրերը սեղ են հասել կ խնդրանքն ուսադրության է առված:

Սոննիին

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ.,
քրթադանակ 44:

կառավարության դաժանության սակ առնելու համար: Խնդրագիրը կից ուղարկում են Ձերդ Գերագանցությանը:

Ռոսսե

Առդիր

Թեոդոսիայում ադասանած Արվինի հայերը
Թեոդոսիայում Իսալիայի հյուղասոսին
Թեոդոսիա, 14 ապրիլի 1915թ.

Սույն քվականի մարտին, թուրական զորերը Արվինից նահանջելիս իրենց հետ գերելարել են ֆադաֆի 15 հայ բնակիչներին՝ մեր եղբայրներին, մեր ծնողներին. սիսա նրանց ցուցակը. Իսազու Նաջարյան, Վերոզ դո [դոկսո ?], Պողոս Փիլոսյան, Ֆիլիպ դո [դոկսո ?], Պեհրու Պուչինյան, Կարսպեհ Ազնավուրյան, Փիլոս Պեհրույան, Կարսպեհ Պուչինյան, Հովհաննես Վարդանյան, Պեհրու Պուչինյան, Մկրտիչ Ուրմուրզյան, Գրիգոր Մաջաֆեյյան, Կարսպեհ Մազաչյան, Հարություն Գուրաչյան, Սեպիան Ազնավուրյան:

Սույնով խնդրում ենք Ձերդ Գերագանցությանն այս խնդրագիրը փոխանցել Իսալիայի արսաֆին զործերի նախարարին, որպեսզի հանուն ֆրիսոսնեության և մարդասիրության, նա Իսալիայի պաշտպանության սակ առնի այս գերիներին փրկելով այդ անմեղ մարդկանց կյանքը:

Ստրագրություններ

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ., թղթադանակ 44:

189

Պեհերբուրգում Իսալիայի դեսպան Կառլոսսին՝
Իսալիայի արսաֆին զործերի նախարար Սոննինոյին
Պեհերբուրգ, 31 մայիսի 1915թ.
Հեռագիր
թիվ 478

Պարոն նախարար,

Վանի մեր արհայական հյուղասոսը հեռագրել է հետևյալը.

«Վիլայեթում կռիվ..... [չի վերծանվել] : Քաղաքում հայերը հերոսաբար դաժանություններ են ցուցաբերում: Իսալիայի հողասակներն ու օսարեկրացիները ողջ են: Անգլիայի հյուղասոսարանը այրվել է, իսկ ամերիկյան առաքելությունը՝ ուժեղացվել»:

Կառլոսսի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ., թղթադանակ 44:

190

Իսալիայի արսաֆին զործերի նախարար Սոննինոն՝
Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարոնիին
Հոուն, 12 հունիսի 1915թ.
Հեռագիր
թիվ 1963

Թեոդոսիայի հայերը մի խնդրագիր են ուղարկել, որում խնդրում են դաժանության սակ առնել Արվինից գերելարված 15 հայերին, որոնց թուրական զորերը ձերբակալել են ֆադաֆից նահանջելու ժամանակ: Խնդրում են Ձերդ Գերագանցությանը հնարավորինս հեսաֆրովել այդ գերիներով և ինձ սեղեկացնել մանրամասները:

Սոննինո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ., թղթադանակ 44:

191

Վաչինգսոնում Իսալիայի դեսպան Մաֆֆին՝
Իսալիայի արսաֆին զործերի նախարար Սոննինոյին
Վաչինգսոն, 16 հունիսի 1915թ.
Հեռագիր
թիվ 1959/217

Պարոն նախարար,

Նիսպուրա Ֆոլլս ֆադաֆի հայկական գաղութն ինձ է ուղարկել մի միջնորդագիր, որում բողոք է արտահայտվում հայ բնակչության դեմ Թուրքիայում իրականացվող բռնությունների վերաբերյալ: Ինչդեռ նախորդ դեպքում 1915թ. մայիսի 17-ի իմ թիվ 1585 հեռագրով,¹¹³ այնդեռ էլ այժմ կից Ձերդ Գերագանցությանն են ուղարկում այդ միջնորդությունը:

Մաֆֆի

Առդիր

Ծնունդով հայ, այժմ ԱՄՆ ֆադաֆիցիներս և այլոք, Ձեր լրջագույն սրամաղթությանն ենք ներկայացնում թուրական կայսրության մաս կազմող հայ ժողովրդի իրավիճակը, որոնք Թուրքիայի մյուս միավորների հետ հավասարապես կիսում են նվիրական ներկա պատերազմի դժվարությունները: Քսանից ֆառս սուննիինգ սարեկան բոլոր հայ տղամարդիկ ծառայում են թուրական բանակում և նրանցից շատերն այժմ Թուրքիայի կողմից կոլում են պատերազմի ամենաթեկեհերում: Հայկական ֆադաֆիներում և բնակավայրերում կառավարությունը բռնազավթվել է անհրաժեշտ իրերը և սնունդամթերքը, բնակչությանը զրկելով կենսական պայանաններից՝ առանց հաշվի առնելու այն զոհողությունները, որի գնում էին հայերը հանուն թուրական պետության: Ավելի ուշ, [կառավարությունը]

նր] զինեց մուսուլմանական, ֆրիական խմբերին և նրանք մեկնում էին հայկական գյուղերն ու ֆառաները՝ բնաջնջելու համար Տեղի ազգաբնակչությանը: Հայ զինվորներին թույլ չի տրվում թուրքական բանակում զենք կրել, նրանք զբաղվում են բռնակալությամբ և, միևնույն ժամանակ, ենթարկվում են նվաստացումների և կասկածանքի: Այդ հայ զինվորների կանախ ենթարկվում են հարշակումների, նրանց երեխաներին փախցնում են, գույքն առևանգում են և ոչնչացնում, սարեցաներին բնաջնջում են և կոտորում: Այս ամենը ֆաջ հայցնի է թուրքական կառավարությանը և հենց նրանց կողմից է աջակցություն ստանում: Թուրքական բանակի կանոնավոր ջոկատներն են, նույնիսկ, ուղարկվել, որպեսզի իրականացնեն հայ բնակչության դեմ այս վայրագությունները: Թրդական խմբերը կոտորում ու տեղահանում են Հայաստանի ֆրիստեյս բնակչությանը: Կանախ և երեխաները ոչ միայն բռնությունների են ենթարկվում, այլ նաև՝ դաժանությունների, նրանցից ոմանք նույնիսկ խաչվել են:

Նիսպասա Ֆոլլս ֆառաֆի հայ և ամերիկացի բնակիչներն մեր բողոքն ենք բարձրացնում այն վայրագությունների դեմ, որին այս պատերազմի ընթացքում թուրքական կառավարության համաչայնությամբ և աջակցությամբ ենթարկվել ու ենթարկվում է հայ ժողովուրդը: Կոչ ենք անում Ձեզ, այս հարցը բարձրացնել համապատասխան իշխանությունների առաջ, որպեսզի մարդկության անունից վերջ տրվի այն վայրագություններին, որին ենթարկվում են թուրքական կայսրության հայերը: Այդպիսով, հնարավոր կլինի վերջնական ոչնչացումից փրկել ֆրիստեյս մի ժողովրդի, որի նպատակն է իր տեղը ունենալ այս աշխարհում ֆառաֆակիթ ժողովուրդների կողմին: Ուսի, ևս մեկ անգամ խնդրում ենք իսրայական դեսպանին, որպեսզի նա շուտափույթ ֆայլեր չեռնարկի հայ ժողովրդի փրկության համար, որով թուրքական կառավարության համաչայնությամբ և գիտությանը դանդաղ, բայց հաստատուն բնաջնջվում են:

Մտրագություններ

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ., թղթադանակ 44:

192
Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարրոնին՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոննիոյին
Կոստանդնուպոլիս, 24 հունիս 1915թ.
Հեռագիր
թիվ 3105/619

Հունիսի 17-ին Ամերիկայի դեսպանանից ուղարկված հեռագիրն ինձ է հասել առանց համարի: Ձերդ Գերագանցությունն ինձ կարգադրում է տեղեկություններ այն 15 ռուսահոյակ հայերի մասին, որոնք գերի են վերցվել մարտամասին Արվիլին ֆառաֆից թուրքական զորքերի նահանջի ժամանակ: Հարցի

առնչությամբ ինձ արդեն տեղյակ եր դառնել Նորին Գերագանցություն մարկիզ Կառլոսին, և ես անմիջապես նոսա եմ ուղարկել Բարձր Դոսանը: Մինչ այժմ որևէ դասասխան չեմ ստացել, սակայն նորություն լինելու դեպքում Ձեզ անհաղաղ տեղյակ կդառնամ: Կուզեի նեղել, որ կովկասյան բանակի հեռ հաղորդագրությունների փոխանակումը դանդաղ և սակավ է կատարվում, Կայսրության համար այս դժվար դառնի, նրանք, գրեթե, լիակատար ինֆորմացիոն են գործում:

Գարրոնի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ., թղթադանակ 44:

193
Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարրոնին՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոննիոյին
Կոստանդնուպոլիս, 2 հուլիսի 1915թ.
Հեռագիր
թիվ 3186/643

Պարոն նախարար,
Պատիվ ունեմ Ձերդ Գերագանցությանը տեղեկացնելու, որ հունիսի 17-ին տեղական թերթերը հրատարակել են Կոստանդնուպոլիսի կայսրադրի հրամանատարի հաղորդագրությունը, որը կից ներկայացնում եմ Ձեր ուսադրությանը:¹¹⁴ Դրանից երևում է, որ շուրջ ֆան հայեր ռազմական դասարանի կողմից դասադարսվել են մահվան, և որ վճիռն իրագործվել է ռազմական նախարարության հրատարակում:

Այս հաղորդագրությունը հրատարակվել է հունիսի 17-ին, մինչդեռ վճիռն ի կատար է ածվել նույն ամսի 15-ին: Դասադարսվածներից առաջինը՝ ռուսահոյակ, ծագումով Կովկասից, Մաթեո Մարկիսյանն էր, որը հայցնի էր Փարամաս անունով:

Հաղորդագրության հրատարակման հենց նույն օրը, դեպքի առնչությամբ բողոքի նոսա եմ հղել Բարձր Դոսանը, որը, նույնդես կից, ուղարկում եմ:¹¹⁵

Անհրաժեշտ համարեցի մման նոսայի ուղարկելը, ֆանգի, ինչդես Ձերդ Գերագանցությանը ֆաջ հայցնի է, ռազմական դասարանում գործընթացն իրականացվում է գաղտնի կարգադրությունների հիման վրա, փակ դռների ետևում, առանց դաժնոսանների ներկայության, ուսի որևէ երաժիսի չկա, ո դասավարությունն իրականացվում է կանոնակարգի համաձայն:

Բարձր Դոսան ինձ դասասխան նոսա է ուղարկել, որը կից ուղարկում եմ:¹¹⁶

Գարրոնի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ., թղթադանակ 44:

194

Սոֆիայում Իսալիայի նախարար Կուֆին՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոննինոյին

Սոֆիա, 5 հուլիսի 1915թ.

Հեռագիր

թիվ 485

«Հայ ժողովրդի՝ նվաճողներին [ռուսական զորքին] ցուցաբերած ընդունելությունը չափազանց մեծ օգուտ սկսեց վերջիններին: Նույնիսկ ասում են, որ հենց հայերի օժանդակության շնորհիվ ռուսները կարողացան գրավել Վանը և բարձրել դեղի Բիթլիս: Սակայն սա իր բացասական ազդեցությունն ունեցավ Կոստանդնուպոլսի նշանավոր հայերի և բնակչության վրա, որոնց դեմ դարձյալ նոր լուսաբանություններ՝ մահվան դատապարտություն ու սեղանահանություն կիրառվեցին. այժմ նրանց զրկում են ունեցվածքից և մեծ խմբերով ֆուրում են իրենց բնակավայրերից դեղի մուսուլմաններով բնակեցված երջաններ: Գարունի »:

Կուֆի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազոված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. XVI, թիվ 8063:

195

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոննինոն՝
Պետերբուրգում Իսալիայի դեսպան Կառլոսսին

Հոուն, 19 հուլիսի 1915թ.

Հեռագիր

թիվ 37312/283

Օղեսայի մեր արհայական գլխավոր հյուրասուրը մայիսի 24-ի իր հաղորդագրության¹¹⁷ մեջ ինձ տեղեկացնում է Թեոդոսիայի հյուրասուսական գործակալից ստացված մի միջնորդության մասին, որ նրան էին հղել այդ ֆաղափում աղասանած մի խումբ հայեր, խնդրանքով, որ Իսալիան իր լուսաբանության սակ առնի այն 15 ռուսահոյասակ գերիներին, որոնց վերցրել են թուրքական ջոկաները Արմիինից նահանջելու ժամանակ:

Կոստանդնուպոլսի մեր դեսպանին կարգադրել են, որ տեղեկություններ հավաքի այդ առնչությամբ: Նորին Գերագանցություն մարկիզ Գարունին, որին Դոմարտեն տեղեկացրել էի այդ մասին, ինձ լուսաբանեց,¹¹⁸ որ նրան է հղել Բարձր Դռանը՝ ավելացնելով, որ կարող կովկասյան բանակի հետ շատ դանդաղ է իրականացվում, և որ նրանք գործում են կենտրոնական իշխանությունից լիովին անկախ:

Խնդրում են Ձեր Գերագանցությանն ինձ տեղյակ լուսաբանել, թե հարցի առնչությամբ ի՞նչ ֆայլեր է ձեռնարկում տեղի կառավարությունը և Օղեսայի նրանց հյուրասուրը:

Սոննինո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ., թղթաղանակ 44:

196

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոննինոն՝
Վաշինգտոնում Իսալիայի դեսպան Մաֆֆին

Հոուն, 19 հուլիսի 1915թ.

Հեռագիր

թիվ 37313/112

Պարուն դեսպան,

Հունիսի 16-ի թիվ 217 հեռագրով¹¹⁹ ստացա Նիազարա Ֆոլլու ֆաղափի հայ համայնքի՝ Ձեր Գերագանցությանն ուղղված խնդրագիրը, որում ներկայացվում են այն բռնությունները, որին ենթարկվում է Թուրքիայի հայ բնակչությունը:

Հարցի առնչությամբ Ձեր Գերագանցությանը տեղեկացնում են, որ անցած ամիսին, Ռուսաստանի՝ այստեղի դեսպանասան աջակցությամբ, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը կոչ էր հղել Նորին Գերագանցությունը թագավորին: Կոստանդնուպոլսի մեր դեսպանն ամերիկյան իր գործընկերոջ հետ միասին, որը նույնպես իր կառավարությունից համանման հրահանգ էր ստացել, հայերի խնդրով դիմել են Բարձր Դռանը՝ ղնդելով, որ անհատալ դադարեցվեն նրանց նկատմամբ իրականացվող բռնություններն ու ջարդերը:

Թալեաթ բեյը լուսաբանելով վստահեցրել է, որ Բարձր Դռանը տեղական իշխանություններին կարգադրել է խուսափել զանգվածային գործողություններից և արգելել է հայերի դեմ ժողովրդական յուրաքանչյուր հուզում, սակայն հայտարարել է, որ ստիպված է եղել միջոցներ ձեռնարկել հայկական երջանակներում ուրվագծվող աղասամբությունը կանխելու համար:

Սոննինո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ., թղթաղանակ 44:

197

Սոֆիայում Իսալիայի նախարար Կուֆին՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոննինոյին

Սոֆիա, 17 օգոստոսի 1915թ.

Հեռագիր

թիվ 430

Այս մայրաքաղաքում տղազրվել և բաժանվել է հայ ժողովրդի՝ Բուղարային ուղղված կոչը, որում արձանագրվում են օսմանյան կառավարության՝ հայ ժողովրդի բնաջնջմանն ուղղված գործողությունները և կոչ է արվում բուղարական գործողություններ սկսել Թուրքիայի դեմ: Սոֆիայում շատ հայեր են բնակվում, և նրանք մեծապես մեծ համակրանք են վայելել այստեղ: Շարունակում են Կոստանդնուպոլսից այստեղ ժամանել փախսական հայերը, որոնք լուս-

մում են իրականացվող ջարդերի մասին: Հայերի այս բարձունը Բուլղարիայում կարող է հստակ արձագանքներ ունենալ:

Կուրբի

ԻԱԳՆՊՂԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 667:

198

Դեղեակազյում Իսալիայի գլխավոր հյուրասոս Բռեննան՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոննինոյին
Դեղեակազ, 18 օգոստոսի 1915թ.

Դեստան Գարունին խնդրել է Ձեզ ուղարկել իր թիվ 667 հեռագիրը.

«Հայերի դեմ հալածանքները հիմնականում սեղի են ունենում Երզնանում: Վերջին օրերին Պասթամիջոցներ են կիրառվում նաև Մարմարա ծովի և հենց՝ մայրաքաղաքի մասույցներում: Իրականացվող հալածանքները դասձառն են այն համակրանքի, որ հայերը վստահորեն ցուցաբերում են ռուսական զորքերի հանդեպ: Համակրանքի այս դրսևորումը ռուսական լայն քաղաքականության մասին է, որի մասին բազմիցս ահազանգել եմ իմ հեռագրերում: Մակայն իրականացման վաս կազմակերպման արդյունքում, հայերն այսօր մնացել են մենակ՝ ազգային գոյության սղառնալիքների ներքո: Գարունի»:

Բռեննա

ԻԱԳՆՊՂԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 668:

199

Սոֆիայում Իսալիայի նախարար Կուրբին՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոննինոյին
Սոֆիա, 18 օգոստոսի 1915թ.
Հեռագիր
թիվ 439

Հայկական գաղութն ինձ և իմ դաճակից գործընկերներին է հղել մի հեռագիր, որում ներկայացված է նրանց հետևյալ հայտարարությունը. «Սոֆիայի հայ գաղութը ողբում է Թուրքիայի հայերի ոչնչացման համար, որ այժմ էլ անդամոթեյի իրականացվում է ողջ քաղաքակրթ մարդկության աչքի առաջ: Չմայած Եվրոպայում ծագած արհավիրքին [Առաջին աշխարհամարտին], և մեծ ու փոքր սերությունների՝ իրենց ազգային խնդիրներով զբաղվածությամբ, հայտարարում ենք, որ նրանց վրա մեծ դասասխանավորություն է ընկնում դասնության առջև այն անարբերության համար, որ ցուցաբերում են Հայաստանում ընթացող ահարկու իրադարձությունների նկատմամբ: Հավասարացած ենք, որ նման անարբերությունն է մեծադեպ խթանում Կոստանդնուպոլսի

անդամասխանասու կառավարիչներին՝ իրագործելու, մի ողջ քաղաքակրթ ժողովրդին բնաջնջելու իղձը: Մեր ձայնն ենք բարձրացնում քաղաքակրթ ժողովուրդների առջև՝ աղաչելով փրկել մեր նահասակ ժողովրդի մնացյալ մասին, այդպիսով ցուցաբերել խոհեմության և բարոյական դասասխանավորության դեռևս առկա զգացումը»:

Կուրբի

ԻԱԳՆՊՂԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 669:

200

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոննինոն՝
Վենետիկի Արքայական Կուսակալությանը
Հոուն, 23 օգոստոսի 1915թ.
գաղտնի
թիվ 3156

Խնդրում եմ Ձերդ Գերագանցությանը հեռագրով սեղեկացնել ինձ, թե ինչ-դիսին է և անցյալում ինչ-դիսին է եղել Վենետիկի Միսիթարյան միաբանության հայ հայրերի վերաբերմունքը մեր արքայական կառավարության նկատմամբ: Արդյո՞ք նրանց գործունեությունը մեծադեպ ներհնչված է եղել մեր երկրի հանդեպ ունեցած համակրանքով:

Սոննինո

ԻԱԳՆՊՂԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ.,
թղթադանակ 44:

201

Վենետիկի Արքայական Կուսակալը՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոննինոյին
Վենետիկ, 27 օգոստոսի 1915թ.
գաղտնի
թիվ 6475

Պարոն նախարար,

Պասասխանելով ընթացիկ ամսվա 24-ի Ձերդ Գերագանցության թիվ 3156 հեռագրին,¹²⁰ դասիվ ունեմ Ձեզ սեղեկացնելու, որ Միաբանության կանոնադրությունն արգելում է հայ հայրերին քաղաքակրթությամբ զբաղվել, սակայն դեռ է նշում նաև, որ այդ միաբանությունը դասաճ կերպով ուսումնասիրված չէ: Այդ հայրերն այնքան փակ և իրենք իրենցում ներհանկված կյանք են վարում Սուրբ Ղազար կղզում, որ նրանց մասին գրեթե ոչինչ հայտնի չէ հասարակությանը: Ուսի անհնար է իմանալ նրանց իրական սրամարդկավորությունը:

Հասակ է, որ նախկինում նրանց վերաբերյալ որոշ կասկածներ կային, որոնք

դարձվեց՝ անհիմն էին. նրանք երբևէ բացահայտ թեմանման չեն ցուցաբերել Իսայիայի նկատմամբ:

Մի դիտարկում, որը ոչ ոք չի կարող հերքել. նրանք լուսկանում են մի ժողովրդի, որը նախկինում և այժմ էլ Թուրքիայի կողմից ենթարկվում է բռնությունների, կեղեքումների և արյունահեղ ճնշումների:

Ուստի ասելությունը թուրքերի նկատմամբ հայերի հոգու մեջ է, ինչդեռ մեր՝ Ալսահայից մեր հողերի վերադարձման ավանդական և արմատացած զգացումը:

Հոգևոր հայրերը նաև հասուկ առիթ ունեն ասելու թուրքական կառավարությանը, քանզի Օսմանյան կայսրությունում նրանց լուսկանող սները թալանվել և դատական կարգով գրավվել են:

Ուստի սրամաքանորեն կարելի է ենթադրել, որ նրանք դրական զգացումներ ունեն մեր ժողովրդի հանդեպ, որը լուստերազմ է հայտարարել Թուրքիային:

Ավելացնեն, որ Մխիթարյան հայրերը Պարոպայի մոտ գտնվող իրենց առանձնատունն առաջարկել են իսպական կառավարությանը՝ վերավորներին տեղակայելու համար: Նրանց առաջարկը չի ընդունվել սկսյալ վայրի [անհամադասասխանության] լուստառով, սակայն ցույց է տալիս հայ համայնքի բարեկամական վերաբերմունքը մեր երկրի նկատմամբ:

Այս տեսադրումներով լուստի ունեն լուսաստանած լինելու Ձերդ Վերազանցության հարցմանը և Ձեզ հայտնելու հարգանքներս հավաստիք:

Վենեսիկի Արայական Կուսակալ

ԻԱԳՆՊԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ., թղթադանակ 44:

202

Թուրքիայում իսլամադատականների լուստանության հանձնակատար Տալիանից¹²¹

Իսայիայի արտաքին գործերի նախարար Սոննինոյի

Կուսանդանուպոլիս, 31 օգոստոսի 1915թ.

Հեռագիր

թիվ 3942/789

Պարոն նախարար,

Պարոն Գարրոնին իր մի քանի զեկույցներում Ձերդ Վերազանցությանն արդեն տեղեկացրել է հայ ժողովրդի դեմ վերսկսված կատաղի հալածանքների մասին:

Կովկասյան բանակի ծանր լուստությունից հետո զինվորական իսլամությունները սկսել են դրա մեղքը բարդել հայ ժողովրդի դավաճանության վրա, որը, լուս իրենց, կազմակերպված էր ռուսների կողմից՝ օսմանյան բանակների առաջ-

ընթացը խաթարելու և ճանադարհներն ավերելու համար: Այս չադացուցված մեղադրանքն է այն միակ և իրական լուստառը, որը, լուս էնվեր փառայի, թուրք բնակչությանը հանում է հայերի դեմ: Կրթված, իրենց գործունեությամբ աչքի ընկնող և բարձր դասի հայերը սկսել են անհետանալ: Դրան հետևում են սովորական հայ բնակչության ամենօրյա և անողոք հետադնդումները: Ոչ թե կոտորած է, այլ՝ տեղահանում ու արտադում: Ադանայում և Ձեյթունում տեղի են ունեցել արյունալի բախումներ, որոնք իրենց բնույթով ճակատամարտ են եղել և որոնց արդյունքում՝ առավել լավ կազմակերպված հայկական խմբերը ոչնչացվել են: Փոքր Ասիայի մնացած մասում և Կուսանդանուպոլիսի վիլայեթում բացահայտ հալածանքներ տեղի չեն ունեցել. լուս թուրքերի՝ հայերի ազատությունները սահմանափակելու համար ձեռնարկված միջոցառումները նուստակ ունեն միայն լուստանելու իրենց՝ հայերի ինտրիգներից և ծածուկ մատուցություններից: Այս անգամ, բացի Կովկասի մի քանի քաղանքներից և Կիլիկիայից, ռասայական ասելության լուստություն տեղի չի ունեցել, հայերը տեղահանվել են հանգիստ ձևով, [այսուհանդերձ] իրենց կանանց և երեխաների հետ, ոտով, առանց սնունդ և ուղեկցության փելել են դեղի անհայտ ուղղություններ, անհայտ համակենտրոնացման ճամբարներ, որոնց տեղը ոչ ոք չի կարող ասել: Այդ ծանր գաղթի ճանադարհին երեխաները մահանում են, կանայք հյուծված ընկնում են, իսկ տղամարդիկ տարմակում են առաջ գնալ այնքան, ինչքան կարող են: Ինչդեռ արդեն մեր հյուղատոսները նեղ են, և ինչդեռ հայտնի է ամերիկյան հյուղատոսների զեկույցներից՝ որոշ քաղանքում տղամարդկանց առանձնացրել են իրենց ընտանիքներից և փելել տարբեր ուղղություններով՝ դարձյալ ոտով և առանց սնունդ:

Քաղաքում այդ ամենի մասին խոսում են ցածրաձայն և վախվորած: Հալածանքները կազմակերպվել են մեծ գաղտնիության լուստաններում, և դրանց իրագործումը ներկայացվում է որդես, գրեթե, մարդասիրական փայլ: Սկսել են արգելել մեկնումի ցանկացած թույլսվություն: Ով կարողացել է, հեռացել է ժամանակին, ոմանք հեռացել են ազդեցիկ մարդկանց օգնությամբ, իսկ բնակչության հիմնական մասը իսլամությունների ձեռնարկած խիտ միջոցների արդյունքում, մնացել է այստեղ: Կուսանդանուպոլսում ևս, գաղտնի և լուս կերպով, սկսվել է հայերի գաղթը: Դա արտահայտվում է մարդկանց հանկարծակի անհետացմամբ, որոնք փելում են անհայտ ուղղություններով: Հայերի լուստարհարն օրեր առաջ հաստատեց, որ Փոքր Ասիայի վիլայեթներում կորցրել է իր՝ մոտ հարյուր հազար [հոտի] անդամներին:

Ամերիկյան դեստանի կողմից կանխարգելմանն ուղղված լուստոնական փայլերը ոչ մի արդյունք չեն սվել, բացի հավաստացումներից, որոնք երբեք չեն կատարվել, բացառությամբ՝ ամերիկահոտակ հայերի: Նույնիսկ առաքելական ներկայացուցիչ մոնսիյոր Դուլին տարմակաբար բողոքել է ի լուստանություն, հասկատես, կաթուղիկ հայերի, բայց չնայած Բարձր Դրան բոլոր հավաստացումներին, որ ոչ մի կաթուղիկ հայի չեն դիտչի, նրանք ևս ենթարկվում

Սույնով հայտարարում եմ, որ առաջարկվող օրենքի նախագիծը և դրա համապատասխանեցումը Կայսրության օրենսդրությանը կներկայացվի Ազգային ժողովի առաջիկա նիստին:
Մայիսի 14, 1331/1915թ.

Մեհմեդ Ռեզա
Ստրագրել են նաև Մեծ Վեզիր Մեհմեդ Սայիդն¹²³ ու գերագույն հրամանատարի սեղակալ, ռազմական նախարար Էնվերը:
ԻԱԳՆՊՐԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ., թղթադանակ 212:

204
Սոֆիայում Իսալիայի նախարար Կուֆֆին՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննինոյին
Սոֆիա, 8 սեպտեմբերի 1915թ.
Հեռագիր
թիվ 476

Այսօր փոստով սացել եմ հայկական կոմիտեից մի հուշագիր՝ հետևյալ հաղորդագրությամբ. «Զմայած հավաստիացումներին, օսմանյան կառավարությունը սկսել է Կոստանդնուպոլսի հայերի սեղահանությունը: Մինչ այժմ արդեն սեղահանվել են 10 հազար հայեր, որոնց մեծ մասը գնդակահարվել է Իզմիրի մոտակայքում: Նախատարաքսվել է ևս շուրջ 70 հազար հայերի սեղահանությունը: Հանուն բխսոնեության և մարդասիրության, փրկե՛ք բնաջնջվող և անմեղորեն մարտնչացված ժողովրդի վերջին մնացորդները»:

Կուֆֆի
ԻԱԳՆՊՐԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 670:

205
Ալեքսանդրիայում Իսալիայի գլխավոր հյուրասնու Կամիչիան՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննինոյին
Ալեքսանդրիա, 19 սեպտեմբերի, 1915թ.
Հեռագիր
թիվ 289

Մի քանի օրվա ընթացքում ֆրանսիական ռազմաճակատը Պոնտ Սայիդ են բերել 5 հազար հայերի՝ մեծավ մասամբ կանայք և երեխաներ, որոնք եզիդական կառավարության միջոցներով սեղավորվել են ֆաղաֆում: Պոնտ Սայիդում ադասում են ևս մի քանի հազար հայերի:

Կամիչիա
ԻԱԳՆՊՐԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ., թղթադանակ 44:

206
Հռոմում Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Ռոդոլֆ՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննինոյին
Հռոմ, 19 սեպտեմբերի 1915թ.

Պարոն նախարար,
Նորին Գերագանցության բրիտանական կառավարությունը վստահելի, բայց գաղտնի աղբյուրներից սեղեկություններ է սացել Ուրֆայում սեղակայված ավելի քան 2 հազար աֆրիկացիների, իսպաղիների, ֆրանսիացիների և ռուսների մասին, որոնք ռուսներից նահանջելու ժամանակ անհիմն կերպով լուրջաբանում են հայերին բնաջնջող թուրքական բանակի զայրույթի հսկողության սակ:

Նորին Գերագանցության բրիտանական դեսպանատնը կարգադրություն է սացել Իսալիայի թագավորական արսաֆին գործերի նախարարին սեղեկացնելու, որ Նորին Գերագանցության կառավարությունը դիմել է Կոստանդնուպոլսում ԱՄՆ դեսպանին, որդեսպի նա հասուկ ուժադրության օրջանակում լուրջաբանում սեղակայված փախսականներին և օսմանյան կառավարությանը սեղեկացնի, որ փախսականներին ցանկացած սիրտի վնաս տարածանելու դեմքում Նորին Գերագանցության կառավարությունը լուրջաբանում կհամարի բոլոր թուրք նախարարներին և լուրջաբաններին:

Նորին Գերագանցության կառավարությունը ընդհանրապես կլինի, եթե Իսալիայի թագավորական կառավարությունը համանման հաղորդագրություն ուղարկի լուրջաբան Սոննինոյին:¹²⁴

Ռոդոլֆ
ԻԱԳՆՊՐԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ., թղթադանակ 212:

207
Պոնտ Սայիդում Իսալիայի գլխավոր հյուրասնու Վիվալդին՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննինոյին
Պոնտ Սայիդ, 21 սեպտեմբերի, 1915թ.
Հեռագիր
թիվ 2424/439

Պատիվ ունեն հաստատելու Ձեր Գերագանցության՝ սույն թվականի սեպտեմբերի 19-ին սացած թիվ 289 հեռագրի¹²⁵ հավաստությունը:

Մոս 4 հազար հայեր Պոնտ Սայիդ են հասցվել Սիրիայից ժամանած ֆրանսիական մի քանի ռազմաճակատով: Ասում են, որ բնաջնջման դասադասված ծանրագույն լուրջաբաններում հայտնված այդ հայերին հավաքել են Անիոնի մոտակայքից: Ներկայումս նրանք սեղավորվել են մի բուժարանում: Նրանց կարիք-

ները հոգալու համար ֆաղափ նշանավոր հայերը ստեղծել են օգնության մի կոմիտե:

Լուրեր են սարածվել, որ մոտ օրերս Պոռս Մայիդ կժամանեն բազմաթիվ այլ փախսականներ, որոնք այժմ ֆրանսիական ռազմաճակատում են գտնվում: Կարծում են, որ Սիրիայից փախած ֆրանսիացիներն էլ կսեղավորվեն Ալեքսանդրիայում:

Վիվալդի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ., թղթադանակ 44:

208

Ալեքսանդրիայում Իսալիայի գլխավոր հյուրասնու Կամիչիան՝ Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոննիմոյին
Ալեքսանդրիա, 5 հոկտեմբերի, 1915թ.

Հեռագիր
թիվ 59

Տեղի հայ համայնքը թույլտվություն է խնդրում, որդեսզի Եզիդոսում սեղավորված հայ փախսականներն Ամերիկա սեղավորվելիս անցնեն թագավորության սարածով:

Սղասում են կարգադրությունների:

Կամիչիա

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ., թղթադանակ 44:

209

Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոննիմոն՝ Իսալիայի ներքին գործերի նախարար Վիլիանիին
Հռոմ, 5 հոկտեմբերի, 1915թ.

Հեռագիր
թիվ 13838

Եզիդոսի Ալեքսանդրիայի արքայական գլխավոր հյուրասնուը հեռագրել է, որ տեղի հայ համայնքը թույլտվություն է խնդրում, որդեսզի Եզիդոսում սեղավորված հայ փախսականներն Ամերիկա սեղավորվելիս անցնեն թագավորության սարածով: Մեր նախարարությունը առարկություն չունի թույլտվության հարցում, քանզի երևում է, որ թագավորության սարածում, նույնիսկ կարճ ժամանակով, նրանք չեն մնալու:

Սոննիմո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ., թղթադանակ 44:

210

Վալիգոզնում Իսալիայի դեսպան Մաֆֆին՝ Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոննիմոյին
Մանչեսթր Մաս, 7 հոկտեմբերի 1915թ.

Հեռագիր
թիվ 380

Պեսֆարսուդարը հայտարարություն է արել այն հույզերի մասին, որ առաջ են գալիս թուրքերի կողմից հայերի հանդեմ իրականացվող հալածանքների մասին լուրերը ստանալիս: Այդ առնչությամբ հրադարակայնորեն կոչ են արել այդ կառավարությանը: Պեսֆարսուդարը հեռագրել է Կոստանդնուպոլսում ԱՄՆ դեսպանին, որդեսզի վերջինս թուրքական կառավարությանը հայտնի, որ առկա բռնությունները չդադարեցնելու դեպքում ամերիկյան ժողովրդի զգացմունքները չեն կարող թեմանական չլինել բռնությունների դասախանգանջությունը կող ժողովրդի նկատմամբ:

Մաֆֆի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 672:

211¹²⁶

Թուրքիայում իսալահդասակների դաստիարակության հանձնակատար Տալիանին՝ Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոննիմոյին
Կոստանդնուպոլիս, 9 հոկտեմբերի 1915թ.

Հեռագիր
թիվ 4021/856

... 1331/1915թ. մայիսի 14-ին օսմանյան կառավարությունը հրադարակել է «Ժամանակավոր օրենք», որի թարգմանությունը կից ուղարկում են¹²⁷ Ձեզ: Այդ օրենքով իրավունք է տրվում զինվորական հրամանատարներին որոշված բնակավայրերից սեղահանել բնակչությանը՝ թե՛ խմբերով և թե՛ ամբողջությամբ: Օրենքը նդասակառուցված է գյուղերի և ավանների հայ բնակչությանը սեղահանելուն: Այն մեծ խստությամբ իրականացվել է Չեյթոնում, Մարաշում, Տրադիզոնում, Բուսայում, Կոնիայում և այլ բնակավայրերում, որ բնակչության մեծ մասը հայեր են: Տեղահանվածներից բազմաթիվներն էին նախապես բնակավայրերին հասնելը: Ի լրումն այս օրենքի, օսմանյան կառավարությունը 1331թ. սեպտեմբերի 13-ին ընդունեց մեկ այլ օրենք, որով վարչակազմի կարգադրում էր բռնագրավել սեղահանվածների ունեցվածքը: Այս օրենքը, որը թվում էր թե ուղղված է բացառապես հայերի դեմ, արդեն գործադրվել է նախ Մարմարա ծովի մոտակայքից սեղահանված հույների հանդեմ, և վախճանում են, որ մոտ աղագայում այն կկիրառվի նաև այժմ սեղահանվող դասերագնող

ազգերի և նրանց լուրջ ցանցանքը բարեգործական հիմնադրամների և ինստիտուցիաների հանդեպ: Իրականում, սեղահանվածների բռնագրաված գույքն ըստ բնույթի բաժանվում է գույքի և ֆինանսների նախարարությունների միջև, որոնք այդ գույքի սիրուց ունեցած դասերը գույքի արժեքից վերցնելով, մնացորդը դեպքում է [իբր] վերադարձնեն սիրուց: Այս օրենքը կեղծարարություն է՝ սեղահանվածների գույքին սիրանալու համար, քանզի սեղահանվածների մեծ մասն իրենց ընտանիքներով ճանապարհին բնաջնջվում են, ուստի ոչ ոք մնացորդային գումարը ետ ստանալու դեպքում չի ներկայացնի: Այդ գույքը որոշված գնով, չգիտես՝ թե ինչ տարածանքով, կվաճառվի, և դրանից ստացված գումարը ֆինանսների նախարարության ղեկավարներին կտրվի սեղանի անունով, որոնք հայրենի լուսաճառներով չեն կարողանալու դեպքում ներկայացնել այդ գումարի համար: ...

Տալիանի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ.,
քղապանակ 212:

212

Լոնդոնում Իտալիայի դեսպան Իմդերիալին՝
Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոննիմոյի
Լոնդոն, 9 հոկտեմբերի 1915թ.
Հեռագիր
թիվ 8592/720

Պատիվ ունեն Ձեզ ուղարկել Լոնդոնի տալիանի վերջին լուսնների ժամանակ լոռ Կոմերի և լոռ Բոյսի¹²⁸ հայերի կոտորածներին առնչվող զեկույցների և կառավարության կողմից դրանց լուսաբանող մարկիզ Բոյսի ելույթների տեքստերը: Բոյսը ազնվական [անդամները] միաձայն դասադասեցին չլաված դաժանությունները և Լոնդոնի տալիանի սրամարտեցին խնդրին վերաբերող ողջ տեղեկատվությունը, որ ստացվել էր անգլիական աղբյուրներից: Մարկիզ Բոյսն մեջբերումներ կատարեց նաև Տրադիցիոնալ Անգլիայի գլխավոր հյուպատոսի զեկույցից, որն առնչվում էր հայերի կոտորածներին:

Իմդերիալի

Առդի

(Կոմս Կոմերի ելույթը).

1. Արդյո՞ք Նորին Գերագանցության կառավարությունը ստացել է որևէ տեղեկություն, որը կհաստատի մամուլի այն հայտարարությունը, թե տեղի են ունեցել հայերի զանգվածային նոր կոտորածներ:

2. Արդյո՞ք այն հայտարարությունները, որ Գերմանիայի հյուպատոսական պաշտոնյաները մեղադրել են այդ կոտորածներին, ունեն որևէ հիմնավոր վկայություն:

3. Արդյո՞ք խնդրի առնչությամբ վերջերս հայտարարություններ են արվել Բարչ Դուսերը:

Երկիրը ցնցվել է վերսկսված հայերի կոտորածների մասին լուրերից, որոնք իրենց չափերով գերազանցում են մի քանի տարի առաջ ողջ ֆալստիկի արջախառնի սարսափեցրած շարժերից: Մի լրագրում կարդացի, որ գոհերի թիվն անցնում է 800 հազարից: Այս թիվն անհավասար է թվում, և հուսով եմ, որ այն չափազանցված է: Մամուլում հրատարակվել է նաև, որ գերմանական հյուպատոսության որոշ պաշտոնյաներ մասնակից են եղել այդ արհավիրքներին կազմակերպելու խրատներով և դրանք: Սա ևս անհավասար է թվում, որ որևէ պետություն, որն իրեն ֆալստիկի է համարում, կամ դրա գործակալները, կարողանային մասնակցել նման գործողությունների: Մյուս կողմից՝ լոռ Բոյսի զեկույցից կարող եմ կարծիք կազմել Բելգիայում զեկույց գերմանական բանակի վարի մասին, և ֆրանսիական կառավարության մեղադրանքները մեղադրանքներից՝ Ֆրանսիայում զեկույց գերմանացիների վերաբերյալ: Ավելին, անկախ նրանից, թե ինչպիսի կլինի գերմանական կառավարության կարծիքը, մեկն ունենի նաև սկանստ լրագրողի կարծիք:

Մինչ Պալատ գալու, երեկոյան թերթում կարդացի նոսր կոմս Բենեթի մամուլից մի հասկած, որը հասցեագրված էր գերմանական մի թերթի: Դա այնքան բնորոշ էր այս հարցի կապակցությամբ գերմանական տեսակետին, որ ես դրանից կկարդամ մի փոքր հասկած. «Եթե թուրքական իշխանությունները որոշիչ ֆայլեր են չեղարկում անվստահելի, արյունարբու, անհնազանդ հայկական տարրերի դեմ, դա ոչ միայն նրանց իրավունքը, այլ նաև՝ պարսկականությունն է՝ վարվել այդպես: Թուրքիան կարող է միշտ վստահ լինել, որ Գերմանական կայսրությունը միշտ կմնա այն կարծիքին, որ այս խնդիրը վերաբերում է միայն Թուրքիային»:

Ես չեմ ենթադրում, որ կլինի որևէ արժանահավաս ասպարեզ, որը կապարտի Գերմանիայի կառավարության կամ նրա պաշտոնյաների մասնակցությունը այս կոտորածներին: Սակայն, երբ մեկն ճշում են Գերմանիայի կառավարության դեկլարացիաները Կոստանդնուպոլսի վրա, յուրաքանչյուրն ունի իր զգեստը, հակված կլինի այն տեսակետին, որ Գերմանիայի կառավարությունը չի կարող ազատվել բարոյական պատասխանատվությունից, քանի

դեռ չի ապացուցել, որ գիտենալով այդ երևույթների մասին, նրանք չեն շեղանալիկ այդ երևույթներն արգելող խիստ և վճռական ֆայլեր:

Այս պահին ես չեի ցանկանա լինել մեկը, ով ցանկանում է կառավարությանն անհանգստացնող հարցեր սալ արժամանակ գործոց վերաբերյալ, բայց ես կարծում եմ, որ ազնվազարմ մարկիզը կհամաձայնվի ինչ հետ, որ այս մասնավոր դեպքում լայն հրապարակայնությունը ավելի քան ցանկալի կլինի: Ցանկալի է չկորցնել որևէ հնարավորություն թույլ տալու համար այս երկրի ժողովրդին գիտնալ, թե ինչի՞ համար ենք մենք պայքարում: Մենք պայքարում ենք մի շարք վեհ նպատակների համար և դրանցից մեկն է՝ հասնել նրան, որ Հայաստանն այլևս չհանդիսանա որպես թուրքական արյունահեղության վայրերից մեկը:

Պետք է հիշենք, որ 70 միլիոն մահմեդական հպատակներ ունենալով, որովհետև կանաքաբար, համակրում են իրենց կրոնակիցներին և նրանցից ոչ մի վաս բանի չեն սպասի, եթե հստակ ապացույցներ չունենան: Հավաստած եմ, որ Հնդկաստանի բոլոր կրթված մահմեդականները, ինչպես մենք ենք այժմ անում, սարսափով կհեճեն թուրքական կառավարության գործողություններին: Միայն, երբ տեղեկություններ կունենան, որոնց հիման վրա կկարողանան կարծիք կազմել, մեր ֆայլերը չեն դիտարկում մահմեդական կրոնի և ուղղամիտ մահմեդական զգացմունքների դեմ ուղղված ֆայլեր, և իսլամի նպատակը Կոստանդնուպոլսի կառավարության նպատակների հետ չեն նույնացվի: Կարծում եմ, ցանկալի է չեւավորել նաև եզիպտական կարծիքը:

Միևնույն ժամանակ կարծում եմ, որ հնարավորինս պետք է [ամեն ինչ] անենք բուլղարացիներին ցույց տալու համար, թե ի՞նչ միջոցներ են կիրառվում մեկ այլ ֆրանսիական համայնքի նկատմամբ նրանց կողմից, որոնց հետ շուտով կազմելու են ամենաստիճանական մի դաշինք: Բուլղարացիներն իրենք էլ են շատ ստույգ թուրքական լծի սակ, և գրեթե անհավանական է, որ նրանք չկարեկցեն հայերին, որովհետև այժմ ստույգում են օսմանյան լծի սակ:

Երբեք թուրքացուց չեմ եղել: Ես հիանում ու ընդունում եմ թուրքական ազգի դրական հասկանիչները և կարծում եմ, որ այս մասնավոր դեպքում նրանցից շատերն են կարեկցանքի արժանի: Հավաստում եմ, որ, եթե թուրքերին թողնվի, սպա նրանք կցանկանան խաղաղ ապրել ողջ աշխարհի և, հասկապես, Անգլիայի հետ: Ցավով, նրանք ընկել են մի նեղ շրջանակի շեղք, որն էլ վստահում է Օսմանյան կայսրության իրական անկախությունը: Ինչ էլ ասենք թուրք ժողովրդին պաշտպանելու համար, հնարավոր չի լինի խոսքեր գտնել թուրքական կառավարությանը պաշտպանելու համար:

Պարզվում է, որ Թուրքիայի ներկա կառավարությունը, իր անխորհուրդների պես, հիմնել է իր կառավարությունը՝ ոչնչացնելով իր ֆառատական համակարգի մի մասը: Եթե այդպես է, սպա մեզ այլ բան չի մնում անելու, քան հայտնել ողջ ֆառատակիր աշխարհին ֆրանսիականներին, մահմեդականներին, հիւնդուներին, որ որևէ կերպով համակրանք ցուցաբերելով Թուրքիայի նկատմամբ, նրանք սերունդների աչքին չեմ կրեքեն մի բիծ, որը երբեք չի մաքրվի:

(Լորդ Բրյուի դասասխանը).

Լիովին համաձայն եմ ազնվազարմ կոմսի հետ. այժմ մեր Տրանսպորտային սակ են պաշտոնապես հաստատված փաստեր, որովհետև պետք է ներկայացնենք ամբողջ աշխարհին: Այդ հաղորդագրությունները սպառվել են Թիֆլիսի լրագրերում, որտեղ հնարավորությունն ավելի մեծ է իրականությունը ցույց տալու համար: Դրանք շատ ցավալի բովանդակություն ունեն: Բաթումում Նորին Գերագանցության հյուպատոսը՝ հիմնվելով թիֆլիսյան մամուլի վրա, նկարագրում է այն անասնի արհամիրները, որ տեղի են ունեցել Սասունում, որի բնակչությունը լիովին բնաջնջվել է, և միայն հերին է հացողվել փախուստի դիմել: Ողջ սարածիլը դասարկվել էր: Որոշակի թվով անասնաջնջված բնակիչներ կարողացել էին լեռներ փախչել, իսկ ով մնացել էր՝ բնաջնջվել էր: Այնուհետև սկսվել էր հայերի, իսաղների և այլ գաղթականների հոսքը դեպի Ուրմիա և կովկասյան նահանգներ: Շատերն էլ եկել էին Էջմիածին և Էրիվանի նահանգի այլ շրջաններ: Նրանք հիմնականում եկել էին Մանազկետի լեռնային շրջաններից և Վանից: Հյուպատոսը վկայում է, որ մոտ 160 հազար գաղթականներ են անցել Իզմիրով և Էջմիածնով: Նա մեծ սարսափով է նկարագրում նրանց վիճակը, որովհետև մահանում էին ծանր հիվանդություններից և սովից: Մեկ օրում հարյուրից ավել մարդ էր մահանում: Անզանահատի են այն ջրաները, որ սարվում են իրավիճակը մեղմելու համար, բայց անհրաժեշտ է մեծ թվով դեղորայք և սնունդ: Ելնեմվկայում և Ախսայում ավելի քան 9 հազար փախսականներ կան, որոնց վիճակն ավելի լավ չէ, քան մյուսներինը: Մի գեկույցում սափում է, որ մինչև սպասվելիք օգնությունը տեղ հասնի, նրանց կեսը ևս կմահանա: Ծայրահեղ վիճակում գտնվող փախսականներ կան նաև Ուրմիայում: Նրանց միջոց թվաքանակը չգիտեմ, բայց նրանք շատ են: Ռուսական հյուպատոսը հնարավորինս փորձում է օժանդակել նրանց:

Մրանք աղաղակող փաստեր են, և ես լիովին համաձայն եմ կոմսի այն պնդմանը, որ Հնդկաստանի Նորին Գերագանցության [Մեծ Բրիտանիայի] մուսուլման հպատակների և կրթված մուսուլմանների համար դրանք ոչ պակաս սարսափելի են քան մեզ համար: Դրանք, անշուշտ, որևէ կերպ պայմանավորված չեն իսլամի պատգամներով և չեն կարող արդարացվել իսլամի կողմից: Համաձայն եմ նաև կոմսի այն դիտարկմանը, որ այս բոլոր պատգամները կցնցեն յուրաքանչյուր եվրոպացու և այն մարդկանց, որովհետև այս պահին հակված են իրենց բարեք կապել Թուրքիայի հետ: Կառավարությունն այսօր ոչ մի հստակ ապացույց չունի այն մասին, որ, իբր Ասիայի գերմանական հյուպատոսական ներկայացուցիչները ոչ միայն հեճեն, այլ խրատուել են այդ արհամիրները: Ամեն դեպքում, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների սկսանա՝ տեսնելու և զգուշանալու են այս վարկածը և կարծիք չեւավորում: Նրանք ստում են այն, ինչ մենք գիտենք այլ աղբյուրներից, սակայն հակված ենք հայտարարելու, որ աննախադեպ է այս դեպքը: Հայաստանություն է արվել, որ երբ

պատասխանատվության պատճառ, այն անչի՛նք, ու՛րեք իրականացրել կամ մասնակցել են այս հանցագործություններին չեն մոռացվի: Սակայն կառավարությունը չպետք է ուղղակի կամ անուղղակի չներով թուրքական կառավարությանն անընդհատ հայտնի այն, ինչն արդեն իսկ բացահայտեցին արել են: Նրանք տեղյակ են մեր տեսակետին, և դրա մասին անընդհատ հիշեցումը, մեր կարծիքով դրականորեն չի կարող ազդեցություն ունենալ:

(Վիսկոնս Բայս)

Տարբեր սարածվածից ինչ հասած տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ անցած մայիսից սկսված կոստրածների արդյունքում զոհվածների թիվը հասնում է 800 հազարի, որքան էլ որ կոմսին անհավանական թվա այդ թիվը: Այդ կոստրածներն արդյունք են հանդիսանում այն ֆառափակություն, որ, ինչպես արդեն պարզեցինք, ծրագրել են մի խումբ հանցագործներ, որոնց շեղում է այժմ գտնվում թուրքական կայսրության բացարձակ իշխանությունը: Նրանք սարակուսում էին գործողության մեջ դնելու այն, մինչև չհամոզվեցին, որ եկել է հարմար պահը, և այդ պահը մայիս ամիսն էր: Հենց այդ ժամանակ տվեցին հրամանները, որոնք ամեն դեպքում գալիս էին Կոստանդնուպոլիսից: Որոշ կառավարիչներ, որոնք մարդկային հասկանիչներ ունեին, հրաժարվում էին կատարել հրամանները և սպառնալիքի տակ, հնարավորինս փորձում էին օգնել թշվառ հայերին: Երկու դեպք գիտեմ, երբ այն պաշտոնյան, որը հրաժարվում էր հրամանն ի կատար ածել, ազատվում էր աշխատանքից: Կոստրածն իրականություն դարձավ:

Գործընթացը չափազանց համակարգված էր: Բաղա՛րի ողջ բնակչությունը տեղահանվեց: Տղամարդիկ նեղակցի ենթարկվեցին, իսկ մյուս մասը՝ կանանց և երեխաների հետ դուրս բերվեցին ֆառա՛րից: Բաղա՛րից հեռանալուն պես տղամարդկանց առանձնացնում էին ու գնդակահարում կամ արի փառում: Կանայք, երեխաներն ու ծերերը, ստորաբաշտ զինվորների ուղեկցությամբ, սարվում էին նախատեսված վայրերը, որոնք, հիմնականում, Հայկա՛րից արևելք ընկած՝ դեպի Եփրատ սանո՛ղ անկեղծական շրջաններն էին: Նրանք օր-օրի բերում էին զինվորների կողմից՝ շատերն ընկնում էին և զոհվում սովից: Թուրքական կառավարությունը սնունդով չէր ապահովում, իսկ եղածն էլ արդեն թալանվել էր: Շատ կանայք մերկացվում էին և այդ վիճակով շարունակում մասնապարհը: Շատ կանայք խելագարվում էին ու թողնում իրենց երեխաներին՝ ֆանգի այլևս ի վիճակի չէին սանելու նրանց: Բարավանների ուղին նշմարվում էր դիակների շարժումով, և շատ էները հասան նախատեսված վայրերը:

Փաստերը սվել է Իսախանի հյուպատոսը, որն այդ ժամանակ այնտեղ էր: Կոստանդնուպոլիսից հրաման եկավ, որ Տրապիզոնի ողջ ֆրիսոնյա հայ բնակչությունը պետք է ոչնչացվի: Շատ մասնախմբեր փորձեցին փրկել իրենց հայ հարևաններին նրանց թափուց առաջարկելով իրենց սներում, բայց թուրք պաշտոնյաներն անդրդվելի էին: Ենթարկվելով ստացված հրամաններին,

նրանք զսանք բոլոր ֆրիսոնյաներին և դուրս հանելով փողոց՝ բռնեցին դեպի ծովը: Բոլորին նստեցրին առաջատարներում ու մի քիչ ավից հեռանալով, բոլորին խեղդամահ արեցին Սև ծովում: Տրապիզոնի ողջ հայ բնակչությունը՝ 8-10 հազար հոգի, մեկ օրում լիովին բնաջնջվեց: Այս ամբողջից հետո, ցանկացած ստացված պատմություն արդեն հավասարի է, և ցավում եմ, որ բոլոր պատմություններն էլ պարունակում են սարսափի նմանատիպ տարրեր, որոշ դեպքերում ցնցող բռնությունների դրվագներով: Գրեթե ողջ ազգը բնաջնջվեց, և ես պատմության մեջ չեմ հիշում մի դեպք Լեհիկ Թեմուրի ժամանակներից սկսած, երբ այս չափերի հասնող հանցագործություն եղած լինի: Կցանկանալիս ևս մեկ բան ավելացնել կոմսի ասածին այն, որ պատճառ չկա չհավասարու, որ այս դեպքում մուսուլմանական ֆանատիզմն իր գագաթնակետին է հասել: Որքանով ինչ է հայտնի, այդ դեպքերը մուսուլմանների կողմից ավելի շատ սարսափով են ընկալվել քան համակրանքով, և որևէ դեպք չկա, որ նրանք փորձեն արդարացնել թուրքական կառավարության գործողությունները: Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև այն հանգամանքը, որ գերմանական կառավարությունն արդեն սկսել է իր ընկերներին և դաշնակիցներին վստահեցնել, որ հայերի կողմից ոչ մի ապստամբություն էլ չի եղել: Որևէ հիմք չկա, նույնիսկ ֆառափակ տեսակետից, արդարացնելու թուրքական կառավարության գործողությունները: Հայերի ապստամբությունն այն փողն էր, որով իրագործվեց Արթուր Համիդի այն գաղափարը, համաչայն որի՝ Հայկական հարցից ազատելու ամենալավ եղանակը հայերից ազատելն է: Թուրքական կառավարությունն այդ ծրագրն իրագործեց առավել դաժանությամբ ու արյունահեղությամբ, քան Արթուր Համիդը: Կարծում եմ դեռևս սարժում ապստամբած հայեր կան, և նրանք պաշտպանվում են այնպես, ինչպես կարող են: Հինգ հազար հայեր ֆրանսիական նավերով տեղափոխվել են Եգիպտոս: Ուստի՝ ողջ ազգը չէ, որ բնաջնջված է: Վստահ եմ, որ բոլորիս ցանկությունն է, որ ամեն ճիգ գործադրվի՝ լեռներում ապստամբած հայերին պաշտպանելու համար: Դեռևս ինչ չի հաջողվել վկայություններ չեղք բերել, որոնք կապացուցեին թուրքական գործողություններին գերմանական պաշտոնյաների կողմից ցույց տված աջակցությունը: Սակայն կարող եմ ասել, որ ֆրիսոնյա ազգի մնացորդները փրկելու համար անհրաժեշտ է հասարակական լայն կարծիք ձևավորել ողջ աշխարհում, և, հասկապես, այն ֆրիսոնյա պետություններում, որոնք, զուցե, ազդեցություն կարող են ունենալ գերմանական կառավարության վրա, և սխալել նրան ֆայրեր չեղանարկել կոստրածները դադարեցնելու ուղղությամբ: Թող այժմ թուրքերին ստեն, որ նրանք շատ հեռու են գնացել, և գոյություն ունեն որոշ հանգամանքներ, որոնք երկրագնդի անարգիված հանրությունը չի կարող հանդուրժել:

ԻԱԳՆՊՂԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ., թղթադանակ 44:

213

Իսախայի ներին գործերի նախարար Վիլիանին՝
Իսախայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննինոյին

Հռոմ, 10 հոկտեմբերի, 1915թ.

Հեռագիր

թիվ 33418

Պասասխանելով Ձեր թիվ 13838 հեռագրին,¹²⁹ որն առնչվում է թագավորության սարածով Ամերիկա սեղափոխվող՝ Եգիպտոսում հանգրվանած օսմանահողատակ փախսական հայերին, սեղեկացնում եմ, որ այս [ներին գործերի] նախարարությունը որևէ առարկություն չունի, որդեսգի նրանց և Եգիպտոսում հանգրվանած օսմանահողատակ սիրիացիներին նույն դայմաններով ցուցաբերվի համանման մոտեցում:

Վիլիանի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ.,
թղթադանակ 44:

214

Իսախայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննինոն՝
Ալեքսանդրիայում Իսախայի գլխավոր հյուրասոս Կամիչիային

Հռոմ, 13 հոկտեմբերի, 1915թ.

Հեռագիր

թիվ 3620

Պասասխանելով Ձեր թիվ 59 հեռագրին¹³⁰ սեղեկացնում եմ, որ արհայական կառավարությունը թույլատրում է Եգիպտոս գաղթած սիրիացիների և հայերի՝ Ամերիկա սեղափոխումը [կասարվի] թագավորության սարածով: Անհրաժեշտ է, որդեսգի անգլո-եգիպտական իշխանությունների կողմից նրանց սրվեն լուսանկարով և համադասասխան ստորագրությամբ անձնագրեր, որոնք դեմ է ունենան մեր արհայական հյուրասոսության կողմից սրված «Ամերիկա անցնելու համար Իսախայի սարանցիկ» մուսֆի արձուցումը: Խնդրում եմ ինձ սեղյակ դրանք փախսականների ժամանման օրը և այն նավահանգիստը ուր գալու են: Այնուհետև արեմ, որ նավահանգիստը նույնը լինի կամ մոտ լինի Ամերիկա մեկնելու համար նախատեսված նավահանգիստի:

Սոննինո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ.,
թղթադանակ 44:

215

Քրիստիանիայում Իսախայի գլխավոր հյուրասոս Մոնսանիան՝
Իսախայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննինոյին

Քրիստիանիա, 27 հոկտեմբերի, 1915թ.

գաղթնի

թիվ 626/265

Ինչդեռ հայցնի է, նորվեգացի հրամանատար Հոֆֆը Հայաստանի բարեփոխումներն իրականացնելու համար մեծ տերությունների հետ համաձայնության արդյունքում Բարձր Դռան կողմից նշանակված գլխավոր վերահսկիչներից մեկն է: Համատեղողական առձակասումը սկսվելուց հիշ առաջ նա մեկնեց իրեն վստահված Երջանը և այդտեղից հեռացավ հենց [այն ժամանակ, երբ] Թուրքիան մտավ լուսաբանի մեջ: Թվում է, թե դարձնում Հոֆֆը օսմանյան կառավարությունից չի ստացել իր ստանձնած դասերի համար դայմանագրով նախատեսված բոլոր դասիվներն ու վճարումները, և այդ առնչությամբ հղած բողոքը, որը խրախուսվել էր Թուրքիայում նորվեգացիների Եգիպտոսի դասերի հանդիսացող գերմանական դիվանագիտական անձնակազմի կողմից, մնացել է որդես մեռած թուղթ: Այս դասձառով, հիշյալ բարձրաստիճան դասերից, հուսալով, որ միգրացի ավելի ուշ հնարավոր կլինի Հայաստանում կյանքի կոչել բարեփոխումների իրականացումը, սկսել է բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատել Ռուսաստանի իմ գործընկերոջ հետ, որը նրան ոչ միայն լավ ընդունելության է արժանացրել, այլ նաև, սեղեկացնելով դեղերի ընթացքին, խորհուրդ է սվել վերսկսել զբաղվել Հայաստանի գործերով: Օրենս դարձնում Հոֆֆը դարձնում Արեւելին է փոխանցել Փարիզում բնակվող հայ Պողոս Նուբար Փառայի՝ իրեն հղած նամակը, որին կից ներկայացված է եղել Կոստանդնուպոլսի Հայոց դաստիարակի դիմումը և:

Իմ ռուս գործընկերը գաղթնի կերպով իմ սրամադության սակ է դրել այդ փաստաթղթերը, որդեսգի կարգում: Դրանք հիմնականում առնչվում են կառավարության և մուսուլման բնակչության կողմից իրականացվող հայերի վերջին կոտորածներին: Չեմ կարող գնահատել դրանցում սեղ գած սեղեկասվության արժեքը, քանզի ինձ անհայտ են դրանց աղբյուրները, սակայն այն հետաքրքրությունը, որ ցուցաբերում է իմ ռուս գործընկերը դրանց հանդեմ, թույլ է տալիս նշելու դրանց կարևորությունը:

Օգտագործելով առիթն ուզում եմ նշել, որ նորվեգական մամուլը չափազանց անհանգստացած է Հայաստանում կասարվող որդերգությամբ և անմարդկային իրադարձություններով, և բացահայտ քննադատում է ոչ միայն դրանց հեղինակներին, այլ առավել սփոթված ձևով նաև նրանց, ովքեր իրենց լուրջությամբ հանդուրժում են այդ դեղերը: Պատկերացում կազմելու համար այդ հոդվածների և դրանց առողջամտության մասին, կից ուղարկում եմ մի հոդված, որն օրեր առաջ հրատարակվեց Քրիստիանիայի ամենահայցնի դասերականներից մեկում:

Մոնսանիա

Առդիր

Հասված Քրիստիանիայի «Աֆսենիոստեն» Պարբերականի
1915թ. հոկտեմբերի 21-ի համարից:

Հայերի հայաժանգները

Հայ ժողովրդի բնաջնջումն արդեն փաստ է: Թուրքական դաժանություններն արթնացրել են նախագահ Վիլսոնի¹³¹ և [Հոունի] Պասպի ուշադրությունը: Նրանցից յուրաքանչյուրը բողոք է հղել հավասարակշռության գլխավորին: Բայց նա, ով իրականում գլխավորում է հավասարակշռությունը՝ Էնվեր փաշան, և նրանով նվեր նրա գլխավորությանը ներկայացնում են փառաբանություններ, այնպես են գործում, ասես ոչինչ չի պատահել:

Չկա որևէ տարություն, որ կարողանա կասեցնել Հայաստանում Էնվեր փաշայի և Պերմանիայի սկսած գործունեությունը: Պերմանիայի մամուլը Հայաստանում կատարվող սպանությունների մասին լուրերն անհիմն է համարում և կասեցնում, որ տեղ գտած անկարգությունները բացառապես հայերի հրահրությունների արդյունք են, որոնք համագործակցում են Թուրքիայի թշնամիների հետ: Ուստի՝ թվում է, որ այդ կողմերում հուսալու փոքր քան կա:

ԻԱԳՆՊՂԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ.,
թղթադանակ 44:

216

Թուրքիայում իսլամադավանների դաժանության հանձնակատար
Տալիանին

Իսլամի արտաքին գործերի նախարար Սոննիմոյի

Կոստանդնուպոլիս, 30 հոկտեմբերի 1915թ.

Հեռագիր

թիվ 4053/882

Պարոն նախարար,

Պատիվ ունեմ Ձեր գերազանցությանը ներկայացնել սույն թվականի սեպտեմբերի 28-ին այստեղի դաժանական մամուլում տղազրված օսմանյան սեռանի նիսի սղագրության բարձրագույնը:

Այդ նիսում Ահմեդ Ռիզա բեյը, որը նախկինում թալիանի նախագահն էր, իսկ այժմ սեռան է, առաջարկել է, որդեսզի կառավարությունը բացառություն սա Համաձայնության երկրներին դաժանաբար հայտարարելու դաժանություն և հայերի դեմ իրականացվող հայաժանգների մասին:

Սեռան Ահմեդ Ռիզա բեյի առաջարկությունը երկար բանավեճի առիթ հանդիսացավ՝ որոշելու համար, թե արդյո՞ք այն դեմ է ներառվի օրակարգում, թե՞ ոչ: Սեռանի նախագահն ու շատ սեռաններ բազմաթիվ դաժանաբարություններ էին բերում, որդեսզի Ահմեդ Ռիզա բեյին ստիպեն հետ վերցնել

իր առաջարկությունը: Ձեր գերազանցությունը կցված բարձրագույն միջոցով կարող է հետևել բնարկումների արդյունքը դրվագներին:

Կարծե՛ք՝ նիսից հետո ներքին գործերի նախարար կանչել է սեռան Ահմեդ Ռիզա բեյին և հայտարարել, որ եթե նա շարունակի իր ներկայումս իրականացնող առաջարկը, ապա նա ստիպված կլինի հրադարձել որոշակի փաստաթղթեր, որոնք մուսուլման բնակչությանը կհրահրեն՝ բնաջնջելու բոլոր հայերին: Ասում են նաև, որ Ահմեդ Ռիզային սղագրացել են մահադատված, եթե նա հետ չվերցնի իր առաջարկությունը:

Այստեղից հիշյալ նիսում, առաջարկության բնարկումը հետաձգվել է ավելի բարենպաստ ժամանակներին [բնարկելու] համար:

Ահմեդ Ռիզա բեյը միակ թուրք դասգամավորն է, որ համարձակվել է կառավարությունից բացառություններ խնդրել իր գործունեության և հայերի հանդեպ ունեցած վերաբերմունքի համար: Դժվարին այս օրացումը նրա այս փայլուն արժանի է գնահատանքի:

Պարոն նախարար, հայտնում եմ Ձեզ հարգանքներս հավաստիք:

Տալիանի

Առդիր

«Թափիմ-ի-վեբայ»

28 սեպտեմբերի 1331թ. (1915)

Սեռանի 26-րդ նստաբանի նիսի ընթացքը

Ահմեդ Ռիզա բեյ - Պարոն նախագահ, նախքան արդյունք հանձնաժողովների անդամների ընտրությանը անցնելը, կցանկանալի մի քանի խոսք ուղղել նրանց, ովքեր կարծում են, թե սեռանի բացման և փակման օրերը պիտի վերաձվեն տևականաբար:

Ինչպես հայտարարեցիք փոքր առաջ, սեռանը, որ արդեն վեց ամիս է արշակուրդում էր, հավաքվել է, որպեսզի անփութի նստաբանը:

Այս վերջին վեց ամիսների ընթացքում տեղի են ունեցել կարևոր իրադարձություններ: Եթե կառավարությունը այդ առնչությամբ հայտարարությանը դիմեր մեզ, ապա ոչ միայն կնպաստեր սեռանի և խորհրդարանի տեղեկացված լինելուն, այլև մեզ աշխատելու և իրավիճակին հարմարեցնելու լինելու հնարավորություն կստար: Ինչպես հայտնի է, յուրաքանչյուր պետություն ունի մի ծրագիր՝ փառաբանական և ճանաչական ուղղվածության ուղեգիր: Կառավարությունը խաղաղության թե պատերազմի ժամանակ, իրագործում և պաշտպանում է իր այդ փառաբանական և ճանաչական ծրագիրը: Անհրաժեշտ է, որպեսզի մեր կառավարությունը ևս նման ծրագիր ունենա: Ո՞րն է այդ ծրագիրը: Այդ նպատակները հասնելու համար արդյո՞ք պիտի է պատերազմի մեջ մտնել: Պատերազմն արդեն 11 ամիս շարունակվում է: Այս ընթացքում ի՞նչ ենք շահել և ի՞նչ ենք կորցրել: Այժմ ո՞րն է մեր դիրքերը: Նորին գերազանցություն սուլթանին տրվել է

«Հաղթական» սիտուր, հրամանատարներից ոմանի դարչել են գեներալներ և մարշալներ: Որո՞նք են մեր նվաճումները: Տեղեկացրե՛ք նաև մեզ, որպեսզի մենք ևս ուրախանանք դրանցով և ըստ արժանիւյն գնահատենք դրանք: Մյուս կողմից՝ լուրեր են սարածվում, որ պատերազմի հետ կապ չունեցող պատճառներով համաչայնություններ են չեղբ բերվում և սարածվում են զիջվում մեկ կամ երկու օտար պահությունների: Արդյո՞ք ժողովուրդը վաղև անուժ չի գտնվի կասարված շատ փաստերի առջև:

Ներհին կյանքում ևս շատ մութ կողմեր կան, ի՞նչ է կասարվում: Ինչո՞ւ մենք տեղյակ չենք իրավիճակին, որի մասին տեղյակ են օտարները: Չմեղք մոտենում է, բնակչությունն արդյոք գիտի՞, թե ի՞նչ է ուտելու կամ ի՞նչ է վառելու: Քաղաքացիները բազմաթիվ հայտարարություններ է արել պարենի և վառելանյութի վերաբերյալ, բայց նա թույլ և չհարգված անհավերժություն է այսօրվա ասածով հերքում է երկկյա ասածը: Քաղաքը չի վստահում իր ֆադատակախին, ուստի բնակչությունը ցանկանում է, որպեսզի կառավարությունից լսի լուրջ և վստահելի խոսքեր, որը նրան ուժ և սիրտիսկ կտա: Վստահ եմ, որ սենատի բացումը կառավարության համար հիսանալի առիթ է այդ խոսքերն ասելու համար: Դրանով ցույց կտրվի, որ սահմանադրությունը թուլացած չէ մեր երկրում, և սենատն ու խորհրդարանն իրենց տեղում են գտնվում: Ուստի, եթե ժողովը նպասակահարմար կգտնի, այս առնչությամբ կարող է տեղյակ պահել կառավարությանը: Ես նախագահությանն են ներկայացրել Հայկական հարցի մասին մի առաջարկություն, և այսօր դրան ցանկանում են ավելացնել պարենի առնչությամբ ևս մեկ առաջարկություն: Խնդրում եմ, որպեսզի այս երկու առաջարկություններն էլ մեզմեկ օրակարգ, որպեսզի առաջիկա նիստերին կասարվեն դրանց լսումները:

Նախագահ - Կառավարության ներկայացուցչի և հանդիսավորության բացակայությունը ցույց են սալիս, որ նստաշրջանը շարունակվում է: Հնարավոր է, որ ավելի ուշ կառավարությունը ներկայանա և հայտարարյամբ հանդես գա մեր առջև:

Ահմեդ Ռիզա Բեյ - Նախագահ արդեն ստել եմ, որ անհրաժեշտ չեմ համարում հանդիսավորությունը: Ժողովի փակման օրից վեց ամիս է անցել, և կարևոր իրադարձություններ են տեղի ունեցել: Ինչպիսի՞ իրավիճակում ենք այժմ: Անհրաժեշտ է, որ մեզ տեղեկացնեն այդ մասին:

Նախագահ - Փաստը, որ կառավարությունն այսօր չի եկել նիստին, չի նշանակում, թե ավելի ուշ չի գալու և հայտարարյամբ հանդես չի գալու: Ձեր առաջարկությունները վերաբերում են կառավարությանը: Իմ կարծիքով նախ պետք է բնակարկենք, թե արդյոք մենք ունենե՞նք կառավարությանը հարցախնդրու իրավունք:

Ահմեդ Ռիզա Բեյ - Ինչպես Դուք գիտեք, ոչ միայն սենատը, այլև ազգաբնակչության ցանկացած անդամ կարող է հարցեր ուղղել կառավարու-

թյանը: Ես նույնպես հարց եմ ուղղում կառավարությանը, որպես անհատ. եթե հարգարժան սենատները կմիանան իմ հարցադրումներին, ինչ համար մեծ պատիվ կլինի:

Նախագահ - Չեմ առարկում, բնականաքար յուրաքանչյուր ոք հարցեր ուղղելու իրավունք ունի, բայց մենք սարբերվում ենք ուրիշներից: Եթե սենատը հարց ուղղի, իսկ կառավարությունը չպատասխանի, ինչ իրավիճակ կստեղծվի:

Ահմեդ Ռիզա Բեյ - Սենատն իրավունք ունի հարց ուղղել կառավարությանը, և մենք մեր պատասխանությունն ենք կասարում: Ամեն պարագայում կառավարությունը մեզ կպատասխանի, ուստի առաջարկությունները, որ արել եմ, կարող են ներառվել օրակարգում:

Արքով Ռահման Շերիֆ Բեյ - Օրակարգում կարող ենք ընդգրկել Ահմեդ Ռիզա Բեյի առաջարկություններից մեկը, սակայն չեմ կարծում, որ այժմ նպատակահարմար է բնակարկել Հայկական հարցը: Խնդրե՛ք նրան, որ հետ վերցնի իր այդ առաջարկությունը: Եթե մեր խնդրանքն ընդունվի Ձեր կողմից, շատ լավ կլինի, քանզի մեզ հայտնի չէ որևէ երկիր, որի սենատը պատերազմի ժամանակ բնակարկի պատերազմին առնչվող խնդիրներ. նույնիսկ պատլամենտի որոշումներն երկարաչափում են: Բնակարկվում են միայն պատերազմի ծախսերին առնչվող հարցերն ու բանակի հաղթանակները:

Ահմեդ Ռիզա Բեյ - Նույնիսկ, եթե այսօր ես տեղյակ չեմ, թե ի՞նչ է կասարվում Ֆրանսիայում, ոչ մի ցանկություն չունեմ կառավարությանը հարցեր ուղղել ռազմական գործողությունների վերաբերյալ:

Նախագահ - Կարծում եմ նպատակահարմար չէ կառավարությունից պարագաբանումներ խնդրել այդ առնչությամբ: Անկասկած, հարցի վերաբերյալ կառավարությունը որոշ տեղեկացվություն կտա խորհրդարանին և այդ նույն տեղեկացվությունը կտա նաև մեզ:

Ահմեդ Ռիզա Բեյ - Օրենքի համաչայն մենք ևս իրավունք ունենք հարցեր ուղղել կառավարությանը:

Նախագահ - Կարծում եմ, որ խորհրդարանն ունի այդ իրավունքը, այլ ոչ թե՛ մենք:

Ահմեդ Ռիզա Բեյ - Չեմ կարող ստել, որ մենք չունենե՞նք նման իրավունք:

Արքով Ռահման Շերիֆ Բեյ - Բազմիցս երկարասե բնակարկումներ ենք ունեցել այդ հարցի կապակցությամբ:

Ահմեդ Ռիզա Բեյ - Եկե՛ք նորից բնակարկենք:

Արքով Ռահման Շերիֆ Բեյ - Այո, եկե՛ք բնակարկենք, բայց իմ կարծիքով դեռ ոչ մի արդյունք չի տա և կմնանք նույն տեղում:

Հուսնի փաշա - Նպատակահարմար չէ բնակարկել այդ հարցը, քանզի այն շատ նուրբ հարց է: Առաջարկությունը պետք է հետ վերցվի:

Նախագահ - Հարցն առնչվում է պատերազմին և թիսել է դրա պահանջներից: Այսպես կպատասխանի մեր հարցին կառավարությունը: Ուստի, այս պա-

րազայում նպասակահարմար չէ արժարժել մի հարց, որը վերաբերում է պատերազմի որոշ երևույթների: Սա պետք է հաշվի առնել:

Ահմեդ Ռիզա Բեյ - Երբևէ մտնու չի էլ անցել կառավարությանը հարցնել ռազմական գործողությունների մասին: Իմ առաջարկություններում պատերազմին առնչվող ոչինչ չկա: Դրանք լիովին դուրս են պատերազմից, դրանք ներհին խնդիրներ են: Հենվելով դրա վրա, ցանկանում եմ, որ իմ առաջարկություններն ընդգրկվեն օրակարգում և կազմակերպվեն դրանց լուծմանը: Հուսով եմ կառավարությունը կկարողանա հարմար չեով անդրադառնալ այդ հարցին:

Օսման փաշա - Արդույ Ռահման բեյն սասց, որ մեկ իրավունք չունենի հարցեր ուղղել կառավարությանը, նշանակում է, որ այդ հարցը լուծված չի, ուստի եկե՛ք նախ ֆենարկենի դա, հետև ընդ անցնեն առաջարկությունների հարցին:

Արդույ Ռահման Շերիֆ Բեյ - Չասացի քե իրավունք չունենի հարցեր ուղղել կառավարությանը: Հարցն այնքան խրթին է, որ երբևէ վերջնականապես չի լուծվել: Ասացի, որ կառավարության և սենատի միջև հարցի առնչությամբ երկար ֆենարկեններ են տեղի ունեցել, սակայն այն դեռևս չի լուծվել: Կառավարությունը կզա և, հաճույքով, որոշ հայտարարություններ կանի հարցի առնչությամբ: Լուրերը կսարսուծվեն և ժողովուրդն հանգիստ կզգա կառավարության գործողությունների համար: Բայց արդյո՞ք հիմա այն պահն է, երբ կառավարությունն ամեն ինչ կարող է ստել: Ասում են, որ պատերազմին առնչվող հարցեր չեն տա, բայց եթե կառավարությունը զա այստեղ և պատասխանի այդ խրթին հարցին, միգուցե և չանդրադառնա պատերազմին: Այդ ֆենարկեններն անօգուտ կլինեն, այդ իսկ պատճառով էի ասում, որ առաջարկությունը պետք է հետ վերցվի: Թող լուծման կազմակերպվեն պարենի հարցի շուրջ արված առաջարկության համար: Դա մի հարց է, որն առնչվում է բնակչության կարիքներին և, բնական է, որ այն ֆենարկյի կառավարության հետ: Անհրաժեշտության դեպքում այդ առաջարկությունը կարող ենք տրամադրել համապատասխան հանձնաժողովին և զբաղվել դրանով, բայց կրկնում եմ, ինչ վերաբերում է մյուս հարցին, սպա չպետք է առիք ստեղծել դասարկ խոսակցությունների համար: Մեր մեջ միգուցե կան մարդիկ, որոնք նպասակահարմար կհամարեն ֆենարկել նաև այդ հարցը, դա կարծիքի խնդիր է, սակայն ըստ իս, այն նպասակահարմար չէ:

Նախագահ - Կարծում եմ, որ հարցի առնչությամբ կառավարության սված ցանկացած պատասխան կսպ կունենա պատերազմի հետ, ուստի նշանակում է, որ կառավարությանը հարց ենք տալիս պատերազմի մասին, և նա շատ հանգիստ կխոսաի դրանց պատասխանելուց: Այդ պատճառով, ավելի լավ է հետ վերցնել առաջարկը:

Ահմեդ Ռիզա Բեյ - Արդույ Ռահման բեյն սասց, որ առաջարկություններից մեկն առնչվում է ազգի շահերին և ուրեմն կարող ենք հարցեր ուղղել կառավարությանը: Փաստորեն նա հաստատում է, որ մեկ իրավունք ունենի հարցեր

ուղղել կառավարությանը և այստեղ հակասում է ինքն իրեն: Մյուս առաջարկությունն էլ է մեր շահերից ելնում, քանզի վերաբերվում է երկրի պատվին և հեղինակությանը: Այն պահից, երբ այս երկու առաջարկությունները ներկայացվել են սենատներին, դրանց լուծմանն անպայման պետք է կատարվեն: Դա ամրագրված է ներհին կանոնակարգով: Ամեն դեպքում, առաջարկության վերաբերյալ լուծմանը պետք է կազմակերպվեն, եթե կառավարությունը՝ հաշվի առնելով դժվար իրավիճակը, նպասակահարմար չի գտնի դրանց պատասխանել, թող չպատասխանի, ի՞նչու պետք է դրանից բարկանանք:

Արդույ Ռահման Շերիֆ Բեյ - Բացատրություններս վատ են ընկալվել: Պարենի վերաբերյալ կատարված առաջարկությունից հետո, մեր հանձնաժողովը իրավիճակ է ներհին գործերի նախարարին: Ճիշտն ասած ես այդ հանձնաժողովի անդամ չեմ, սակայն անդամներն են ասում: Նախարարն ստել է. «Չեմ պատասխանում չեզ բացատրություններ տալ, բայց բավարարելու համար չեմ խնդրանքը, որոշ հայտարարություններ կանեն»: Այժմ չեմ կարծում, քե նպասակահարմար է կանչել նրան և ստել, որ ֆաղափարկությունից դրված խոսի: Սա ասում եմ նրա համար, որ սպացուցվի, որ իմ ասածներում հակասություններ չկան:

Նախագահ - Պարենի վերաբերյալ Ահմեդ Ռիզա բեյի առաջարկությունն ընդգրկում ենք երկուշաբթի օրվա օրակարգում: (Համաչալություն չայնեք)

Ռիզա Բեյ՝ հրեական հրամանատար - Ինչպե՞ս կարող ենք որևէ առաջարկություն մտցնել օրակարգ, առանց նախապես դրա վերաբերյալ լուծման կազմակերպելու: Նախ լսենք առաջարկը, սպա կվերաբերվենք:

Ահմեդ Ռիզա Բեյ - Ըստ ներհին կանոնակարգի անհրաժեշտ է, որպեսզի առաջարկությունները լավ են և ներառվեն օրակարգում: Հարգարժան սենատը միայն այդժամ կարող է ֆենարկել դրանք, կամ տեղափոխել հանձնաժողովների ֆենարկմանը, կամ էլ ընդհանրապես մերժել:

Նախագահ - Մտադիր եմ նաև մյուս առաջարկությունը ներառել օրակարգում:

Արդույ Ռահման Շերիֆ Բեյ - Ես այն կարծիքն եմ, որ պետք է հետ վերցվի առաջարկությունները, դա իմ անհնախան կարծիքն է:

Նախագահ - Բոլոր նրանք, ովքեր կողմ են առաջարկությունների վերաբերյալ լուծման կազմակերպելուն թող չեղբ բարչրացնեն:

Ահմեդ Ռիզա Բեյ - Լուծմանը պարտադիր են: Կանոնակարգում հստակ սովում է, որ կատարված առաջարկության լուծմանը պարտադիր են:

Նախագահ - Դա մեկն կորոշենք: Օրակարգի հաստատմանը մեր իրավունքն է Ռիզա Բեյ՝ հրեական հրամանատար - Արդույ Ռահման բեյ, ինչպիսի՞ն կանոնակարգը: Անցած տարի դուք էիք այն լրացնում:

Արդույ Ռահման Շերիֆ Բեյ - Դեռևս չենք հասել այդ հողվածին, սակայն կատարված առաջարկությունը պետք է լավի, այդպես է գրված կանոնակարգում:

Նախագահ - Այս պարագայում, առաջարկությունների վերաբերյալ լսումներն այժմ ընդգրկում են երկուշաբթի օրվա օրակարգում: Այդ օրն էլ կփոքրենվ լուծել հարցը:

Ահմեդ Ռիզա Բեյ - Անկասկած իմ առաջարկությունները պետք է լավեն, որից հետո կարող է առաջ գալ ընդդիմություն, կամ հետ ուղարկվել առանց քննարկման, կամ քննարկելու համար սենատն անհրաժեշտ կհամարի հրավիրել կառավարության ներկայացուցիչներ: Բոլոր դեպքերում լսումները պարտադիր են:

Արխիդի Փաշա - Այդ մասին երկուշաբթի կհասածենվ:

Նախագահ - Այսպիսով, երկուշաբթի օրվա օրակարգում ներառվում են հիփոթեկային վարկերի երաշխիքների մասին օրենք, որի մասին կյոթերը համապատասխան հանձնաժողովը կսպի և կբաժանի, ինչպես նաև՝ Ահմեդ Ռիզա բեյի առաջարկությունների լսումները: Համաչափն է: (Այո)

1915թ. սեպտեմբերի 21-ի նիսը

Ահմեդ Ռիզա Բեյ - Պարոն նախագահ, ներկայացրել եմ ևս մեկ առաջարկություն:

Ռիզա Բեյ՝ հրեական համայնության - Վստահ եմ, որ Ահմեդ Ռիզա բեյը, իսկ նաև կառավարությունը զբաղված է պատերազմի հետ կապված հրատապ խնդիրներով, չի ցանկանա իր հերթին զբաղեցնել կառավարությանը ներքին վարչարարության հետ կապված հարցերով: Հաշվի առնելով դա, խնդրեմ նրան, որպեսզի հետ վերցնի իր առաջարկությունները:

Ահմեդ Ռիզա Բեյ - Թե պարենի և թե՛ Հայկական հարցի վերաբերյալ նախագահությանը ներկայացրած իմ առաջարկություններով, վստահ եղեմ, նպաստ ունեն հետևել սահմանադրության և արդարադատության նորմերին: Որպես մի անհնապիություն, որ գործում է բացառապես սահմանադրությանը համաչափ, իմ պարտն եմ համարում ենթարկվել մեծամասնության ցանկությանը, բայց խնդրում եմ չեզ, որ առաջարկություններս մնան ուժի մեջ և քննարկվեն առավել պատեհ առիթի դեպքում: Սակայն, Անատոլիայում հազարավոր, հարյուր հազարավոր կանայք, երեխաներ և ծերեր բռնի ուժով էջվել են սարերը և զտվում են ծայրահեղ վիճակում: Նախքան չմոռան գալը, սպասում եմ, որ կառավարության կողմից արդարություն և հավասարություն կհաստատվի, և այդ մարդիկ կամ կվերադառնան իրենց տները, կամ էլ՝ կհասցվեն ախտաբուժության: Եթե հարգարժան սենատը համաչափ է ինչ հետ, սպա խնդրում եմ նախագահին հայտարարությանը կառավարությանը դիմելու թույլտվություն տալ:

ԻԱԳՆՊՂԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ., թղթադանակ 44:

217

Թուրքիայում իտալահրատակների դաշտանության հանձնակատար Տալիանին՝

Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոննիոյին
Կոստանդնուպոլիս, 31 հոկտեմբերի 1915թ.

Հեռագիր
Քիվ 4057/886

Համադասախան նախարարության կողմից օր-օրի դժվարեցնում են իմ հաղորդագրությունների ուղարկումը Ձեր գերագնացությանը և թույլ չեն տալիս Թուրքիայում տիրող իրական իրադարձությունների մասին Ձեզ տեղյակ դառնել այնպես, ինչպես ես կցանկանայի:

Հասկանալի է այն վստահությունը, որով կառավարողները վերսկսել են հայերի դեմ իրականացվող դաժան հալածանքները: Միանգամայն հավաստի աղբյուրները վկայում են, որ երկրի ներսում հասկադես Ադանայի, Անգուրայի, Կոնիայի և Էրզրումի վիլայեթներում, շարունակվում են հայերի սիստեմատիկ հալածանքները, որոնք բողարկվում են անհրաժեշտությունից էլնող տեղափոխման [անվան] սակ, սակայն ավելի ծանր հետևանքներ են ունենում, քան ջարդերը: Տեղահանված հայերից բոլոր տղամարդիկ անհետանում են ճանադարհին, գեղեցիկ և երեսասարդ կանայք բաժանվում են նշանավոր թուրքերին, իսկ մնացյալը՝ սանջվում և անտեղության են մասնվում: Երեխաները մահանում են սովից և ցրից: Այն ճանադարհորդները, որոնք անցել են հայ գաղթականների ճանադարհով, տեսել են դիակների հսկայական կույտեր: Անհետացած հայերի թիվը հասնում է 400 հազարի: Տեղահանված հայերի ունեցվածքը բռնագավառվում է և հանձնվում դասարկված դեսական գանձարանին, բայց առավել հաճախ, դրանք լրացնում են թուրք դաշտանայների մասնավոր ունեցվածքը: Հայերի հալածանքներին վերջ դնելու, կամ նրանց օգնություն ուղարկելու համար Ամերիկայի դեսպանատան բոլոր ջանքերն անարդյունք են լինում:

Տալիանի

ԻԱԳՆՊՂԱ, Տղագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. XVI, թիվ 8088:

218

Թուրքիայում իտալահրատակների դաշտանության հանձնակատար Տալիանին՝

Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոննիոյին
Կոստանդնուպոլիս, 21 նոյեմբերի 1915թ.

Հեռագիր
Քիվ 4093/917

Պարոն նախարար,

Օսմանյան խորհրդարանի երրորդ գումարման երկրորդ նստաքցանը հանդիսավորությամբ իր աշխատանքները սկսեց սույն ամսվա 14-ին: Փաղիտան

իր ելույթում հիշեցրեց Պատերազմական գործողություններին Թուրքիայի մուս-
ֆի մասին, արդարացնելով դա բանակի հաջողություններով և ռազմական այն
հեղինակությամբ, որ ձեռք է բերվել՝ ի սարքերություն այլ ազգերի: Չափազանց-
ված կեղծով կարևորվում էր Թուրքիայի՝ Եռյակ դաշինքի ղեկավարություններին
ցուցաբերած օգնությունը և շեշտարկվում էր Բուլղարիայի հետ նոր դաշինքը:
Առաջին անգամ դաշնակցության հայտարարվեց Բուլղարիային զիջված սա-
րածիների մասին: Այս հանգամանքին, սակայն, մասնավոր շեշտարկվեց անդրա-
դարձավ, և, փաստորեն [այդ] իրողությանը շեղյակ եղան միայն այն փոփոխվել
մարդիկ, որոնք մոտ են ֆաղափակությունը և հետևում են դեղիների ընթացքին:
Փաղկապահն իր ելույթն ամփոփեց այն հաստատմամբ, որ թուրք ժողովուրդն այն-
քան կմնա Պատերազմի մեջ, մինչև ձեռք բերված հաջողությունները կլինեն
անսասան և վերջնական: Այդ ելույթը, բնականաբար, առաջ բերեց խորհրդա-
րանի բարձր ծափողջությունները և լայնածավալ մեկնաբանվեց մասնավոր:

Երկրի ներսում իրավիճակը շատ չի փոխվել: Ընդունվելու են հայերի դեմ
հալածանքները, մոլեգին կեղծով սարածվում են օտարաշայջության զգաց-
մունքները, որոնք սարածվում են նույնիսկ գերմանացիների վրա: Դրանք բերում
են այնպիսի [ծայրահեղ] դրսևորումների, որ բոլորին ստիպում են դառնալ մի-
այն թուրքերենով գրականությունը, նույնիսկ արհեստագործական լափնասառ
գրականությունը այրելով վերացնում են:

Պարենի գները չափազանց բարձրացել են, իսկ հաց՝ գրեթե չի ճարվում:
Չնայած երկրում դեռևս առկա հացահատիկ լուրջ դաշնակցություն, դրանց արհա-
հանման ժամանակները կառավարության կողմից չափազանց խստացվել են,
որի արդյունքում՝ արհեստանունը դժվարացել է:

Երբևէ կառավարությունն այսօր անողորմ ու խիստ չի եղել: Այն, ինչ ամրա-
գրված է սահմանադրությամբ, ոչ այլ ինչ է քան՝ փող: Ժողովուրդը բացարձակա-
պես անհարբ է երկրի իրավիճակի և Պատերազմի շարժառիթների հանդեպ:
Անհարբ է նույնիսկ վերջերս վավերացված թուրք-բուլղարական սահմանի՝ ի
վնաս Թուրքիայի զիջումների նկատմամբ: Խորհրդարանն ու սենատը վերածվել
են նախաձեռնություն և անկախություն չունեցող մի կոմիտեի: Միակ մարդը
Ահմեդ Ռիզան էր, որ համարձակություն ունեցավ բացառություններ խնդրել
երկրի իրական վիճակի և հայերի դեմ իրականացվող բռնությունների մասին:
Սակայն նա, հնչեցված սղառնակիների դաշնակցությամբ, ստիպված ընկերեց:
Կայսրությունն այսօր կառավարվում է մի քանի դեմագոգների կողմից, որոնք
իրենց ձեռքում են կենտրոնացրել ողջ իշխանությունը և վերացնում են բոլոր
այն կուսակցություններին, որոնք իրենց դեմ ինչ-որ խոսք են ասում: Որոշ ժա-
մանակ է արդեն, ինչ նկատվում է մի ակնառու երևույթ՝ օսմանյան կառավարու-
թյունն ինքն իրեն որոշումներ է կայացնում: Այսպես օրինակ, կառավարությու-
նը միշտ անհարբության է մասնել հայերի դեմ իրականացվող բռնությունները
դադարեցնելու վերաբերյալ ամերիկյան և ավստրո-հունգարական դեսպանա-

ների ձեռնումներն ու առաջնական հանձնաժողովի բազում ֆայլերը: Հաջողու-
թյուն չեն ունեցել նաև Գերմանիայի դեսպանի, արհայազն Հոհենլոխե Լոնգեն-
բուրգի բողոքները, որը հասկապես արժին մոտ է ընդունել այդ ցավոտ հարցը:

Օսմանյան կառավարությունն առիթը բաց չի թողնում օտարերկրյա առա-
ջություններին հիշեցնելու, որ կաղիսուլիացիայի իրավակարգը վաղուց վե-
րացել է: Այսպես, Բարձր Դուռը խորհրդարանի բացմանը չհրավիրեց դիվա-
նագիտական հանձնակատարներին, ինչպես կարգն էր, այլ նրանց փոխարեն
հրավիրեց սարբեր առաջնությունների ներկայացուցիչներին:

Մի քանի շաբաթ առաջ այստեղ գերմանական կանոնավոր զորաբանակ-
ներ և ավստրիացի զինվորներ եկան: Ես արդեն վստահ եմ, որ օսմանյան կառա-
վարությունը դաշնակցության դիմել և հավանություն է ստացել գերմանական
կառավարությունից, որդեսզի, մայրաքաղաքում գերմանական զորքերի ներկա-
յությունից խուսափելու համար, դրանք սարվեն սարբեր ուղղություններով: Ինչ
ասացին նաև, որ Տեղի կառավարիչները կհրույն մերժել են գերմանական կա-
ռավարության որոշ դաշնակցությունը՝ հասկացնելով նրանց, որ իրենք լիակատար
անկախություն ունեն իրենց գործողություններում և, նույնիսկ Համաձայնու-
թյան երկրների հետ բանակցություններ սկսելու գնով, թույլ չեն տա նման դա-
սադրանքներ: Ահա սա է այն սղառնակիքը, որի քիկումնում դաստարակվում է
ներկայիս կառավարիչների դեսպոսիզմը և թույլ է տալիս նրանց վերափոխել
օսմանյան ֆաղափակության դասական ավանդույթները:

Տալիանի

ԻԱԳՆՊՊԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. XVI, թիվ 8093:

219

Թուրքիայում իտալահողատակների դաշնակցության հանձնակատար
Տալիանիի՝

Իտալիայի արհային գործերի նախարար Սոննիոնյի

Կոստանդնուպոլիս, 14 դեկտեմբերի 1915թ.

Հեռագիր

թիվ 4127/947

Պարոն նախարար,

Պատիվ ունեմ Ձեր գերազանցությանը շեղեկացնելու, որ սուլթանը հա-
վասարմագրերը ստանալու համար միայն այս շաբաթ օրն է ընդունել այստեղ
արդեն մեկ ամսից ավել զսնվող՝ Կոստանդնուպոլսում Գերմանիայի նորանցա-
նակ դեսպան կոմս Վոլֆ Մեսսենհիլին:

Նորանցանակ դեսպանի ընդունելությանը, երկի թե, փորձ է արվել հասնու
հանդիսավորություն սալ, քանի որ նմանափող ընդունելություններում հրավի-
վում է միայն արհային նախարարության քաղաքացիները, իսկ այս դեղիում Մե-
վեզիրը հասնու հանդիպում ունեցավ նաև կոմս Մեսսենհիլին հետ:

Դեսպանի՝ Կոստանդնուպոլիս ժամանման և նրա հավասարմագրերի հանձնման միջև առկա ժամանակային մեծ տարբերությունը առաջ է բերել մի շարք խոսակցություններ: Կան այդ հանգամանքը բացատրող երեք վարկած:

Առաջին վարկածի համաձայն՝ կոմս Մեսսեռնիխը դեսպան է նշանակվել առանց Բարձր Դռան հետ նախնական համաձայնության, որի դասձառով էլ թուրք ղազնյաններն իրենց դժգոհությունը ցույց տալու համար հետաձգել են հավասարմագրերի ընդունումը:

Երկրորդ վարկածն այն է, որ կոմս Մեսսեռնիխն իր նախադասուսած ելույթում անդրադառնալու էր նաև Հայկական հարցին: Երկար բանակցություններ են ղազնյանները սուլթանի և, հասկալիքով, նրա խորհրդատուների կողմից այդ շահձ հարցը ելույթից հանելու համար:

Երրորդ, և իմ համար ամենահավանական վարկածն այն է, որ գերմանական կառավարությունը Թուրքիայից ղազնյաններ է ֆինանսների, արդարադասության և ներքին գործերի նախարարությունների վերահսկողությունը: Կոմս Մեսսեռնիխն էլ կարգադրվել է հրաժարվել հավասարմագրերը ներկայացնել, մինչև որ կընդունվեն այդ ղազնյանները:

Ինչպես ինձ հայտնեց վստահելի աղբյուրը՝ շուտով կնշանակվեն այն երեք գերմանացի ղազնյանները, որոնք կվերահսկեն ֆինանսների, արդարադասության և ներքին գործերի նախարարությունները:

Թվում է, թե Գերմանիան արդարացրել է իր ղազնյանները հետևյալ մեկնաբանությամբ: Թուրքիայի նախարարների խորհրդի կողմից կառավարչական չեղյալ հայտարարելու մասին անօրինական որոշումն արդարացնելու համար թուրքական վարչակարգը որոշել է բարեփոխումներ իրականացնել՝ հրավիրելով օտարերկրյա խորհրդատուներ: Հենվելով այս որոշման վրա, Գերմանիան ղազնյաններ է թուրքական կառավարությունից՝ իրականացնել այդ որոշումը: Գերմանիան հասկացնել է սվեյ, որ ղազնյանները ավարտին, [մեծ] շեղումները, որոնք խաղաղության նախադասման, ղազնյաններն են, որ վերականգնվի կառավարչական իրավակարգը, իսկ դրա դեմ Գերմանիան կարող է հանդես գալ միայն այն դեպքում, եթե բարեփոխումներն արդեն ընթացի մեջ լինեն, և նա կարողանա երաշխավորել դրանց իրականացումը: Հավանաբար վերջին ժամանակում թուրքական կառավարության անկախ գործելու ձևը, կոմս Մեսսեռնիխի առաջարկությունները երկար բանակցությունների առիթ սվեցին: Մակայն կարծեմ թե՛ Գերմանիան հաջողության է հասել, որի արդյունքում գերմանական ղազնյանների հսկողության տակ կհայտնվեն վեց նախարարություններ՝ ղազնյանական, ծովային, ներքին գործերի, ֆինանսների, արդարադասության և հանրային ծառայությունների նախարարությունները: Միայն այս համաձայնության ձևով բերումից հետո է կոմս Մեսսեռնիխը հանձնել իր հավասարմագրերը:

Եթե այս ամենն իրականություն դառնա, իսկ գրեթե ամեն ինչ արդեն հստակ է, ադա Թուրքիայի անկախությունը զուտ ձևական բնույթ կկրի: Կոմի-

սեն, սակայն, դրականորեն չի վերաբերվում այս ամենին և ընդդառնված նիս է հրավիրել գերմանական աճող ղազնյանների հանդեպ հասուկ վերաբերմունք ընդունելու համար:

Պնդում են, որ ներքին գործերի նախարարությունում նշանակվելիք գերմանացի խորհրդատուի առաջին ֆայլը լինելու է ամերիկյան դեսպանությանը կից գործող Համաձայնության երկրների բոլոր ղազնյանների արտաբնույթը:

Վերջին օրերին տեղի են ունեցել տարբեր նախարարների ժողովներ: Միևիկի ժամանակ է ծովային նախարար Ջեմալ¹³² փառան: Կոնիա և հարակից ժողովներ է մեկնել ներքին գործերի նախարարը: Ջեմալ փառանի ժամանումը առնչում են ղազնյան նախարարի հետ ունեցած տարաձայնությունների հետ, սակայն դրա իրական դասձառը դեղի Եգիպտոս արտաբնույթ կատարելու շուրջ համաձայնությունների ձևաբերումն է: Վստահելի աղբյուրը հավաստում է, որ Օսմանյան բանկում լուրջ միջոցներ են նախատեսվում այդ նպատակի համար: Ջեմալ փառան ղազնյաններ է միայն ոսկի տալ, ֆանգի արտաբնույթները չեն գնահատում թուրքական բանկի արժեթղթերը:

Թալեաթ բեյի ժողովը ունեցել է ճնշողական դասձառներ: Երկի՝ գերմանացի ղազնյանները Կոնիա և Ամասոյիա են մեկնել, որտեղից փորձում են մեծ ֆանակությամբ հացահատիկ և դարեն արտաբնույթ Գերմանիա: Երկիրը ծանր վիճակի մեջ չդնելու համար ներքին գործերի նախարարը փորձ է անում հնարավորինս կրճատել արտաբնույթ ծավալները: Օգտվելով այնտեղ լինելու հանգամանքից, նա իր ստորադասներին խորհուրդ է տվել հայերի հալածանքներն իրագործելիս առավել նոր միջոցներ կիրառել: Այդ բռնությունները մշտադեպ շարունակվում են, սակայն այժմ դրանք առավել ծածուկ են արվում:

Ի դասաստիսան օտարերկրյա առաքելությունների ձևաբերումներին, օսմանյան կառավարությունը խոստացել է չվնասել կաթոլիկ և բողոքական հայերին: Կարծեմ թե՛ վերջին ժողովում կաթոլիկ և բողոքական հայերին չեն բնաջնջում, նրանց ստիպում են իսլամ ընդունել: Օսմանյան կառավարությունը հուսով է, որ այս եղանակով կարող է թմրեցնել հայ կաթոլիկներին ու բողոքականներին, որոնք ավելի խաղաղ են, քան Գրիգորյան [Առաքելական եկեղեցու հետևորդ] հայերը, և, վերջնականապես, ձուլել նրանց:

Տալիանի

ԻԱԳՆՊՊԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ., թղթադանակ 203:

1915

220

Իսալիայի արհայական սան նախարարը՝
 Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոննինոյին
 Հոմ, 26 հունվարի 1916թ.
 Հեռագիր
 թիվ 1122

Պարոն նախարար,

Պատասխանի ակնկալիքով լուրջ ունենալով Ձեր գերազանցությանը ուղարկել Նորին Գերազանցությունը թագավորին ուղղված՝ դարձնելու Ձոն Մոֆֆասի հեռագիրը: Նա Նյու Յորքի «Հայաստանի համար» կազմակերպության նախագահն է:

Հարգանքներով

Նախարար

Առդիր

Իսալիայի Նորին Գերազանցություն Թագավորին

Սենասոր Էլիհու Ռուսը և գանձապահ Աուգուս Բելմոնսը Ամերիկյան հայկական օգնության հանձնաժողովի հետ համագործակցությանը ազգային մեծ միջոցառում են սկսում հայ ստասայալների աջակցության համար: Շնորհակալ կլինենք, եթե Դուք ևս աջակցություն ցուցաբերե՞ք մեզ, ինչպես նաև մեզ տրամադրե՞ք այնպիսի տեղեկություններ, որոնք Ձեր կարծիքով կարող են օգտակար լինել:

Ձոն Մոֆֆաս

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ.,
 թղթադանակ 44:

221

Վաշինգտոնում Իսալիայի դեսպան Մաֆֆին՝
 Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոննինոյին
 Վաշինգտոն, 1 մարտի 1916թ.
 Հեռագիր
 թիվ 801/91

Պարոն նախարար,

Պատասխանում եմ Ձեր գերազանցությանը, որ դարձնելու Ձոն Մոֆֆասը Հայաստանի օգնության հասարակական կազմակերպության ֆուրսուդարն է: Նա մի անգլիացի է, որ Ամերիկա է ժամանել եվրոպական հակամարտությունը սկսվելուց հետո, որպեսզի միջոցներ հայթհայթի դատարանից տուժածների համար: Նրան երաշխավորագրեր են սվել սիկին Պագետը, սիկին

Չերչիլը և Անգլիայում հաստատված այլ նշանավոր ամերիկացի փիլոսոֆ: Հիշատակելով կազմակերպությունը այստեղ գործող բազմաթիվ նմանափոխ կազմակերպություններից մեկն է: Չնայած դրա կազմում են այնպիսի նշանավոր մարդիկ, ինչպիսիք են սենատոր Էլիհու Ռուսն ու դարձնելու Աուգուս Բելմոնսը, բայց նրանք կարծում են, որ Նորին Գերազանցությունը թագավորին ուղղված հեռագրին չարժեք տրամադրանքներ: Նրա կողմից սրված դատարանը կարող է օգտագործվել հասարակական այլ նպատակներով, և ցույց կտա Նորին Գերազանցության հասուկ վերաբերմունքը այս կազմակերպության նկատմամբ՝ ի տարբերություն նմանափոխ այլ կազմակերպությունների:

Մաֆֆի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ.,
 թղթադանակ 44:

1917

222

Պարոն Ջերմանո Դելլա Ռովետեն՝
Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոննինոյին
Ուրինե, 11 փետրվարի 1917թ.

Պարոն նախարար,

Մտածում եմ նաև Իտալիայում հիմնել «Պրո-Արմենիա» մի կազմակերպություն, որին կանդամակցեն քաղաքական գործիչներ, լրագրողներ և մտավորականներ: Կազմակերպությունը կունենա հետևյալ նպատակները.

ա. հրադարակումների, գիտատղովների և ֆինանսումների միջոցով նպաստել հայերի և Հայկական հարցի լուսաբանմանը,

բ. օգնել փախսական հայերին և միջոցներ ձեռք առնել թուրքերին գերության վաճառված երեխաների և կեղեփիչների հարեմներին նվիրաբերված կանանց ազատելու համար,

գ. ստեղծել մի կառույց, որը կհամագործակցի արտերկրում գործող հայերին գորակից բոլոր կազմակերպությունների հետ:

Պահվ ունենեմ Ձեր գերազանցությանը հրավիրել՝ անդամակցելու այս կազմակերպությանը: Չնայած Ձեր ծանրաբեռնվածությանը, կարծում եմ, կցանկանաք ցուցաբերել Ձեր բարեկամական [վերաբերումներ] Հայաստանի նկատմամբ:

Ուրախ կլինեմ, եթե Դուք զիջողություններն հղեք մեզ, որոնք կնպաստեն մեր նպատակների իրականացմանը:

Պատասխանի ակնկալիքով և խորին հարգանքով:

Ջերմանո Դելլա Ռովետե

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ.,
թղթադանակ 44:

223

Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոննինոն՝
Պարոն Ջերմանո Դելլա Ռովետեյին
Հոմ, 13 փետրվարի 1917թ.

Հարգաբաժան դարուն,

Իտալիայում հայերին գորակից կազմակերպություն հիմնելու մասին Ձեր սույն ամսի 11-ով թվագրված նամակին¹³³ ի դատասխան սեղեկացնում եմ, որ ողջունում եմ Ձեր այդ ազնվական նախաձեռնությունն ի նպաստ մի ժողովրդի, որ լայն դժվարությունների միջով է անցել:

Ցավով դիմեմ, որ չեմ անդամակցում որևէ կազմակերպության և չեմ կարող ընդունել Ձեր սիրալիր հրավերը:

Սոննինո

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ.,
թղթադանակ 44:

224

Պետերբուրգում Իտալիայի դեսպան Կառլոսսին՝
Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոննինոյին
Պետերբուրգ, 11 ապրիլի 1917թ.

Հեռագիր
թիվ 728/158

Ռուս-հայկական ազգային գրասենյակն իր հանձնաժողովներին է ուղարկել հետևյալ օրակարգը. «Ստեղծված իրավիճակում չդիմադրելով և ձևավորելով ազգային դաշինքներ: Հայերը դիմադրել են իրենց ողջ ուժն ուղղելու այս համակարգի դաժնամասնում ու դաժնամասնում: Անհրաժեշտ է կենտրոնացնել ողջ ուժն արտաքին բեռնամուկ հաղթելու համար, քանզի, հակառակ դեպքում, կվերականգնվի նախկին համակարգը»:

Կառլոսսի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ.,
թղթադանակ 44:

225

Իտալիայի ներքին գործերի նախարար Վիլիամին՝
Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոննինոյին
Հոմ, 23 մայիսի 1917թ.

Հեռագիր
թիվ 19292

Պարոն նախարար,

Ֆլորենցիայի քաղաքապետից սույն ամսի 16-ին ստացել եմ հետևյալ հաղորդագրությունը. «Հայաստանի դաժնամասնների նախաձեռնությամբ, և հայ գրող Կոստանո Չարյանի՝ իր երկրի իրավիճակն ու սանջամբները ներկայացնելու ազդեցությամբ, Ֆլորենցիայում ստեղծվել է մի կազմակերպություն, որին անդամակցում են քաղաքական գործիչներ, մշակույթի և գրականության ներկայացուցիչներ:

Կազմակերպությունը միաձայն որոշել է Հայաստանի իրավունքների դաժնամասնության համար լայն ֆարգչություն սկսել Իտալիայի սարածում:

Կազմակերպության նախագահ է ընտրվել Գուլիելմո Ֆեռռերոն, իսկ ֆարսուղար՝ նկարիչ Ֆոկարդին: Ստեղծվել է նաև մի հանձնաժողով, որը առաջիկայում մեծ ցույց դիմադրել է կազմակերպի ի նպաստ Հայաստանի: Այդ հանձնաժողովում են դրոժետուր Գ. Չեկկարոնին, Ա. Չեկկոնին և Կոստանո Չարյանը: Կազմակերպության անդամակցում են Ֆլորենցիայի քաղաքապետ, դոկտոր Օրացիո Բաչին, Դել Լունգոյի սենատոր Ռոսարդին, նահանգային դատարանական խմբի նախագահ Ալեսանդրո Մալենֆինին և լայն ուրիշներ»:

Վիլիամի

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) 1915-1918թթ.,
թղթադանակ 44:

Indicazioni di urgenza

32623

Il Governo non assume alcuna responsabilità civile in conseguenza
Le parti riportate in questo telegramma sono state trasmesse al destinatario
Il destinatario è invitato a firmare la ricevuta presentata dal fatto
oppure in caso di ritardo nella consegna.

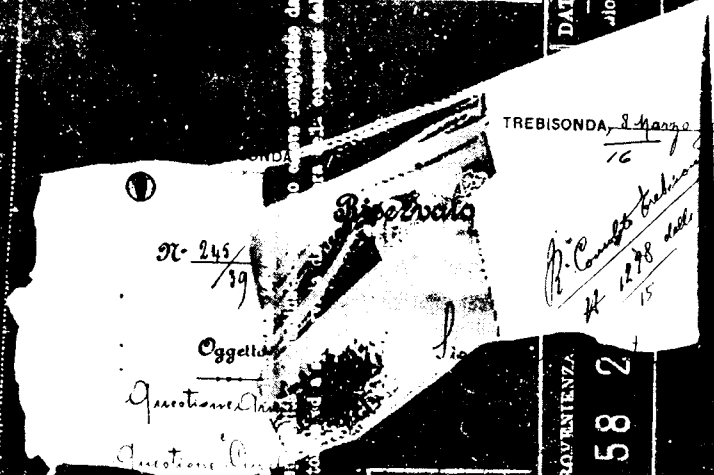
0118 ore 20

PROVENIENZA
ROMA ALEXANDRIA 158 2

TREBISONDA, 8 Maggio
P. Comiti
1278 date
15

92-245/39
Oggelid

Dispositiva

Ufficio Telegrafico

La mancanza di tali informazioni il destinatario perde il

Le ore si contano sul meridiano corrispondente al tempo medio
dell'Europa centrale, e per telegrammi italiani e non sarà preso in
seguito da una meccanica ad altre.
I telegrammi vengono in caratteri romani e il primo numero
dopo il nome del luogo di origine rappresenta quello del telegramma.
Il secondo quello delle parole, gli altri la data, l'ora e i minuti della
presentazione.

DATA DELLA PRESENTAZIONE
VIA E INDICAZIONI EVENTUALI
D'UFFICIO
Giorno e mese Ore e minuti

CIRCOLARE MINISTERIALE NUMERO VENTICINQUE QUESTA COMUNITA
CHIEDE PERMEZZO TRANSITO PER REGNO ARMENI SUDDITI

IRIATI EGITTO BEBBA RECANTISI AMERICHE STOP PREGO

30461400

1908-1909 թթ. ԿԻԼԻԿԻԱՅԻՆ
ԱՌՆԶՎՈՂ ՄԻ ԶԱՆԻ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐ

ANNESSO

QUALCHE DOCUMENTI RIGUARDANTI
AIIA CILICIA NEGLI ANNI 1908-1909

Այս Երջանի փաստաթղթերը վերցվել են նույն արխիվի «Քաղաքական Եւր P
(Serie Politica P) 1891-1916» ֆոնդի թիվ 332 թղթադանակից, «Տղազրված
դիվանագիտական փաստաթղթերի» Հայաստանին վերաբերող LXVI և Թուրքի-
ային առնչվող XVI համարների սակ գտնվող հաստիցից: Ինչդեռ հայտնի է
1909թ. աղբյուրի երիտրական իշխանությունները կազմակերպել և իրակա-
նացրել են հայերի կոստրածներ Ադանայի և Հալեթի նահանգների հայաբնակ
եղաններում, որին զոհ են գնացել ավելի քան 30 հազար հայեր: Դեղիներին
ականատես եվրոպական այդ թվում և իսրայական դիվանագետները ահազան-
գել են իրենց կառավարություններին, որոնցի վերջինները միջոցներ ձեռ
առնեն հայերի դեմ ուղղված բռնությունները կասեցնելու համար: Հայկա-
կան ջարդերը՝ երիտրական իշխանության կողմից կազմակերպված լինե-
լու հանգամանքը աղացուցվում է հիշյալ դիվանագիտական վավերագրերի
որոնցում արձանագրվում է, որ քաղաքային իշխանություններն ու կանոնավո-
գորհերն անմիջական մասնակցություն են ունեցել հայերի կոստրածներին
նրանց գույքի թալանմանն ու ավերմանը:

Ա

Տրադիզիոնում Իսախայի արքայական հյուղաստության սեղադահ
Գուլիելմին՝

Իսախայի արքային գործերի նախարար Տիսսոնիին
Տրադիզիոն, 5 սարիլի 1908թ.

Հեռագիր
թիվ 102/30

Պարոն նախարար,

Վանում սեղի ունեցած բռնություններից հետո ստացված սեղեկությունները
հուսադրող են, քանզի վիլայեթի կառավարիչն ու զինվորական հրամանատար
համաձայնության են եկել արյունահեղություն թույլ չսալու վերաբերյալ: Այս
իրավիճակում հույս կա, որ իրավիճակը կարող է շարժվել: Երգումում սակայն,
վիճակը սկսում է սրվել, քանզի կառավարությունը նորից բարձրացնում է մարդ-
կանց և կենդանիների համար գանձվող հարկերը: Բնակչությունը հրաժարվում
է վճարել, քանզի չի կարող վճարել այն, ինչ չունի, բացի այդ՝ դարենի գների
ընդհանուր թանկացման դարազայում բնակչությունը սառադում է:

Մարտի 29-ին Երզրումով Մուս Եր սեղափոխվում հեռակալի մի գումարակ,
սակայն դրա նդասակների մասին ոչինչ հայտնի չէ:

Գուլիելմի

ԻԱԳՆՊՊԱ, Տղագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ.LXVI, թիվ 547:

Բ

Կոստանդնուդոլում Իսախայի դեսպանատան հանձնակատար Սֆորցան՝
Իսախայի արքային գործերի նախարար Տիսսոնիին

Կոստանդնուդոլիս, 6 սարիլի 1908թ.

Հեռագիր
թիվ 673/229

Պարոն նախարար,

Անցած ամսվա 23-ին մուսուլմանները Վանում մոտ 60 հայերի են սղանել:
Ռուսասանի դեսպանին հասած սեղեկությունների համաձայն այդ ոճիրն
իրականացնողների մեջ եղել են թուրք բարձրասիճան տաճոնյաներ. ներկա է
եղել, նույնիսկ, վերահսկիչ դասարանի նախագահը:

Պարոն Չինովկն իր ֆրանսիացի գործընկերոջ և բրիտանական դեսպանա-
սան հանձնակատարի հետ միասին Մեծ Վեզիրի ուժադրությունը հրավիրել են
իրավիճակի վրա և հորդորել նրան՝ միջոցներ ձեռք առնել նոր արյունահեղու-
թյունները կանխելու համար: Մեծ Վեզիրը վստահեցրել է, որ արդեն երեք տաճ-
ոնյա են մեկնել Վան՝ կարգ ու կանոն հաստատելու համար:

Հյուղաստանների կողմից հիշյալ դեսպանատանին այսօր ուղարկված հեռա-
գրերում ասվում է, որ Վանում սարափը շարունակում է շիրտել: Շուկան փակ

է, հայերը չեն արջում փողոցներում, սակայն ամսի 23-ից ի վեր արյունահեղու-
թյուն սեղի չի ունեցել:

Սֆորցա

ԻԱԳՆՊՊԱ, Տղագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ.LXVI, թիվ 546:

Գ

Տրադիզիոնում Իսախայի արքայական հյուղաստության սեղադահ
Գուլիելմին՝

Իսախայի արքային գործերի նախարար Տիսսոնիին
Տրադիզիոն, 11 սարիլի 1908թ.

Հեռագիր
թիվ 106/31

Պարոն նախարար,

Ամփոփելով Երզրումում գնվող՝ ինձ հասուկ սեղեկատվություն տրամադր-
ողից ստացված նյութերը, տաշիվ ունեն Ձերդ Գերագնացությանը ներկայացնել
հետևյալը.

Պահեստագործի մի գումարակ է Երզրումից մեկնել Վան, ևս չորս գումարակ
դասրաս են դուրս գալ Երզրումից: Սակայն դեռ տարզ չէ, թե նրանց նդասա-
կը հեղափոխականների՞ դեմ է, թե՞ Պարսկասանի: Հեղափոխականների դեմ
արեականի համար նման գործը չափից ավելի է, իսկ [մյուս կողմից] հաճվի
առնելով Ռուսասանի տնդմամբ Պարսկասանից թուրական բանակի նա-
հանջելու փաստը, նրանց այս քայլը անհասկանալի է դառնում: Հաճվի առնե-
լով նաև այն հանգամանքը, որ կառավարական միջոցները թույլ չեն սալի
նման արեականի կազմակերպել, ենթադրելի է, որ դրա համար գումարներ են
հավաքվում Երզրումի վաճառականներից:

Պարենի գները չափազանց թանկացել են, սա ևս ծանրացնում է իրավի-
ճակը, բոլորն աղում են մեծ սարսափով, իսկ առևտրային փոխանցումները
գրեթե վերացել են:

Երզրումի բնակչությունն անհանգստացած է գործի՝ նման սղառագիտու-
թյամբ Վան սեղափոխվելու փաստով: Հայերը վախենում են, որ բրիտանյանե-
րի ընդհանուր կոտորած կսկսվի, ոմանք կարծում են, որ տարակական սարածք
թուրքերի ներխուժումն ավելի կարի իրավիճակը, իսկ մի մասն էլ այն կարծիքի
է, որ այս քայլը նախադասրասական աճխասանք է ռուսների հնարավոր հա-
ձակման դեղում:

Աղբիլի 5-ին Երզնկայից Երզրում էր եկել համիդիե գնդերի ընդհանուր հրա-
մանատար, գեներալ Ենկուր Ահմեդ փաճան, որը նախօրեին մեկնեց՝ միանա-
լու բանակին:

Այս շարաքվա ընթացում Երզնկայի 4-րդ կորդուսի համար այստեղից երե-
հարյուր բեռնատար [մեքենաներ] են մեկնել: Քսան բեռնատար դեղորայք, ութ-

6061-8061

սուն բեռնասար մատուցելու փաստագրեր, իսկ մնացածն էլ՝ մատուցելու հրացաններ:
Տեղի զինվորական դահլիճում դեռևս 400 բեռնասար մեքենա ամրանա-
կա, որը համադասասխան հրահանգի դեղմուն կսեղափոխվի Էրզրում:

Գուլիելմի

ԻԱԳՆՊՂԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ.LXVI, թիվ 548:

Դ
Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստանասան հանձնակատար Սֆորցան՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Տիսսոնիին
Կոստանդնուպոլիս, 20 ապրիլի 1908թ.
Հեռագիր
թիվ 803/276

Պարոն նախարար,
Օրեր առաջ Հայոց դեստանասանի հրավիրեցին Պալատ, ուր սուլթանի փառա-
նշանները նրան տեղափոխելու համար թուրքական իշխանությանը ստացված
հաղորդագրությունների մասին, որոնց համաձայն՝ որևէ հայ հեղափոխական-
ներ անկարգություններ հրահրելու համար Կովկասից բարձրացվում են դեղի Մուս-
թախիմ փառան Օրմանյանին խնդրել է օգտագործել իր ազդեցությունը և կան-
խել սղափախված անկարգությունները, որոնց հետևանքները բաց ծանր կարող են
լինել:

Ինչդեռ ինձ հայտնի է, Հայոց դեստանասանի փաստախանութ է, որ այլևս որևէ
ազդեցություն չի կարող ունենալ հայերի վրա, քանզի մինչ օրս նրան չի հաջող-
վել կառավարությունից՝ ի նույնիսկ հայերի որոշումները ստանալ: Չնայած բազմա-
թիվ խոստումներին, Կայսրության՝ հայերով բնակեցված շրջաններում և հենց
Կոստանդնուպոլսում բարոնակալներ են դաստիարակվում: Ուստի՝ միակ խորհուրդը,
որ նա կարող է անհապառակ կառավարությանն այն է, որ կառավարությունը
սահմանի վրա համադասասխան միջոցառումներ ձեռնարկի, եթե ցանկանում
է խուսափել Կովկասից թուրքական մուսուլմանական գործող հայ հեղափոխականներից:

Պարտադրաբար ավելացրել էր նաև, որ վստահ է, որ եթե իրավիճակը հանդար-
տեցնելու համար կիրառվեն ոչ միայն ոստիկանական միջոցներ, այլ փորձ
արվի, իրավ, նվազեցնել հայ բնակչության դեմ կիրառվող իշխանությունների
չարաճահումները, առաջ ինքը խոստանում է կառավարությանը մի հուշագիր
ներկայացնել:

Հյուսիսային արևմտյան շրջաններից տեղի դեստանասաններին ուղղված հեռագրերից դարձ
է դառնում, որ Վանի վիլայեթում և Մուսուլում իրավիճակը բաց արված է, և վախ
կա նոր անկարգությունների վերսկսման առնչությամբ:

Վերջերս, Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի դեստանասանները, բրիտանական դեստա-
նասան հանձնակատարի հետ միասին Բարձր Դռանը հորդորել էին, որ անհրա-

ժեզ է արձանակալ միջոցառումներ իրագործել, որոնք կհանգեցնեն հայերի
դեմ կիրառվող չարաճահումների վերացմանը:

Սֆորցա

ԻԱԳՆՊՂԱ, Քաղաքական բարձ P 1891-1916թթ. թղթատանակ 332:

Ե
Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստան Իմդեթիալին՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Տիսսոնիին
Թերափա [Կոստանդնուպոլիս], 29 հոկտեմբերի 1908թ.
Հեռագիր
թիվ 2516/788

Պարոն նախարար,
Պարոն Պալլավիչինին ինձ ցույց տվեց անցած կիրակի օրը Ֆրանսիայի,
Ռուսաստանի, Ավստրո-Հունգարիայի և Անգլիայի դեստանասանների ստացած մի
հեռագիր, որով Մամսունի համադասասխան հյուսիսայինները հայտնում էին
հայերի կողմից տեղի փոխոյնյա բնակչության բնաջնջման վստահ մասին և
խնդրում էին, որդեգրի դեստանասանները բաց միջոցներ ձեռք առնեն արհա-
վիրից խուսափելու համար:

Չնայած մինչ օրս որևէ հեռագիր ես անմիջականորեն չեմ ստացել, որը մի-
գուցե մեր հյուսիսային փոստի բացակայության արդյունք է, կարծում եմ, որ
դեստանակալները էի ստեղծված ծանր իրավիճակի մասին իմ գործընկերների հետ
դիմել Մեծ Վեզիրին: Հանդիպումը տեղի ունեցավ անցած երկուշաբթի: Մեծ
Վեզիրն ինձ ասաց, որ փաստն իր համար նորություն է, և նա դեռ էլ տեղեկու-
թյուններ հավաքի այդ առնչությամբ, որից հետո կձեռնարկի անհրաժեշտ միջոց-
ներ:

Ավելի ուշ իմացա, որ ներքին գործերի նախարարի կարգադրությամբ մի
գումարակ է ուղարկվել Մամսուն: Գործընկերներս այլևս տեղեկություններ չեն
ստացել Մամսունից, և դա հուսադրում է, որ իրավիճակը, հավանաբար, բարելավ-
վել է: Մյուս շրջաններում հայերի վիճակն այս պահին այդքան էլ անհանգստա-
ցուցիչ չէ: Այդ մասին, որևէ տեղեկություն չեմ ստացել Տրադիզոնի մեր հյուսիս-
ային: Ուստի ստիպված եմ հենվել իմ գործընկերների՝ իրենց հյուսիսայինների
ստացած տեղեկությունների վրա: Նրանց տեղեկություններն այնքան էլ անհան-
գստացուցիչ չեն: Ռուսաստանի դեստան, սակայն, երեկ երեկոյան բավական
մոռայլ գույներով էր ինձ ներկայացնում իրավիճակը: Միայն կաթոլիկ հայերի
դեստանի կողմից է ինձ ու իմ գործընկերներին հասել մի հեռագիր, որը կից
ներկայացնում էմ Ձեզ: Բացի այդ՝ այն, որ Անատոլիայի հայերի ներկա վի-
ճակը նորմալ չէ, այդ մասին եմ վկայում նաև այստեղ տղազրվող օսարեկոյա
մամուլում տեղ գտած հոդվածները, որոնց համար նյութեր են սրամադրել կաթո-

լիկ և Գրիգորյան [Առաքելական եկեղեցու հետևորդ] հայերի դաստիարակները: Արժանահիշատակ է նաև հայկական կոմիտեի այն առաջարկությունը, ըստ որի՝ առաջարկվում է թուրքերից, հայերից, ֆրեյերից և հույներից բաղկացած մի հանձնաժողով կազմել և ուղարկել սարքեր Երջաններ՝ ստացված սեղեկությունների հավաստիությունը ստուգելու համար:

Իմդերխայի

Առդիր

Վաթուխիկ հայերի դաստիարակին

Ուրֆա, 18 հոկտեմբերի 1908թ.

Չնայած սահմանադրական կարգին, Վիրան ֆադաֆի խաղաղ բնակչությունը ենթարկվում է մարդկային զգացմունքներն անարգող բռնությունների: Բնակիչները բալանվում են, նրանց պատիվն անարգվում է: Չիևկորական հրամանատարները օգնություն ցուցաբերելուց հրաժարվում են, որն էլ կեղծիչներին առիթ է տալիս բռնություններն իրականացնել առավել բիւր միջոցներով: Բնակչությունը, հանուն արդարության, կոչ է անում, որ հաշվի առնվեն այս փաստերն ու միջոցներ չենք առնվեն կարգ ու կանոնը վերահաստատելու և բռնազավթված գույքն իրենց տերերին վերադարձնելու ուղղությամբ:

Մտորություններ

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ.LXVI, թիվ 551:

Չ

Տրադիզոնում Իսախայի արքայական հյուղաստության սեղադաշտ Գուլիելմին՝

Իսախայի արտաքին գործերի նախարար Տիսսոնիին

Տրապիզոն, 4 նոյեմբերի 1908թ.

Հեռագիր

թիվ 286/77

Պարոն նախարար,

Պատիվ ունեն Ձերդ Պերագանցությանն ուղարկելու Էրզրումից ստացված մի հեռագրից հասվածներ, որ ինձ է ուղարկել մի վստահելի անձնավորություն:

«Ավելի շուտ էի մտադրվել գրել Ձեզ, սակայն ծառայողական դաստիարակությունների դասճառով ստիպված եղա մի Երջայց կասարել մինչև ռուսական սահմանի մոտ գտնվող Բայազետ ֆադաբը և ընդամենը մի ֆանի օր առաջ եմ վերադարձել Էրզրում: Այստեղ ևս հայցնի են դարձել Դիարբեքի մոտ սեղի ունեցած դեղիները, բայց դրանց առնչությամբ վարկածները բավականին շուտ են: Ոմանք ասում են, որ անկարգությունների դասճառը ֆուդը Իբրահիմ փաշային բռնելու համար ուղարկված բաշիբոզուկներն են եղել: Մյուսներն ասում են, որ

մուսուլման բնակչությունն է զինվորների օգնությամբ իրականացրել կոտորածները: Ամեն դեպքում՝ գոհերի և վիրավորների ֆանակը շատ մեծ է, մուսուլմանները թալանում, սողանում և անարգում են անգլեն կանանց ու երեխաներին: Բացի այդ՝ իմ Երջայցի ժամանակ, երբ հյուրընկալվում էի ֆուդը բեյերի մոտ, հասկացա, որ եղբայրության ու հավասարության գաղափարները սեղ չեն գտնում այդ բարբառուների ուղեղներում: Սահամանադրությունն ու ազատության [գաղափարն] այդ ֆուդը բեյերի համար բռնի ուժով ձեռք բերած [իրենց] իրավունքների կորուստ է նշանակում: Բնականաբար, նրանք չեն համակերպվում նոր համակարգին: Մյուս կողմից՝ գաղթական հայերն այժմ վերադառնում են հայրենիք [և,] գիտակցելով իրենց իրավունքները, փորձում են հեռ վերցնել ժամանակին իրենցից խլված ունեցվածքը՝ հողերը, անասունները և այլն:

Նախկին կառավարությունն այդ ունեցվածքն արդեն բաժանել էր Ռուսաստանից եկած մուսուլմաններին: Այժմ ի՞նչ միջոցներով դեռ է վերականգնվի արդարությունը: Սա ևս բավական մեծ և խրթին դժվարություն է: Ինչպե՞ս է հնարավոր խոսել խաղաղության և ներդաճակության մասին, երբ սեղի բնակչության մեջ շահերի և մտածելակերպի մեջ այսօրվան սարքերություններ կան: Հենց խոսք գնաց ֆրեյերին զինաթափելու մասին, նրանք անմիջադեպ թափաբեցին զենքն ու զինամթերքը և այժմ հանգիստ Երջում են, սակայն վախեցած են կառավարության գործողություններից: Չդեռ է հավասար այս հանգստությանը, ֆանգի, ինձ թվում է, նրանք առաջին իսկ հնարավորության դեպքում նորից զենքը ձեռքները կվերցնեն: Եթե Դիարբեքի դեղիների մեղավորներին ըստ արժանավույնս չդատեն, չդեռ է զարմանալ նոր կոտորածների մասին լուրերից:

Էրզրումում, սակայն, մուսուլման ու ֆրիսոնյա բնակչության մեջ ձեռք բերված համաձայնությունը չխախտվեց: Առաջին աստիճանի ընտրություններն արդեն ավարտվել են՝ 19 մուսուլման և 15 հայեր են ընտրվել: Ասում են, որ հայերն ավելի շուտ են և առավել ձայներ դեռ տեսնում, սակայն այդ լուրերը շուտ չեն Երջանառվում, և ամեն ինչ կասարվում է օրենքի սահմաններում: Չկարողացա ձգտորեն դարձել, թե ինչպե՞ս են անցել ընտրությունները, սակայն ինձ թվում է, որ լիբերալ կուսակցության ղեկավարներն անում են այն, ինչ ուզում են, իսկ բնակչության մեծ մասին դա չի էլ հետաքրքրում»:

Գուլիելմ

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ.LXVI, թիվ 552:

8081-1908-8081

Է

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպանասան հանձնակատար Աֆորցան՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Տիսսոնիին
Կոստանդնուպոլիս, 16 ապրիլի 1909թ.

Հեռագիր
թիվ 147

Մերսինի մեր արհայական հյուղասոսական գործակալության սեղադահն
երեկ ինձ է ուղարկել հետևյալ հաղորդագրությունը: «Երեկ երեկոյից Ադանայում
սկսվել է հայերի կոտորածը: Չինվորականներն ի վիճակի չեն կանխելու արհա-
վիրքը: Չինվորները սկսել են թալանել իրավիճակը չափազանց ծանր է: Մեր
հայրենակիցների կյանքն ու ունեցվածքը վսանգված են: Խնդրում եմ դաժնա-
նության համար շատ մի ռազմանավ ուղարկել այստեղ»:

Մեծ Վեզիրի հետ խոսելուց հետո, նրան՝ [հյուղասոսական գործակալու-
թյան սեղադահին] ղաասախանեցի. «Սաքա Ձեր հեռագիրը: Վիճակն այս-
տեղ հանդարտվել է: Մեծ Վեզիրն ինձ վստահեցրեց, որ արդեն նոր զորք է ուղար-
կել Ադանա և խոստացավ ամեն ինչ անել՝ հանդարտությունը վերականգնելու
և մեր համերկրացիներին դաժնադանելու համար»:

Աֆորցա

ԻԱԳՆՊՂԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ.XVI, թիվ 2399:

Ը

Հալեղում Իսալիայի արհայական հյուղասոս Բեուրեգարդը՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Տիսսոնիին
Հալեպ, 16 ապրիլի 1909թ.
Հեռագիր

Ադանայում երեկվանից վերսկսված հայերի կոտորածների մասին այս
գիշեր հեռագիր սաքա Մերսինից: Մեր համերկրացիների դաժնադանության
համար նա հեռագրել է Կոստանդնուպոլսի մեր դեսպանին: Իրավիճակը ծանր
է: Ես էլ եմ հեռագրել մեր Նորին Գերագանցություն դեսպանին, որդեսգի նա
Բարձր Դոնից անհրաժեշտ ձեռնարկումներ դաժնադանելու: Լուրեր են սարածվում,
որ ողջ երկրում անկարգություններ են սկսվել: Այստեղի բնակչությունը սարսա-
փահար վիճակում է: Այժմ գնում եմ գլխավոր կառավարչի մոտ՝ վիճակը շատ
ձեռնարկումներ դաժնադանելու:

Բեուրեգարդ

ԻԱԳՆՊՂԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ.XVI, թիվ 2401:

Թ

Հալեղում Իսալիայի արհայական հյուղասոս Բեուրեգարդը՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Տիսսոնիին
Հալեպ, 16 ապրիլի 1909թ.
Հեռագիր

Պասիվ ունեն Ձեր Գերագանցությանը սեղեկացնելու, որ կոտորածներ են
սկսվել նաև Ալեքսանդրիայի մոտակա գյուղերում, որոնցից երկուսը թալանվել
ու հրի են մասնվել: Դորթյոլ գաղթած հայերը դաժնադանվում են: Իրավիճակը
ծանր է: Ալեքսանդրիայի ողջ բնակչությունը ջղազրգիռ վիճակում է, իսկ իբխա-
նությունները վստահ են, որ բավարար ուժ ունեն վիճակը շտկելու համար:

Բեուրեգարդ

ԻԱԳՆՊՂԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ.XVI, թիվ 2406:

Ճ

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպանասան հանձնակատար Աֆորցան՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Տիսսոնիին
Կոստանդնուպոլիս, 17 ապրիլի 1909թ.
Հեռագիր
թիվ 154

Հալեղի մեր արհայական հյուղասոսը հեռագրել է հետևյալը. «Կոտորած-
ներ են սկսվել նաև Ալեքսանդրիայի մոտակա գյուղերում, որոնցից երկուսը
թալանվել ու հրի են մասնվել: Դորթյոլ գաղթած հայերը դաժնադանվում են
Իրավիճակը ծանր է: Ալեքսանդրիայի ողջ բնակչությունը ջղազրգիռ վիճակում
է, իսկ իբխանությունները վստահ են, որ բավարար ուժ ունեն վիճակը շտկելու
համար»:

Անգլիայի հյուղասոսը վիրավորվել է, իսկ գերմանական ընկերություննե-
րին մեծ վնաս է հասցվել: Անգլիայի դեսպանը, որը լիազորություն է սաքա
օգտագործել Մալթայի նավերը, կարգադրել է, որ մի ռազմանավ մոտենա Մե-
սին ֆաղաֆին: Գերմանիայի դեսպանն էլ կարգադրել է, որ Միջերկրականից
մի հաժանավ մեկն Դարդանել: Հաժանավ առնելով ստեղծված վիճակը շատ մի
ռազմանավ էլ մենք ղեկավարում ենք մոտեցնենք Մերսինին:

Աֆորցա

ԻԱԳՆՊՂԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ.XVI, թիվ 2412:

08081-8081

ԺԱ

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստանասան հանձնակատար Սֆորցան՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Տիսսոնիին

Կոստանդնուպոլիս, 18 ապրիլի 1909թ.

Հեռագիր

թիվ 158

Մերսինի մեր արհայական հյուղասոսական գործակալությունից երեկ ստացել եմ հետևյալ հեռագիրը. «Արհավիրքը գնալով սասկանում է, ազգային կյանքը վսանգված է: Անիճխանության դասճառով Ադանայի հետ միասին հրի ու արյան մեջ է նաև Տարսոնը: Անգլիայի հյուղասոսը, որ ուզում էր ստանձնել Ադանայի զինվորական հրամանատարությունը, վերավորվել է: Անգլիացիներն իրենց համերկացիներին դաժնացնելու համար մի ռազմանավ են ուղարկել: Մերսինի հաղափառները փորձում է բոլոր հնարավոր միջոցներով փրկել հաղափր: Ադանայի և Տարսոնի հետ հաղորդակցությունն ընդհատվել է»:

Նրան դասասխանել եմ, որ մեր արհայական կառավարությունը ուղղում է կայացրել մի ռազմանավ ուղարկել Մերսին:

Սֆորցա

ԻԱԳՆՊՂԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ.XVI, թիվ 2418:

ԺԲ

Հալեղում Իսալիայի արհայական հյուղասոս Բեուրեզարը՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Տիսսոնիին

Հալեղ, 20 ապրիլի 1909թ.

Անսիոհում երեկ մեծ կոսորած է տեղի ունեցել: Անգլիայի հյուղասոսը հեռագրել է, որ վսանգի մեջ է գնվում: Ձեյթունում հեղափոխություն է սկսվել: Քիլիս հաղափր սղառնալիֆի սակ է: Քրդերն այստեղ են հասել, Հալեղը վսանգված է, իսկ հաղափր վալին հայտարարում է, որ անհրաժեշտ միջոցներ չունի հաղափր դաժնացնողության համար: Եղած ուժերը գնվում են հաղափր դուրս՝ ներսում միայն մեկ գումարսակ է մնացել:

Բեուրեզարը

ԻԱԳՆՊՂԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ.XVI, թիվ 2453:

ԺԳ

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստանասան հանձնակատար Սֆորցան՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Տիսսոնիին

Կոստանդնուպոլիս, 20 ապրիլի 1909թ.

Հեռագիր

թիվ 961/300

Պարոն նախարար,

Գրիգորյան [Առաքելական եկեղեցու հետևորդ] հայերի դաստիարակը երեկ եկել էր դեստանասոն և ինձ ներկայացրեց Ադանայից և Երզնկա բնակավայրերից ստացված հեռագրերը: Դրանցում խոսվում էր այրված և թալանված հաղափրների, ինչպես նաև՝ հալածանքների ենթարկված հայկական համայնքների մասին:

Պատասխանելով, որ Մերսինի մեր արհայական հյուղասոսական գործակալությունից առաջին իսկ հեռագիրը ստանալուց հետո հանդիմել եմ Մեծ Վեզիրին, որին հասկացրել եմ, որ իրենց կառավարության դասակարգությունն է Եսաղ միջոցներ ձեռնարկել, որդեսգի անհատաղ կատարվեն արյունալի իրադարձությունները: Ասացի, որ Թեֆիկ փառայի սկած խոստումներն արդեն ուղարկել են իրեն: Ավելացրեցի, որ մեր արհայական կառավարությունն արդեն մի ռազմանավ է ուղարկել, որը բացի մեր հայրենակիցներին դաժնացնելուց, անցուճ, ամեն ինչ կանի, որդեսգի ուժեղացնի իճխանությունների դասավորության զգացումը և բնակչության Երզնում վերականգնի վստահությունն ու հանդարտությունը:

Սֆորցա

ԻԱԳՆՊՂԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ.XVI, թիվ 2507:

ԺԴ

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստանասան հանձնակատար Սֆորցան՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Տիսսոնիին

Կոստանդնուպոլիս, 20 ապրիլի 1909թ.

Հեռագիր

թիվ 197

Հալեղի մեր հյուղասոսն ինձ է ուղարկել հետևյալ հաղորդագրությունը և խնդրել, որ այն անդալման փոխանցեմ Ձեզ. «Ադանայի Բիսոնյա իսալացիները սղառնալիֆի սակ են, հաղափր դուրս նրանցից շատերը սղանվել են Տեղի իճխանությունների հանդեպ հավաս չունեն: Օսմանիեյում 100 բողոքական Բարդիչներ այրվել են հենց եկեղեցու մեջ: Գլխավոր կառավարչին հղած մեր բողոքներն արդյունք չեն սալիս: Բոլոր Բիսոնյա հայերն անհետացել են Ադանայից և Անսիոհից: Շատ գյուղեր հրի ու արի են մասնվել: Սովահար ընսանիներն օգնություն են խնդրում»:

Սֆորցա

ԻԱԳՆՊՂԱ, Տղազրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ.XVI, թիվ 2514:

6061-8001
1908-1909

ԺԵ

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստան Իմդերիալին՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Տիսսոնիին

Կոստանդնուպոլիս, 5 մայիսի 1909թ.

Հեռագիր

թիվ 228

Կաթուղիկ հայերի դատարանն այս առավոտ եկավ ինձ մոտ և խնդրեց, որդես-
զի Նորին Գերագանցություն թագավորին և նրա կառավարությանը փոխան-
ցեմ իր բարձր և խորը հարգանքը՝ հայ փախսականներին արհայական «Պիկ-
մոն» ռազմանավում տեղակայելու համար:

Պատրիարհն ասաց, որ Արամայում իրականացվող դաժանությունների ու
քոնուքյունների վերաբերյալ բազմաթիվ տեղեկություններ է ստացել:

Իմդերիալի

ԻԱԳՆՊՂԱ, Տղազված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ.XVI, թիվ 2580:

ԺԶ

Հալեթում Իսալիայի արհայական հյուրասոս Բեուրեգաղը՝
Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Տիսսոնիին

Հալիս, 8 մայիսի 1909թ.

Հեռագիր

թիվ 217/28

Պարոն նախարար,

Մոտամեդ V-ի սուլթանական գահին գալուց հետո հյուրասոսական այս
սարածքում կոստանդնուպոլսի դադարել են: Ասված սա, որ սա միայն հերթական
դադարը չլինի: Այդիվ 25-ից 28-ը խեղճ Արամա ֆաղաֆը դարձյալ սգում է:
Եվս 8 հազար զոհեր եղան, և այսօր 70 հազարանոց ֆաղաֆում արդեն 25
հազար սղանվածներ կան:

Ճիզվիսների և ֆրանսիական կույսերի կրոնական շինությունները ավերվել
են, սրի են ֆաշվել ոչ միայն այնտեղ աղասան գածները, այլ նաև որոշ ճիզ-
վիսներ:

Արդեն այստեղի ջրերում էին գտնվում եվրոպական ռազմանավերը, երբ տեղի
ունեցան Անսիոֆի, Քեսաբի, Մարաբի և այլ քաղաքների սղանդները: Ինչպես
1895-1896 թվականներին, մուսուլմանները ծիծաղում էին ուժերի այս կուսա-
կումների վրա և ծաղրում այլախավաս զինվորներին, որոնք եկել էին տեսնելու,
թե ինչպես են կոստանդնուպոլսի իրենց կրոնակիցները:

Քրիստոնյաներին կոստանդնուպոլսի համանր կայսերական դադարից տեղի գլխա-
վոր կառավարչին հասավ ադրիլի 14-ին թվագրված հեռագրով: Ամեն ինչ
դատարան էր իրագործելու համար այդ հրեալվոր ծագիրը: Բոլոր քրիստոնյանե-
րի սներին արդեն նշաններ էր արված:

Այդ ամենի մասին ես գիտեի, սակայն չէի համարձակվում բարձրաձայ-
նել, քանզի հստակ ոչինչ հայտնի չէր: Տեղի վալին, որը հաստատու է հե-
ղիմական է և միշտ գտնված էր դադարում Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Իսալիա-
յի հյուրասոսների, ինչպես նաև «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի
անդամների կողմից՝ անկարգությունները հրահրելու [իրեն ներկայացվող] մե-
ղադրանքը մեղմելու համար, ստացված որոշումը ամսի 28-ին ներկայացրեց
զինվորական հրամանատարներին և կոմիտեին անդամագրվելու ցանկություն
հայտնեց, սակայն նրա խնդրանքը մերժվեց:

Վիլայեթի ֆաղաֆական գործերի սնուրեն Նարմի բեյը, որ այժմ նույն դա-
տան է գրադեցնում Մալոնիկում, այլ անձանց ներկայությամբ երեք անգամ
հաստատեց, որ նման հրահանգ է ստացվել:

Բեդլին ավազակախմբերը կազմ ու դատարան սղասում էին ֆաղաֆի
քաղաքային: Հալեթում [այդ ծրագիրն իրականացնելու] համար ֆրեյը, որոնք
ավելի շուտ գողեր են, քան մարդասպաններ, չէին բավականացնում և այդ
դատաճառով բերեցին նաև անաղասի վայրագ արաբներին, որոնք գերագույն
հաճույք են ստանում արյան սարսափի մեջ:

Չղեֆ է մոռանալ, որ դալասի չորս գլխավոր էմիրները ոչ միայն հրա-
հրել են, այլև անմիջական մասնակցություն են ունեցել ջարդերին և ձեռքակալ-
վելուց հետո ազատ են արձակվել:

Խարբերդի մութաբարիֆ Աունուլլա բեյը, որն Անսիոֆի կայսերականի և հա-
սարակական կարծիքի կողմից դատարանադատ մեղադրվում էր ոչ միայն կոս-
տանդնուպոլսի կազմակերպելու այլ նաև՝ մարդասպանության և գողության համար,
ազատ է արձակվել՝ իր հետ տանելով գողացված ձիերն ու կառքերը:

Շամղարմերիայի կառնիսան Մարհան աղան, որին բոլորը մեղադրում են
բեդլին ցեղերին հավաքագրելու և դեղի Անսիոֆ ու Քեսաբ ուղղորդելու մեջ,
դեռևս ազատ էր Հալեթում:

Էլ չենք ասում Հալեթում ու Մարաբում անկարգություններ կազմակերպելու
համար Կոստանդնուպոլսից ժամանած դատարանա Մասսուդ բեյի և Արամայ
նողկալի կոմիսար Նեբբի էֆենդու մասին:

Անսիոֆում կոստանդնուպոլսի հրամանը սրվեց երեք օր առաջ՝ հենց այն օրը, երբ
իշխանության ներկայացուցիչներն այստեղ էին եկել, որդեսզի քրիստոնյա բնակ-
չությանն ազդելիս փողոց դուրս գալ և բացել իրենց խանութները, քանզի այդու
սով ավելի հեշտ կլիներ կոստանդնուպոլսի: 350 սղանված կա: Չեն խնայել նույնիսկ
կանանց ու երեխաներին, կանանցից շատերն ինքնասպան էին լինում: Մարտի
էֆենդին, որը կառավարության ֆարսուղարն էր, իր կնոջն ու երեխաներին գտնե-
րա ղաժանորեն սղանված: Հանցանքը կատարել էին իր գրասենյակի աշխատողնե-
րը, որոնց հետ նա այնքան բարեհամբույր էր եղել: Վերջում նրան ևս մորթեցին:

Եղիսկոդոս Տեր Արսենը, որի նախ ականջները կրեցին, հետո ֆիթն ու գլու-
խը, եկեղեցուց ֆառ սրվեց մինչև ծով և ջուրը նետվեց:

Ադանայում, մի կնոջ ստիպեցին ուսել իր երեխայի միսը, աղա սղանեցին:

Բացում էին հողի կանանց որովայնը և ղոսողը հանելով ցուցադրում էին ֆաղափ փողոցներում:

Հասկաղես ծանր էր ընսանիքների վիճակը: Ոսարոբիկ կանայք և երեխաները սովահար Երջում էին ֆաղափում՝ հուսալով մի կսոր հաց գտնել, սակայն դրա բացակայությունը բացատրվում էր երկում այլուրի բացակայությամբ:

1895-1896 թվականների կոստրածները սկսվեցին Բիթլիսից և սարածվեցին Դիարբեհրում և Չեթյունում, որսեղից էլ՝ Էրզրումում, Վանում և Տրապիզոնում: Այդ ժամ կոստրածներին զոհ գնաց 300 հազար մարդ: Այժմ անհրաժեշտ էր ավարտին հասցնել սկսված գործը. հրաման էր սրվել կոստրելու Հայաստանի այս վերջին հասվածի փրկության բնակչությանը:

Այդ նողկալի ծրագիրը հնարավոր չեղավ լիովին իրագործել, և ոչ բոլորին հնարավոր եղավ վերացնել: Մուսուլմանները հակադրվում են նոր սուլթանին, որին անվանում են փրկությանների մարդ: Հեռադիմականները վառ են դառնում դժգոհության ալիք և երգեր են ձուլում Իսլամի փայլուն ներկայացուցիչ ու անհավասների ահաբեկիչ Աբդուլ Համիդին:

Դորքյուլում, չնայած իշխանությունների ղնդումներին, թուրքերի ու փրկությանների հարաբերություններն այդքան էլ լարված չեն: Այս ամսվա 3-ին ֆաղափ կառավարիչը սեղի հայ եղիսկոդոսից դահանջեց, որդեսզի նա կարգադրի հայերին վայր դնել զենքը, բայց նա, հաշվի առնելով անցյալի և ներկայի փորձը, նրան դասասխանել է, որ նման կարգադրություն չի կարող լինել, մինչև որ մուսուլմաններն իրենք զենքը վայր չդնեն: Այդ ժամ Ռաշիդ քեյր կարգադրել է, որ 50 հեծյալներ և մոլեռանդների կես զումարսակ գնան և իրականացնեն զինաթափումը:

Այդ մասին անմիջապես սեղեկացրի մեր արհայական դեստանասանը, իսկ Անգլիայի իմ գործընկերը զգուցարեց Ալեքսանդրիայի մոտ գտնվող իրենց նավերին: Նորին Գերագանցություն Իմդեթիալիի միջամտությունն անկասկած դրական արդյունք ունեցավ: Դորքյուլի գործերի հանձնակատարն իր ղեկավարի անունից ինձ սեղյակ դառնեց, որ ֆաղափը Երջափակման մեջ է, իսկ կառավարիչը հրահանգել է զինաթափել թե՛ փրկությաններին և թե՛ մուսուլմաններին: Բացի նրանից, որ մեր և ֆրանսիացի դասնոյաները կարողացան արգելել ներխուժումը ֆաղափ, այլև՝ մեր նավերից հրամանատարներ ուղարկվեցին՝ ֆաղափ իրավիճակին ծանոթանալու համար:

Մուհամեդ քեյն ինձ ասաց, որ եթե երկարատև խաղաղություն ենք ուզում, աղա անհրաժեշտ է մասժամիջոցներ կիրառել: Բանակն, իրականում, ցանկանում է այդ ուղղությամբ գործել, սակայն, արդյո՞ք կկարողանա ճիշտ գործել: Ասված թա այդպես լինի, սակայն, հակառակ դարձադրում, դարձյալ անսեղի արյուն կթափվի:

Կոստանդնուպոլսից սացված հրահանգների համաձայն, Անիոնում ձերբակալվել են զլխավոր մեղավորները, սակայն բնակչությունը դահանջում է, որդեսզի նրանց ազատ արձակեն, ֆանգի չի կարելի դասժել սուլթանի հրամանը կատարելու համար:

Գյուլբերում և հասկաղես Բեյլանում ու Մարաշում, փրկությանները ջարդի են սղասում, իսկ Չեթյունի բնակիչները վախենում են, որ ուղարկված գործը ֆաղափում կիրագործի այն, ինչ՝ Ադանայում և Քեսարում: Ոչ մի փրկության չի կարողանում դուրս գալ սներից, ֆանգի նրանց սղանում են: Այս Երջանում առևտուրը լիովին կազմալուծվել է, աղքատությունը զնալով ավելի է սրվում:

Կարծում էինք, որ արհավիրքը կվերաբերվի միայն հայերին, սակայն սուժում են նաև օսարեկացիները: Մեր հայրենակիցներից Եսերը ևս ծանր կորուստներ են ունեցել: Մեր սեղի արհայական գրասենյակի երկու թարգմանիչները՝ Արմանդո Կոուսսան և Հոմսին, Ադանայի հրդեհի ժամանակ կորցրել են ավելի քան 130 հազար ֆրանկի կարողությունը:

Բոլոր այն մարդիկ, ովքեր խիղճ ունեն, մտածում են մեղմել այս թավառների վիճակը: Ամենուր գրասենյակներ են բացվում այս ահավոր արհավիրքի վնասները մեղմելու համար: Անգլիան և Ֆրանսիան Ես առասաձեռն են, Գերմանիան և Ես բան է անում:

Մերսինի և Ալեքսանդրիայի մեր գրասենյակներում Ես ընսանիքներ աղասան և սնունդ են սսանում: Արհայական փոխխյուղասոս Մոլան դարձել է Ես դժբախտների դահաղանը:

Բերուեգարդ

ԻԱԳՆՊԴԱ, Տղագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ.XVI, թիվ 2641:

ԺԷ
Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեստան Իմդեթիալին՝
Իսալիայի արսափն գործերի նախարար Տիսսոնիին
Կոստանդնուպոլս, 21 մայիսի 1909թ.
Հեռագիր
թիվ 1239/367

Պարոն նախարար,
Պասիվ ունեն Ձերդ Գերագանցությանն ուղարկելու Ադանայի կոստրածներին առնչվող մի Եսար հեռագրեր և զեկույցներ,¹³⁴ որոնք վերջերս կառավարության կողմից ներկայացվել են դասգամավորների դալասին: Այդ փաստաթղթերի ընթերցումից դարզ է դառնում, որ չի փոխվել թուրքական ավանդական մոտեցումը՝ կոստրածները բացատրել, որդես հրահումները կանխելու միջոց: Կոստրածների մասին Ես ինքս Ես սեղեկություններ չեն սսացել, եթե չհասվենք այն մի ֆանի իսալացիների հեռագրերը, որոնք բնակավայրերի թալանի

1908-1909

ժամանակ կորցրել են իրենց ունեցվածքը և վկայում են ահավոր իրադարձությունների մասին:

Ֆրանսիացի իմ գործընկերը, որ մանրամասն [սեղեկություններ] է ստացել իր հյուպատոսներից և ռազմանավերից, վստահեցնում է, որ շատ վայրերում կոտորածներն, իրմ, ահավոր բնույթ են կրել: Հանգամանքները ծանրացնում, և օսմանյան կառավարության ղեկավարությունը մեծացնում է նաև այն հանգամանքը, որ կարգ ու կանոնը վերականգնելու համար Ադրիանապոլիսից ուղարկված զորքը, սեղ հասնելուն ղեկ միացել է կոտորածներն իրականացնողներին: Կարելի է ասել, որ բիսոսնյաների ղարբերական կոտորածներն իրենց զագաթնակեցին են հասնում, երբ սեղ են հասնում ջարդերը կասեցնելու համար ուղարկված զորքերը:

Քիչ չեն նաև օտարերկրացի սուժածները: Վնասը փոխհասուցելու դաշանջով ինձ են դիմել մի քանի իսլալացիներ և դորսուզալացիներ: Վերջիններիս համար դիմել են կառավարությանը, խնդրելով հստակ երաշխիքներ սալ այդ կառավարությանը, ղեկ է նետմ սակայն, որ Բարձր Դուռը կհրաժարվի դասասխանասվությունից և վնասների փոխհասուցումից: Մեր հղատակների [կրած վնասների] փոխհասուցման հայտերի առնչությամբ դեռևս սղատում են, որ սսանամ ևս մի քանի հայտեր: Այդ առիթով ցանկանում են հանդիղել նաև իմ գործընկերներին, որոնց հեճ մսերի փոխանակումից հեճո առավել հստակ կարող են Ձեզ սեղեկացնել իրավիճակի մասին:

Իմդերիալի

ԻԱԳԼՊՂԱ, Քաղաքական արք P, 1891-1916թթ. թղթաղանակ 332:

ԺԸ
Կոստանդնուպոլսում Իսլալիայի դեպտան Իմդերիալին՝
Իսլալիայի արտաին գործերի նախարար Տիսսոնիին
Թերաքիա [Կոստանդնուպոլիս], 9 հուլիսի 1909թ.
Հեռագիր
թիվ 1579/475

Պարոն նախարար,

«Իթթիհաթ» ղարբերականը սղագրել է Ադանայի կոտորածների և այդ վիլայեթում սիրող իրական իրավիճակի մասին հայ դասգամավոր դարոն Բաքիլյանի հեճ անցկացված հարցազրույցը: Այն չափազանց հեճարքի է հասկաղես հեճարաձ հայացք կասարելու սեսանկյունից: Կից Ձեզ են ներկայացնում այդ հարցազրույցի թարգմանությունը:

Երբ Ադանայի կոտորածներն ավարսվեցին և գորքը մսավ Կոստանդնուպոլիս, այստեղ ամեն ինչ անում են, որղեսզի կարծիք ձևավորվի, որ կոտորածներում ղեկ է սեսնել Արղուլ Համիղի մեղասկցությունը: Թեկուզ հենց դասմական սե-

սանկյունից շատ կարևոր է այն հանգամանքը, որ ներկա խորհրդարանից մի դասգամավոր, այն էլ հայ, ուղարկվեց Ադանա՝ իրավիճակին ծանոթանալու համար: Արղուլ Համիղի հանդեղ ունեցած այդ դասգամավորի ասելությունը բացարելի է, բայց նա, սեսնելով իրավիճակը, սղիղված էր հայտարարել, որ դրանցում արղուլիամիղյան մեղավորության և դասասխանասվության ոչ մի հեճ չկա:

Ինչ վերաբերում է ներկային և աղագային, ղեկ է նեկ, որ դասգամավոր Բաքիլյանը նոր արհավիրքներ է կանխասեսում, քանզի այդ արջանում թուրական իեխանությունները՝ լինեն դրանք քաղաքական, թե ռազմական, հավասարություն չեն դասկերացնում: Այսինքն, թե՛ դասոնյա, թե՛ հասարակ թուրքերը չեն կարող ընղումել այն, որ հայերն իրենց հավասար են:

Չղեկ է մոռանալ, որ Ադանայի կոտորածների դասձառները չղեկ է փնսրել նախկին վարչակարգի, կամ որևէ դասոնյայի հրահրումների մեջ: Դրա դասձառն այն գայույթն է, որով թուրք բնակչությունը վերաբերվում էր հայերին, որոնք սահմանաղության ընղումումից հեճո հանղզնում էին խոսել, գործել և ծրագրեր կազմել մուսուլմաններին հավասարի ղես: Անցյալ աղրիլին սեղի ունեցած կոտորածներն անմիջաղես իղոս ցնղեցրին բիսոսնյաների այն դասրանքները, որոնք նրանց էր սրվել սահմանաղության ընղումումով:

Իմդերիալի

Աղղի

«Իթթիհաթ» 6 հուլիսի, 1909թ.

Տղագրում ենք Չնյունիայի մեր թղթակցի հարցազրույցը հայ պասգամավոր պարոն Բաքիլյանի հեճ, որն Ադանա ուղարկված պասգամավորական հեճսսնական հասնչաժողղղի անղամ է:

- Ձեր առաղությունն ավասվեց, թե՛ դարչյալ պեկ է գևաղ Ադանա:
- Իմ կարծիղով այն ավարսվել է, այլ բնություն անցկացնելու հարկ չկա:
- Ի՞նչ արղումնք սղեց Ձեր հեճսսնությունը: Որո՞նք են կոտորածների պասձառները:
- Իմ կարծիղով, սահմանաղության ընղումումից անմիջաղես հեճո Ադանայում հին համակարգի պարսիզանները դժղոություն էին քարչրացնում: Նրանք կազմակերպեցին ոչ մուսուլմանների կոտորածը: Այդ հարցում որևէ կասկած չկա, դա սպացուցղում է նաև փաստաթղթերղով և դասական արչանաղություններղով:
- Արղղո՞ք Արղուլ Համիղը մասնակցել է այդ գործընթացին:
- Ադանայի հեճ կաղված սարբեր կարծիքներ կան, սակայն իմ հեճսսնության արղումնում նրան աննչղղղ որևէ բան չկա:
- Այդ գործողղությունների հրահրչներ կարելի՞ է համարել սեղական իշխանություններին, կամ կառավարությանը:
- Նույնիսկ եթե կենսրոնական իշխանությունը չի հրահրել կոտորածները, ամեն դեղղում կրում է դրանց պասասխանասվությունը: Տղական իշխանու-

1909-1908

թյուններից՝ անկարգությունների հիմնական կազմակերպիչներն են նախկին կառավարիչ Չևադ բեյը, գործերի հրամանատար Ռեմզի փաշան, մութաշարիֆ Բերեկեշը, Արիֆ բեյը, Կադին Էֆենդին, Սալիհ Էֆենդին և «Իթրիալ» հանդիսի սնորհներ:

– Բրիտանյա բնակչությունը ոչինչ չի՝ արել անկարգություններ հրահրելու գործում:

– Առաջին հրահրողները բրիտանյանները չեն եղել, դրանում ես վստահ եմ:

– Ինչպիսի՞ն է Ձեր գործընկերների համոզմունքը:

– Գործընկերներս կիսում են իմ համոզմունքը: Պարոն Յուսեֆ Քեմալ բեյը, որը սկզբում չէր կիսում այն, վերջում ինքը ևս համոզվեց դրանում:

– Հետախնդրությունն ավարտվելուց հետո ինչու՞ պարոն Կարասուն ուղարկվեց Ադանա:

– Պարոն Կարասուն Ադանա մեկնեց մի քանի երկրորդական հարցեր լուծելու համար: Պարոն Յուսեֆ Քեմալը մնացել էր այնտեղ և սպասում էր նրան:

– Կարելի՞ է տեսլ, որ Ադանայում հանրային կարգն այլևս չի խաթարվի և շեռնարկված միջոցառումները բավարար են դրա համար:

– Խաղաղության ու հանրային կարգի սպասողները Ադանայում հնարավոր կլինի, եթե կառավարությունը գործի ակտիվ և արդար: Ներկայումս ռազմական դասարանն անկողմնակալ որոշումներ չի կայացնում: Եթե վերաբերմունքը փոխվի, սպաս անհավանականաբար առիթ չենք ունենա:

ԻԱԳՆՊՂԱ, Քաղաքական ԸարՖ P, 1891-1916թթ. թղթադանակ 332:

ԺԹ

Հալեթում Իսալիայի արհայական հյուպատոս Բեուրեզարդը՝

Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Տիսսնիին

Հայեպ, 15 հուլիսի 1909թ.

Հեռագիր

թիվ 322/38

Պարոն նախարար,

Պատիվ ունեն Ձեր Գերազանցությանը սեղեկացնելու, որ հայ հոգևորական Շահինյանի՝ Նորին Գերազանցություն թագավորին հղած հեռագրում արսահայտվում է այս երկրի ողջ բրիտանյա բնակչության կարծիքը:

Ինչդեռ արդեն սեղեկացրել եմ իմ նախորդ հաղորդագրություններում, այսօրվա թուրքն ու երեկվանը՝ 1896 թվականինը, ցանկանում է ասելության իր ողջ մեղքը բարդել բացառապես բրիտանյանների և, հասկալով, հայ ժողովրդի վրա, քանզի նրանք անդաժաման են և հե՛տ է նրանց մեղադրել:

Ադանայում և այլ քաղաքներում վերջին կոստրածների իրական մեղավորներին չեն անհագսացնում, քանզի դեռ և մեղադրվել ողջ քաղաքացիական և

զինվորական իշխանությունը: Այդ դասճառով դասադարձել են վեց հայերի, որոնք, անկասկած, ամենդ են: Նրանցից չորսը, որ իրար ազգական են, քաղաքի ամենահարուստ և ազդեցիկ դեմքերից են: Ռազմական գործողություններին մասնակցելու մեղադրանքով դասադարձվել է նաև հայոց եղիսկոտոսը, որը բավական երկար ժամանակ այստեղ չի էլ եղել:

Ռազմական դասարանը, եթե դեռևս ավարտված չի համարում իր նողկալի գործը և միջոցներ ձեռք չի առնում, որդեսգի ազգաս առձակվեն Ես անմեղ բանաբարկյալներ, որոնց, դարգադես, կհասնենք են ենթարկում ու սղանում, աղա, չնայած բոլոր հնչած գեղեցիկ խոստումներին, սեղի բրիտանյա բնակչությանը հալածանք է սղասվում:

Այս ամբողջ Երջանում՝ Հալեթում և Ադանայում, մուսուլման բնակչությունը չափազանց կասաղած է, որովհետև Անգլիայի հյուպատոսը հրաժարվում է թուրքական դասարանին հանձնել իր մոտ աղասանամ չորս հայերին և հայասարտել է, որ նրանց կդառնի միայն անգլիական դասարանը՝ այդդիսով ցույց տալով իր վերաբերմունքը թուրքական դասարանի հանդեմ:

Մի քանի օր առաջ Անիոնում ձերբակալվեցին հայերի կոստրածների կազմակերպիչներն ու իրագործողները, որոնք բոլորին քաջ հայցնի էին: Ռազմական դասարանն անմիջապես լրասվական միջոցներով հայասարտեց, որ Եվրոպան արդարություն է ուզում, սակայն Եսուով, ազգաս առձակելով ձերբակալվածներին, հայասարտեց, որ նրանք մեղավոր չէին: Ամբողջ մուսուլմանական աբխարհում գոհունակությամբ են նեում կոստրածների հիանալի կազմակերպված լինելու հանգամանքը, քանզի դրա արդյունքում ոչ մի մուսուլման ոչ միայն չսղանվեց, այլև՝ նույնիսկ չվիրավորվեց:

Մարաբում արդեն հինգ Եարաթ է, ինչ ռազմական դասարանն իր նիստեր սկսում է նեանալոր մարդկանց ձերբակալությամբ և սիդում, որդեսգի ժողովուրդը զենքը վայր դնի: Այնուհետև, ազատելով ձերբակալվածների մի մասին դասադարձում է ուրիժներին: Խոսքը գնում է բրիտանյա նեանալոր մարդկանց մասին և ոչ թե՛ մուսուլման: Անցյալ ադրիլին քաղաքի մութաբարիֆը ազգասական հայացքների սեր մի մարդ էր, որին հարգում էին բրիտանյանները: Նրանցից դա հանջեցին, որդեսգի արգելի բրնձի մեակումը: Նա, խորհրդակցելով իր բրիտանյա խորհրդականների հե՛տ, մեժեց դա հանջը, որից հետո մուսուլմաններն այնքան կասաղեցին, որ նա սիդված փախավ Այնթափ, որտեղ էլ դա ժամությամբ սղանվեց: Այժմ այդ սղանության մեղադրանքով ձերբակալված է նրա 70-ամյա հայ խորհրդական, դարուն Քեդալյանը:

Տեղի բաներում են զսնվում հայ հոգևորականներ, բողոքականներ, դարձիցի դասասուներ և այլք, որոնցից կհասնենք միջոցով փորձում են խոստովանություն ձեռք բերել, որ անդամակցել են իրականում գոյություն չունեցող կրմիսներին:

Շատերը բան են նեակում և բռնությունների ենթարկվում: Նրանցից դա-

6061-8061

հանջում են ասել, թե ո՞վ է զենք բերում Մարա: Մահմանադրության ընդունումից հետո, սակայն, զենքի առևտուրը ազատ է:

Մեկ այլ նշանավոր հայ ձեռքակալվել է միայն նրա համար, որ շատ էր ուրախացել սահմանադրության ընդունման առթիվ:

Ձեռքակալվել են մի քանի հայ երիտասարդներ՝ Հարություն Չինիչյանը, Հակոբ Ղազարյանը, Ստեփան Աֆիլյանն ու ուրիշներ: Նրանց այնուհետև բռնությունների են ենթարկել, որ Չինիչյանը մահացել է: Մեկ այլ 18-ամյա երիտասարդի ձեռքակալել ու զանախարել են ոսնասակերը: Սա ամենասարածված բռնության եղանակն է, որդեսզի ձեռքակալվածը չկարողանա փախչել: Նրան տեղափոխել էին Ֆրանսիայի փոխտյուրաժան մոս, որը նման հալածանքների դեմ բողոք էր հայտնել ռազմական դատարանի դատավորներին, սակայն վերջիններս, հրաժարվելով մեղադրանքից, հեռ էին ստացել ռուսիան, ու այլևս նրա մասին որևէ տեղեկություն չկա:

Մի մուսուլման մեղադրում էր մի քրիստոնյայի, իբր վերջինս հայտարարել է, որ շուտով կզան ռուսները և կարգ ու կանոն կհաստատեն: Մեղադրողը հինգ վկա էր ասել դատարան, որոնցից մեկը՝ որը քրիստոնյա էր, հայտարարել էր, որ նման բան չի լսել: Մուսուլման վկաները ևս հերքել էին մեղադրանքը, սակայն երկու քրիստոնյաներն այժմ բանտում են, իսկ թուրքական աբխազի ծիծաղում է այդ «կասակի» վրա:

Մյուս քաղաքները խնդում են, որդեսզի այդ արյունաբերու դատարանը չմտնի իրենց քաղաքները, չնայած, որ իրենց մոտ էլ են տեղի ունեցել քրիստոնյաների կոտորածներ: Այժմ բնակչությանը զինաթափելու և նրանց գլխավորներին դատադատելու համար, այդ դատարանը մեկնում է Չեյթուն, ուր դեռևս 9 հազար հայ կա:

Բոլոր քրիստոնյաները սարսափում են, քանզի անցյալի հիշողությունից զուր, նրանց աչքի առաջ է նաև ներկան: Նրանք ասում են, որ նշանավորներին վերացնելուց և բնակչությանը զինաթափելուց հետո սկսվում է կոտորածը: Մուսուլմաններն էլ, ոգևորվելով իրենց հաջողությունից, առավել բացահայտ են ցուցադրում իրենց ասելությունը քրիստոնյաների նկատմամբ, որից էլ քաղաքի, հասկապես, գյուղերի քրիստոնյա բնակչությունն ուղղակի սարսափում է:

Բեռլինգադ

ԻԱԳՆՊՂԱ, Քաղաքական շարք P, 1891-1916թթ. թղթադանակ 332:

Ի

Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Իմդեթալին՝
Իսալիայի արտաքին գործերի նախարար Տիսնինին
Թերափա [Կոստանդնուպոլիս], 17 հուլիսի 1909թ.

Հեռագիր
թիվ 1638/492

Պարոն նախարար,

Արամայի կոտորածների մասին իրականությունն այստեղ արդեն հայտնի է բոլորին: Այժմ թուրքերի մոտ վերացել է այն կարծիքը, թե կոտորածների մասին լուրերը հայերի կողմից չափազանցված են եղել: Դեղերի փոփոխության վկայությունն են նաև վերջերս «Թանին» դարբերականում հրատարակված երկու հոդվածները, որոնցից մեկի ամփոփ նկարագիրը կից ուղարկում եմ Ձերդ զերազանցությանը:

Կայսերական կառավարությունը ևս զգացել է իրականությունն ընդունելու անհրաժեշտությունը և կարգադրել է ռազմական դատարանին արդար վճիռներ կայացնել: Իրենց անգործության և չմիջամտելու դատաճանաչող կոտորածների սարածմանն աջակցելու մեղադրանքով դատադատվել են Արամայի կառավարիչն ու այդ վիլայեթի մի շարք բարձրաստիճան դաշնակցներ:

Կառավարական այս ձեռնարկումները բավական դրական արձագանք են գտել քրիստոնեական շրջանակներում: Շուտով գովաբանում են նախարարությանը՝ ցուցաբերած ակտիվ նախաձեռնության համար: Բարեբախտաբար այստեղ շուտ են մոռացել և նույնիսկ չեն էլ հիշում, որ հենց այդ նույն կառավարությունը ներքին գործերի փոխնախարարի բերանով ջանասիրաբար փորձում էր հանրային այնուհետև կարծիք ձևավորել, ըստ որի կոտորածների ողջ դատաստանաձևությունն ընկնում էր հայերի վրա:

Իմդեթալին

Առդիր

«Թանին», 10 հուլիսի, 1909թ.

Արամայի վիլայեթը դարձել էր ողբերգական իրադարձությունների բաժնեակիր: Կանայք, տղամարդիկ և երեխաները դաժանությանը կոտորվում էին: Անհետանում էին ամբողջական ընտանիքներ, և բազմաթիվ ողբեր մնացել են առանց օգնության:

Օսմաններն անհամբերությանը սպասում էին այնտեղ ուղարկված հանձնաժողովի հետազոտության արդյունքներին հուսալով, որ ճշմարտությունն ու արդարությունը կհաղթանակեն: Արամայի հարցը չի կարող դիտարկվել զուտ մուսուլմանական կամ զուտ հայկական հարց: Ոչ մի կրոն չի կարող հանդուրժել մարդասպանությունը:

Դեպքերից հետո, կառավարությունը պարսավոր էր ցուցաբերել անկեղծ միջոց մոտեցում, քանի որ պաշտոնական տեղեկատվության բացակայության պայ-

6061-8061

մասններում մասնավոր եղանակով սարածվող լուրերն, իրոք, տեսանելի էին: Տարածված լուրերի մի մասի համաչայն, հայերն են հրահրել մուսուլմաններին, որոնք, սխալված, պաշտպանվել են: Մնացած մասի վկայությամբ՝ հենց մուսուլմանների վրա է ընկնում կոտորածների ողջ պատասխանատվությունը:

Արյունարբուն կարող են լինել բոլոր ազգություններում, բայց հնարավոր չէ, որ մի ազգություն, որին նրանք պատկանում են, ստանձնի նրանց պաշտպանությունը: Ուստի չենք կարող խոսել ռասաների միջև պայքարի մասին: Հարցը չի վերաբերում հայերին կամ բուրներին, մենք առաջին հերթին պետք է պարզենք, թե ո՞վ է զոհը, ո՞վ կոտորողը:

Մագիստրսներ, հանձնաժողովներ և պատգամավորներ են ուղարկվել՝ տեսնելու պարզելու իրավիճակը, իսկ մենք մինչ այժմ սպասում ենք դրանց արդյունքներին: Հանրությունն անհամբեր է:

Քանի՞ զոհ է եղել: Ումե՞ր են մեղավորներն ու կազմակերպիչները: Արդյոք կառավարությունը հնարավորինս արե՞լ է: Մրանք այն հարցերն են, որոնց մասին կառավարությունը համառորեն լռում է: Պարոն Բաքիյանը, վերադառնալուն պես, տեսավ թաներ է պատմում: Հասկանալի է Արդյոք Համիդի լռությունը, բայց ինչպե՞ս բացատրենք ներկա կառավարության լռությունը: Ներկա վարչակարգը պետք է լիովին հաշիվ աս Ադանայի ողբերգության համար: Մա նաև Թուրքիայի պատվի հարցն է: Ուստի համառորեն պահանջենք կառավարությունից, որպեսզի հստակ տեղեկատվություն աս Ադանայի դեպքի վերաբերյալ:

ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շաբաթ, 1891-1916թթ. թղթադրանակ 332:

Ծ Ա Ն Ո Թ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

- 1 Խոսքը 1895թ. մայիսյան բարենորոգումների մասին է: 1878թ. Բեռլինի կոնֆերանսի 61-րդ հոդվածի համաձայն, Կոստանդնուպոլսում Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի դեսպանները մեծապես թուրքիայի հայաբնակ 6 վիլայեթներում անցկացվելիք բարեփոխումների մի ծրագիր, որը սուլթանին ներկայացվեց 1895թ. մայիս 11-ին (այստեղից էլ «մայիսյան» անվանումը):
- 2 Տե՛ս սույն հրատարակության թիվ 1 հեռագիրը. այստե՛ս՝ Տե՛ս հեռագիր թիվ 1:
- 3 Իսալիայի արքայական սան արտոնագրային արտոնությունում, որդես դիվանագիտական ասիճան եղել է նաև «նախարար» ասիճանը, որը սրվում էր արեւելքում Իսալիայի դիվանագիտական ներկայացուցչության ղեկավարին:
- 4 Գործի միջոցով. Տրադիցիոն Իսալիայի գլխավոր հյուրասոս: Եղել է Իսալիայի ԱԳՆ արխիվի սեփական և նոր ձևով դասակարգել և ղեկավարել այն: 1918թ. նշանակվել է դեսպան Հայաստանի Հանրապետությունում՝ նստավայրը Երևան: Նա էր ոչ միայն Իսալիայի, այլ՝ հաղթանակած բոլոր տերությունների առաջին և միակ ղազնակալ ներկայացուցիչը Հայաստանում:
- 5 Տե՛ս հեռագիր թիվ 4:
- 6 Մերեյ Կայեսան. Իսալիայում Ավստրո-Հունգարիայի դեսպան:
- 7 Քյամիլ փառա. Օսմանյան կայսրության վարչապետ:
- 8 Նորաստանյան Գաբրիել. Օսմանյան կայսրության արտաքին գործերի նախարար: 1908թ. երիթուրական հեղափոխությունից հետո զբաղեցնելով ղեկավար մի շարք բարձր ղազններ ակտիվ մասնակցություն է ունեցել նաև ազգային կյանքում: 1912-13թթ. դեմ է հանդես եկել Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության խնդիրը եվրոպական դիվանագիտության հարց դարձնելու: 1922-1923թթ. Լոզանի կոնֆերանսում գլխավորել է հայկական ազգային դասվիրությունը: Թուրքիայում հայկական «օջախ» ստեղծելու նրա առաջարկը չի ընդունվել: 4 հասրով հրատարակել է 1897-1903թթ. «Օսմանյան կայսրության միջազգային հավաքածու» ժողովածուն:
- 9 Օսմանյան Մադաֆա. Կոստանդնուպոլսի Հայոց դաստիարակ: Այդ ղազնում իրեն հաջորդած Ն. Վարժապետյանին օգնել է Հայկական հարցի արծարծման գործում, կազմել եվրոպական դեսպաններին ուղղված գրությունները, կատարել խորհրդատուի և բանագնացի դասակարգումներ:
- 10 «Թանին». Միություն և առաջադիմություն կուսակցության ղազնները: Տղազվել է Կոստանդնուպոլսում և ներկայացրել երիթուրական գաղափարները:
- 11 Թալեաթ. Օսմանյան կայսրության ներքին գործերի նախարար, «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ղազնակալներից: 1946 թ. լույս տեսած «Թալեաթ փառայի հուշերը» գրքում նա խոստովանել է հայերի բնաջնջման և տեղահանության փաստը՝ բացատրելով դա բուրերի ազգային քաղաքականության: 1918թ. փախել է Գերմանիա, 1919 թ. երիթուրերի դասավարության ժամանակ հեռակա կարգով դասադասվել է մահվան: 1921 թ. մարտի 15-ին Բեռլինում նրան սպանել է Ս. Թեյլերյանը:
- 12 Վենիզելու Էլեֆթերիոս. Հունաստանի վարչապետ: Թուրքական բռնադատության դեմ ղայքարում նա համագործակցել է հայերի հետ: 1913թ. նրա ջանքերով մեծ քանակությամբ զինամթերք է ուղարկվել Չեչենի ինքնապաշտպանության համար: 1918թ. Հայաստանի Հանրապետության հռչակումից հետո, նրա նախաձեռնությամբ հայ-հունական հարաբերությունները սերացել են բաղախական և հասարակական բնագավառներում:
- 13 Օզանյան Անդրանիկ. Հայկական ջոկատների ղեկավար, մինչև 1917թ. եղել է ՀՅԴ անդամ: 1890-ական թվականներին ակտիվ մասնակցություն է ունեցել հայրուկային շարժմանը:

- 14 Կրուդենսկի. Իսալիայում Ռուսաստանի դեսպան:
- 15 Բերթոլդ Լեոպոլդ. Ավստրո-Հունգարիայի ֆառաֆական գործիչ, դիվանագետ: 1912-1915թթ. Ավստրո-Հունգարիայի արտաքին գործերի նախարար:
- 16 Տե՛ս հեռագիր թիվ 11:
- 17 Աբդուլ Համիդ. Օսմանյան կայսրության սուլթան 1876-1909թթ.: 1876թ. հռչակել է Օսմանյան սահմանադրությունը: Նրա օրոք տեղի են ունեցել հայկական կոստածներ 1894-1896թթ.: Գահընկեց է արվել 1909թ. մարտի 31-ի հեղափոխության անհաջող փորձից հետո և աքսորվել:
- 18 Տե՛ս հեռագիր թիվ 12:
- 19 Յագով Գոսլիբ. Գերմանիայի արտաքին գործերի դեսպարտուղար:
- 20 Վանզենհայմ Հանս. Կոստանդնուպոլսում Գերմանիայի դեսպան: 1912-1914 թվականների հայկական բարենորոգումների շուրջ ընթացող ֆինանսավորման ժամանակ՝ ելնելով իր երկրի քաղաքացի, որդեգրել էր թուրքական դիրքառու: Առաջին աշխարհամարտի սարկենդին թուրքերի կողմից իրականացվող հայերի սեղանահանությունն ու կոստածները որակել է որդես «նախազգուշական միջոցառումներ» ծավալվող հայկական շարժման նկատմամբ:
- 21 Վոռնցով Դաեկով. Կովկասի փոխարքա: Նրա միջնորդությամբ Ռուսաստանի կառավարությունը ստանձնել է Թուրքիայում հայկական բարենորոգումների անցկացման նախաձեռնությունը: Առաջին աշխարհամարտի սկզբին ձեռնամուխ է եղել Թուրքիայի դեմ դաշտերազմելու համար ռուսական բանակի կազմում հայկական կամավոր զինների կազմակերպմանը:
- 22 Տե՛ս հեռագիր թիվ 15:
- 23 Պալլավիչինի Հեր. Կոստանդնուպոլսում Ավստրո-Հունգարիայի դեսպան:
- 24 Մազունով Սերգեյ. Ռուսաստանի արտաքին նախարար: Գործուն մասնակցություն է ունեցել 1912-1914 թվականների հայկական բարենորոգումների ժամանակ: Նախադասատես էլ և ստորագրել է 1915 թ. անգլո-ֆրանս-ռուսական գաղտնի դաշմանագիրն ու դրան հաջորդած 1916 թ. Մայս-Պիկոյի համաձայնագիրը, որով Ռուսաստանին էին անցնելու Թուրքիայի հայկական նահանգներն ու հյուսիսային Բոսնիան: Իր գրած հուշերում մեծ տեղ է հատկացրել Հայկական հարցին և դրա շուրջ ընթացող դիվանագիտական բանակցություններին:
- 25 Չվերեբեն Սերգեյ. Գերմանիայում Ռուսաստանի դեսպան:
- 26 Գիրս Նիկոլայ. Կոստանդնուպոլսում Ռուսաստանի դեսպան: 1912-1914 թվականներին ակտիվ մասնակցություն է ունեցել հայկական բարեփոխումների ֆինանսավորման ժամանակ: Ունեցել է ընդգծված հայամետ դիրքառու, որը բացառվում է հայկական արածմենում իր երկրի ունեցած քաղաքացի:
- 27 Գրեյ Էդվարդ. Անգլիական դեսպան գործիչ, դիվանագետ: Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարար: Անանի կազմակերպիչներից: Լուրջ մասնակցություն է ունեցել հայկական բարեփոխումների 1912-1914թթ. ֆինանսավորման ժամանակ: Օժանդակել է «Կառույց գրի» հրատարակմանը:
- 28 Բոլլասի Ռիկարդո. Գերմանիայում Իսալիայի դեսպան:
- 29 Ավառնա Ջուզեպե. Ավստրո-Հունգարիայում Իսալիայի դեսպան:
- 30 «Մանդելեյսամի ծրագիր». Կոստանդնուպոլսում Ռուսաստանի դեսպանատան առաջին բարգամաչի հայկական բարեփոխումների վերաբերյալ ծրագիր, որը հիմք է հանդիսացել եվրոպական սերությունների՝ 1895թ. կազմած մայիսյան բարենորոգումների համար: 1912-1914 թթ. հայկական բարեփոխումների շուրջ ընթացող ֆինանսավորման ժամանակ, այն ևս մեկ անգամ դրվել է շրջանառության մեջ:
- 31 Մանդելեյսամ Անդրեյ. Կոստանդնուպոլսում Ռուսաստանի դեսպանատան հանձնակատար, առաջին բարգամաչի: Գործուն մասնակցություն է ունեցել 1895 և

- 1912-1914 թվականների հայկական բարեփոխումների շուրջ ընթացող բանակցություններին՝ ներկայացնելով բարեփոխումների անցկացման սեփական ծրագիրը: 1917 թ. լույս է տեսել նրա «Օսմանյան կայսրության ձակասագիրը» աշխատությունը: 1926 թ. ֆրանսերենով տպագրել է «Ազգերի լիգան և Հայկական հարցը սերությունների առաջ» ուսումնասիրությունը:
- 32 Ֆլոսով Հանս. Իսալիայում Գերմանիայի դեսպան:
- 33 Տե՛ս հեռագիր թիվ 38:
- 34 Պիեռն Սեֆան. Ֆրանսիայի երրորդ հանրապետության ֆառաֆական գործիչ, դիվանագետ: 1913թ. մարտի 22-ից մինչև դեկտեմբերի 9-ը՝ Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարար:
- 35 Բերտե. Ֆրանսիայում Անգլիայի դեսպան:
- 36 Տե՛ս հեռագիր թիվ 51:
- 37 Պուրսալես Ֆրեդերիկ. Ռուսաստանում Գերմանիայի դեսպան:
- 38 Տե՛ս հեռագիր թիվ 56:
- 39 Տե՛ս հեռագիր թիվ 59:
- 40 Ներասով Անասովի. Ռուս դիվանագետ, Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարի օգնական:
- 41 Բիլլի. Իսալիայում Ֆրանսիայի դեսպանատան հանձնակատար:
- 42 Գովկևիչ Կոնստանդին. Կոստանդնուպոլսում Ռուսաստանի դեսպանատան հանձնակատար:
- 43 Զոհրաթ Գրիգոր. Օսմանյան կայսրության խորհրդարանի դասգամավոր, գրող, հրատարակախոս: 1892-1893 թվականներին խմբագրել է «Մասիս» հանդեսը: 1912-1914 թվականներին Հայկական հարցի վերաբերյալ բանակցություններ է վարել մեծ սերությունների դեսպանների հետ: 1913 թ. Փարիզում ֆրանսերենով հրատարակել է «Հայկական հարցը վավերագրերի լույսի տակ» գրքույկը:
- 44 Տե՛ս հեռագիր թիվ 70:
- 45 Տե՛ս հեռագիր թիվ 71:
- 46 Տե՛ս հեռագիր թիվ 70:
- 47 Յիմերման Արթուր. Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության դեսպարտուղար:
- 48 Մաբիո Կարլ. Ավստրո-Հունգարիայի արտաքին գործերի նախարարության առաջին բաժնի ղեկավար: Մերեյից հետո նշանակվել է Հռոմում Ավստրո-Հունգարիայի դեսպան:
- 49 Տե՛ս հեռագիր թիվ 77:
- 50 Այստեղ այն չենք ներկայացնում, քանզի կարող եմ տեսնել մեր թիվ 70 հեռագիրը:
- 51 Տե՛ս հեռագիր թիվ 86:
- 52 Տե՛ս հեռագիր թիվ 91:
- 53 Տե՛ս հեռագիր թիվ 92:
- 54 Խոսով վերաբերում է «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեին:
- 55 Տե՛ս հեռագիր թիվ 98:
- 56 Մարգերիտ. Դիվանագետ, Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարության աշխատակից:
- 57 Ջավիդ բեյ. Երիթրոսի ղեկավար, Օսմանյան կայսրության ֆինանսների նախարար:

- 58 Տե՛ս հեռագիր թիվ 99:
- 59 Տե՛ս հեռագիր թիվ 95:
- 60 Տե՛ս հեռագիր թիվ 98:
- 61 Տե՛ս հեռագիր թիվ 106:
- 62 Տե՛ս հեռագիր թիվ 97:
- 63 Կոստանդնուպոլսի եվրոպական թաղամասը, ուր հիմնականում գտնվում էին դեսպանատները:
- 64 Էնվեր. Օսմանյան կայսրության ռազմական նախարար, «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ: Եղել է 1908 թ. երիտթուրքական հեղափոխության կազմակերպիչներից և իրականացնողներից: 1919 թ. երիտթուրքերի դասավարտության ժամանակ հեռակա կարգով դասադասարկել է մահվան:
- 65 Այս նույն հեռագիրը Իսախայի արտոնման նախարար Ման Ջուլիանոն 1914թ. հունվարի 13-ի իր թիվ 239 հեռագրով ուղարկել է Բեռլինի, Լոնդոնի և Վիեննայի Իսախայի դեսպաններին:
- 66 Տե՛ս հեռագիր թիվ 116:
- 67 Տե՛ս հեռագիր թիվ 117:
- 68 Տե՛ս հեռագիր թիվ 116:
- 69 Տե՛ս հեռագիր թիվ 117:
- 70 Տե՛ս հեռագիր թիվ 123:
- 71 Տե՛ս հեռագիր թիվ 123:
- 72 Տե՛ս հեռագիր թիվ 123:
- 73 Տե՛ս հեռագիր թիվ 126:
- 74 Տե՛ս հեռագիր թիվ 121:
- 75 Մայիդ Հալիմ. Մեծ Վեզիր, «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության գլխավոր ֆուրսուդար: 1918 թ. Մուրուսի զինադադարից հետո ձերբակալվել է և դասադասարկել իբրև դաստիարակի հանցագործ և հայերի կոտորածների կազմակերպման մասնակից: Անգլիայի ջանքերով նա աֆսուրվել է Մալթա և ազատ արձակվել 1921 թ.: Նույն թվականի դեկտեմբերի 6-ին նրան Հռոմում սպանել է Ս. Շիրակյանը:
- 76 Տե՛ս հեռագիր թիվ 136:
- 77 Տե՛ս հեռագիր թիվ 136:
- 78 Տե՛ս հեռագիր թիվ 136:
- 79 Տե՛ս հեռագիր թիվ 136:
- 80 Տե՛ս հեռագիր թիվ 136:
- 81 Տե՛ս հեռագիր թիվ 143:
- 82 Տե՛ս հեռագիր թիվ 145:
- 83 Շեքելո Նիկոլայ. Վիեննայում Ռուսաստանի դեսպան:
- 84 Տե՛ս հեռագիր թիվ 145:
- 85 Տե՛ս հեռագիր թիվ 145:
- 86 Նիկոլսոն Արթուր. Դիվանագետ, Անգլիայի արտաքին գործերի փոխնախարար:
- 87 Տե՛ս հեռագիր թիվ 145:
- 88 Տե՛ս հեռագիր թիվ 145:
- 89 Տե՛ս հեռագիր թիվ 145:

- 90 Տե՛ս հեռագիր թիվ 145:
- 91 Վեստենենկ. Հոլանդացի դաշնային, որը հայկական բարեփոխումների շուրջ 1914թ. կնքված ռուս-թուրքական համաձայնագրի արդյունքում, եվրոպական տերությունների համաձայնությամբ գլխավոր վերահսկիչ նշանակվեց հայկական վիլայեթներն ընդգրկող երկու գոտիներից մեկում: Նրա նստավայրը դեֆ և լինեք Էրզրում ֆաղաբ, իսկ նրա իրավասության գոտին ընդգրկում էր Էրզրումի, Սվազի և Տրապիզոնի վիլայեթները:
- 92 Տե՛ս հեռագիր թիվ 153:
- 93 Մալլես Լյուիս. Բրիտանացի դիվանագետ, 1913-1914թթ. Կոստանդնուպոլսում Անգլիայի դեսպան:
- 94 Տե՛ս հեռագիր թիվ 153:
- 95 Տե՛ս հեռագիր թիվ 153:
- 96 Իզվոլսկի Ալեքսանդր. Փարիզում Ռուսաստանի դեսպան:
- 97 Տե՛ս հեռագիր թիվ 153:
- 98 Տե՛ս հեռագիր թիվ 147:
- 99 Լիչնովսկի Կարլ. Լոնդոնում Գերմանիայի դեսպան:
- 100 Տե՛ս հեռագիր թիվ 157:
- 101 Տե՛ս հեռագիր թիվ 159:
- 102 Տե՛ս հեռագիր թիվ 161:
- 103 Հոֆֆ. Նորվեգացի դաշնային, որը հայկական բարեփոխումների շուրջ 1914թ. կնքված ռուս-թուրքական համաձայնագրի արդյունքում, եվրոպական տերությունների համաձայնությամբ գլխավոր վերահսկիչ նշանակվեց հայկական վիլայեթներն ընդգրկող երկու գոտիներից մեկում: Նրա նստավայրը դեֆ և լինեք Վան ֆաղաբ, իսկ նրա իրավասության գոտին ընդգրկում էր Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեկի և Խարբեռի վիլայեթները:
- 104 Տե՛ս հեռագիր թիվ 164:
- 105 Տե՛ս հեռագիր թիվ 163:
- 106 Տե՛ս հեռագիր թիվ 171:
- 107 Տե՛ս հեռագիր թիվ 171:
- 108 Նուբար Պողոս. Եգիպտահայ հասարակական-ֆաղաբական գործիչ: 1912-1914թթ. հայկական բարենորոգումների հարցը եվրոպական տերությունների առաջ արձարծելու նդառակով Կաթողիկոս Վուրգ Ե-ի կողմից նշանակվել է ազգային դասվիրակության նախագահ՝ այդ դաշնում գործելով նաև Առաջին աշխարհամարտից հաջորդած խաղաղության բանակցությունների ընթացքում: Նրա միջոցներով հայկական արքեր գաղթավայրերում բացվել են հիվանդանոցներ, դպրոցներ, մշակույթի կենտրոններ: Հովանավորել է Երևանի մասնաճյուղում հայրենադարձների համար նոր ավանի կառուցմանը, որն ի դասիվ բարեարի այսօր կոչվում է Նուբարաբեն:
- 109 Տե՛ս հեռագիր թիվ 175:
- 110 Արխիվում այն չի հայտնաբերվել: «Նարնջագույն գիրք» 1912-1914 թվականների հայկական բարեփոխումների շուրջ ընթացող բանակցությունների վերաբերյալ դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածու է, որը լույս է տեսել 1915թ. Պետերբուրգում՝ Ռուսաստանի ԱԳՆ կողմից: Ժողովածուն բաղկացած է 159 փաստաթղթից և ներկայացնում է Կոստանդնուպոլսում Ռուսաստանի և եվրոպական երկրների դեսպանների և ԱԳՆ նամակագրությունը, հայկական բարեփոխումների նախագծերը, 1913թ. հուլիսին տեղի ունեցած դեսպանների հավաքի սղագրությունները, թուրքական կառավարության արձարծականները և այլն:

- 111 Տե՛ս հեռագիր թիվ 182:
- 112 «Դրո՞ւսակ». ՀՅԴ կուսակցության դաժնանքեր: Առաջին երկու համարները լույս են տեսել 1891թ. Թիֆլիսում, երրորդը՝ Ռուսիայում, որից հետո թերթի խմբագրությունը տեղափոխվել է ժնև և իր աշխատանքները շարունակել մինչև 1914թ.: 1925-1933թթ. «Դրո՞ւսակ»-ը վերստին սկսել է տպագրվել, սակայն, որդես ամսագիր:
- 113 Տե՛ս հեռագիր թիվ 187:
- 114 Արխիվում այն չի հայտնաբերվել:
- 115 Արխիվում այն չի հայտնաբերվել:
- 116 Արխիվում այն չի հայտնաբերվել:
- 117 Տե՛ս հեռագիր թիվ 188:
- 118 Տե՛ս հեռագիր թիվ 192:
- 119 Տե՛ս հեռագիր թիվ 191:
- 120 Տե՛ս հեռագիր թիվ 200:
- 121 1915թ. հուլիսի 24-ին Իսախան դուրս բերեց իր դեստանասունը Կոստանդնուպոլիսից և Ֆ. Տալիանին ԱՄՆ դեստանասանան հովանու ներքո նշանակվեց դաստիարակի ժամանակ Թուրքիայում զսնվող իսլամադավանների դաժնանքային հանձնակատար:
- 122 «Թափվիմ-ի-վեֆայի». Սամբուկում տպագրվող առաջին դաժնանական շարքաթերթ: Հիմնադրվել է 1831 թ. և որոշակի ընդհատումներով շարունակել իր գործունեությունը մինչև 1922թ.: Հաշվի առնելով Օսմանյան կայսրության էթնոլեզվական բազմազանությունը՝ շարքաթերթը թարգմանաբար տպագրվել է մաս ֆրանսերեն, արաբերեն, հայերեն և հունարեն լեզուներով:
- 123 Մեհմեդ Սայիդ. 9 անգամ նշանակվել է Մեծ Վեզիր: 1908 թ. անդամակցել է «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությանը, 3 անգամ գլխավորել է Մեջլիսը: 1910թ. լույս է տեսել նրա «Սայիդ փառայի հուշերը» եռափոր գիրքը:
- 124 Մորզենթաու Հենրի. Կոստանդնուպոլսում ԱՄՆ դեստան: Առաջին աշխարհամարտի սարիներին Թուրքիայում ներկայացրել է մաս Մեծ Բրիտանիայի, Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի, Իսպանիայի և Բելգիայի շահերը: 1918-1919 թվականներին հրատարակել է «Հայաստանի ողբերգությունը», «Բոսֆորի գաղտնիքները 1813-1819 թթ.» և «Դեստան Մորզենթաուի հուշերը» գրքերը:
- 125 Տե՛ս հեռագիր թիվ 205:
- 126 Սույն հեռագիրը վերաբերում է իսլամացիների դրոջանը Օսմանյան կայսրությունում, սակայն նրա մի հասկածում խոսք է գնում մաս հայերի մասին, և այստեղ ներկայացնում ենք միայն այդ հասկածը:
- 127 «Ժամանակավոր օրենքի» տեքստը տե՛ս սույն հրատարակության թիվ 203 հեռագրում: Թիվ 4021/856 հեռագրի արխիվային օրինակում դրա տեքստը բացակայում է:
- 128 Բույս Ջեյմս. Կոնս, անգլիական ղեկավար գործիչ: 1876թ. հիմնել է անգլո-հայկական միությունը, այցելել է Հայաստան, բաձրացել Արարատը, որից հետո իր տպավորություններն ամփոփել է «Անդրկովկասն ու Արարատը» գրքում: Նա առաջիններից էր, որ անգլիական և ամերիկյան մամուլում խոսում էր արդուկամիտյան կոստանդնուպոլսի մասին, իսկ 1915թ. Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ, 1916թ. նրա և Առնոլդ Թոյնթիի խմբագրությամբ Լոնդոնում լույս տեսավ «Հայերի վիճակն Օսմանյան կայսրությունում 1915-1916թթ.» փաստաթղթերի ժողովածուն, որը հայցնի է «Կադույս գիր» անունով:
- 129 Տե՛ս հեռագիր թիվ 209:

130 Տե՛ս հեռագիր թիվ 208:

131 Վիլսոն Վուդր. ԱՄՆ նախագահ: Հայկական հարցի դրական լուծման և անկախ ղեկավարումն հռչակելու ջանքերով: Ցանկացել է, որ ԱՄՆ-ը ստանձնի Հայաստանի մանդատը: Ազգերի լիգայի հանձնարարությամբ նա ստանձնել է Սևրի դաժնանքով ստեղծվող հայկական ղեկավարության սահմանները որոշող իրավաբարի դերը: Նրա կազմած առաջադրությունը հայցնի է «Վիլսոնի իրավաբարական դաժնանք» անունով:

132 Ջեյմս փառ. Օսմանյան կայսրության ծովային նախարար: «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության առաջնորդներից: 1918թ. փախել է Պեքմանիա: Երիթթուրքերի դասավարության ժամանակ հեռակա կարգով դասադասվել է մահադատված: Իր հուշերում փորձել է արդարացնել իր և իր գործընկերների հանցագործությունը և հայ-թուրքական հարաբերությունների վատացման մեջ մեղադրել է Ռուսաստանին: 1922թ. հուլիսի 25-ին նրան սպանել են Պ. Տեր-Պողոսյանը և Ս. Վարդյանը:

133 Տե՛ս հեռագիր թիվ 222:

134 Արխիվում դրանք չեն հայտնաբերվել:

Ա Ն Վ Ա Ն Ա Ց Ա Ն Կ

1913-1917

Աբդուլ Համիդ (*Տե՛ս թիվ 17 ծանոթ.*) 35, 139, 147, 181, 214, 216, 217, 222:

Աբդուլ Ռեզակ Բեդերհան 35:

Աբդուլ Ռահման Շերիֆ թեյ 187, 188, 189:

Աբդուրեսակ 30:

Ազնավուրյան Կարապետ 160:

Ազնավուրյան Ստեփան 160:

Ամենդ Ռիզա թեյ 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 192:

Անջելո դե Գուբերնասիս 22:

Առաքելյան 22:

Ավանուա Ջուզեպե (*Տե՛ս թիվ 29 ծանոթ.*) 42, 75, 79, 89, 102, 114, 115, 120, 121, 125, 126, 131:

Աբխազի Փաշա 190:

Աուգուստ Բելմոնտ 196, 197:

Բաշի Օրազիո 199:

Բերտին (*Տե՛ս թիվ 35 ծանոթ.*) 56:

Բերթոլդ Լեոպոլդ (*Տե՛ս թիվ 15 ծանոթ.*) 35, 38, 39, 40, 44, 46, 47, 50, 51, 58, 89, 114, 120, 121, 125, 131:

Բիլլի (*Տե՛ս թիվ 41 ծանոթ.*) 65:

Բոլլասի Ռիկարդո (*Տե՛ս թիվ 28 ծանոթ.*) 42, 63, 68, 72, 74, 75, 79, 96, 101, 103, 106, 107, 109, 115, 121, 126, 127, 128, 129, 130, 132, 133:

Բորդոնար Անտոնիո 62, 64, 65, 67, 81, 84, 85, 90, 91, 95:

Բոսզել 128, 129:

Բոնենա 166:

Բրայս Ջեյմս (*Տե՛ս թիվ 128 ծանոթ.*) 176, 177, 180:

Բուլբեր Մ. 158:

Գարրոնի Կամիլիո 19, 20, 21, 23, 27, 28, 29, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 75, 76, 84, 96, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 109, 110, 115, 116, 123, 130, 131, 132, 134, 136, 137, 146, 150, 154, 155, 156, 157, 161, 162, 163, 164, 166, 168:

Գաուսիերի Անտոնիո 28, 150, 154:

Գիրս Նիկոլայ (*Տե՛ս թիվ 26 ծանոթ.*) 41, 44, 46, 68, 69, 70, 71, 73, 75, 77, 79, 81, 82, 83, 86, 87, 89, 92, 93, 94, 96, 98, 99, 100, 101, 103, 104, 120, 141, 142:

Գորդինի Ջիակոնո (*Տե՛ս թիվ 4 ծանոթ.*) 23, 27, 85, 86, 103, 136, 150:

Գրեյ Էդվարդ (*Տե՛ս թիվ 27 ծանոթ.*) 41, 52, 56, 116, 125, 127, 171:

Գուրադյան Հարություն 160:

Գուլկիկի Կոնստանդին (*Տե՛ս թիվ 42 ծանոթ.*) 68, 69, 70, 75, 86, 87, 105, 111, 114, 138, 139, 146:

Գևորգ 160:

Գևորգ Ե 156:

Դամադյան 30, 31:

Դը Գուելզ 120, 122, 123:

Դոլլի 169:

Դորմուս 124:

Չավեն 31:

Չարյան Կոստանդ 199:

Չոհրադ Գրիգոր (*Տե՛ս թիվ 43 ծանոթ.*) 69:

Չվերթեկ Սերգեյ (*Տե՛ս թիվ 25 ծանոթ.*) 40:

Էնվեր (*Տե՛ս թիվ 64 ծանոթ.*) 101, 103, 169, 170, 172, 184:

Էլիհու Ռոս 196, 197:

Թալեաթ (*Տե՛ս թիվ 11 ծանոթ.*) 30, 82, 95, 135, 156, 157, 165, 195:

Թաբիր 88, 95:

Թորգոմյան 19, 20:

Իզվոլսկի Ալեքսանդր (*Տե՛ս թիվ 96 ծանոթ.*) 126:

Իմդերիալի Գուլիելմո 108, 116, 117, 122, 125, 176:

Լենկ Թեմուր 181:

Լիչնովսկի Կարլ (*Տե՛ս թիվ 99 ծանոթ.*) 127:

Կամիչիա Մարիո 172, 174, 182:

Կադամաջյան 24:

Կառլոսսի Անդրեա 44, 45, 106, 107, 110, 124, 128, 129, 135, 136, 138, 139, 160, 163, 164, 199:

Կարայան Ստեփան 19, 20:

Կոսա Բոսսարո 122:

Կոնստանտին Բոսնո 158:

Կոմեր 176, 177:

Կոռոլենսկի (*Տե՛ս թիվ 14 ծանոթ.*) 34, 40, 74, 120, 124:

Կոլբի Բոասո Ֆաուստո 164, 165, 166, 167, 172:

Հարիր թեյ 132:

Հենրի 120, 121, 122, 123, 128:

Հիլմի փաշա 89:

Հոհենլոհե Լոնգենբուրգ 193:

Հոֆֆ (*Տե՛ս թիվ 103 ծանոթ.*) 130, 131, 134, 136, 137, 183:

Հոսնի փաշա 187:

Մազաչյան Կարապետ 160:

Մալենմիսի Ալեքսանդր 199:

Մալլես Լյուիս (*Տե՛ս թիվ 93 ծանոթ.*) 125:

Մահմուդ փաշա 49:

Մանդելստամ Անդրեյ (*Տե՛ս թիվ 31 ծանոթ.*) 47, 48, 49, 50, 51, 55, 56, 63, 64, 77, 78, 89:

Մաջաբեյան Գրիգոր 160:

Մարգերիտ (*Տե՛ս թիվ 56 ծանոթ.*) 90:

Մախո Կարլ (*Տե՛ս թիվ 48 ծանոթ.*) 75, 89:

Մալի Կոնստանտին 158, 161, 165, 175, 196, 197:

Մեհմեդ Ռեզա 172:

Մեհմեդ Սալիդ (*Տե՛ս թիվ 123 ծանոթ.*) 172:

Մեսսեռնիս Վոլֆ 193, 194:

Մերտ Կայետան (*Տե՛ս թիվ 6 ծանոթ.*) 27, 44, 47:

Միլյուկով 135:

Միսսիր 97, 98:

Մոնսանիա Ջուլիո Չեզարե 183:

Մոչենիգո Նանի 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 80, 81, 82, 83, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 133, 134:

Մորգենբաու Հենրի (*Տե՛ս թիվ 124 ծանոթ.*) 173:

Մոֆֆաս Ջոն 196:

Մուսա Քյազիմ 30:

Յազով Գոսլիբ (*Տե՛ս թիվ 19 ծանոթ.*) 37, 38, 41, 43, 46, 47, 63, 66, 67, 68, 72, 74, 79, 101, 103, 121, 126, 127, 128, 129, 132:

Նաբի թեյ 27, 90, 92, 104, 108:

Նազարեթ Քանոդ 152, 154:

Նաջարյան Իսախան 160:

Ներսուկ Անաստի (*Տե՛ս թիվ 40 ծանոթ.*) 62, 64, 65, 67, 85:

Նիկոլսոն Արթուր (*Տե՛ս թիվ 86 ծանոթ.*) 122, 125:

Նորասունյան Գաբրիել (*Տե՛ս թիվ 8 ծանոթ.*) 29:

Նուբար Պողոս (*Տե՛ս թիվ 108 ծանոթ.*) 136, 183:

Շամյան Ա. 159:

Շերեկո Նիկոլայ (*Տե՛ս թիվ 83 ծանոթ.*) 121, 125:

Չեկկարոնի Գ. 199:

Չեկկոնի Ա. 199:

Չերչիլ 197:

Պազե 197:

Պալլավիչինի Հերր (*Տե՛ս թիվ 23 ծանոթ.*) 39, 41, 42, 44, 47, 49, 50, 76, 102, 120, 123:

Պեյջ 171:

Պեռոսյան Փիլոս 160:

Պիմոն Ստեֆան (*Տե՛ս թիվ 34 ծանոթ.*) 56, 59:

Պուրսալես Ֆրեդերիկ (*Տե՛ս թիվ 37 ծանոթ.*) 60:

Պուչինյան Կարապետ 160:

Պուչինյան Պեռոս 160:

Չավիլի թեյ (*Տե՛ս թիվ 57 ծանոթ.*) 90:

Չեննալ փաշա (*Տե՛ս թիվ 132 ծանոթ.*) 195:

Չելալ թեյ 153:

Չերանոն Կելլա Ռովենե 198:

Ռեդլան փաշա 35:

Ռիզա թեյ 190:

Ռոմոլո Տրիստինի 96, 97:

Ռոդդ 170, 171, 173:

- Ռոսադի 199:
 Ռոսսես Ջուզեպե 159, 160:
 Ռուսդոլի Մարիո 116, 117:
 Ռեննթո 177:
 Սազոնով Մեդեյ (*Տես թիվ 24 ծանոթ.*) 40, 41, 50, 55, 60, 61, 81, 82, 90, 91, 106, 107, 110, 119, 124, 125, 128, 139:
 Սայիդ Հալիմ (*Տես թիվ 75 ծանոթ.*) 111, 114, 141, 142:
 Սան Ջովիանո Անտոնիո 19, 20, 21, 22, 27, 28, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138:
 Սարկիսյան Մաթեո (Փարամաս) 163:
 Սերեն Միդիաս Շուրի 29:
 Սկալեա Լանցա 47, 48, 49, 50, 51, 52:
 Սոննինո Միդեյ 146, 150, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 170, 172, 173, 174, 175, 176, 182, 183, 184, 191, 193, 196, 198, 199:
 Վարդանյան Հովհաննես 160:
 Վանգենհայմ Հանս (*Տես թիվ 20 ծանոթ.*) 37, 41, 42, 44, 47, 49, 54, 55, 63, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 80, 81, 82, 85, 87, 89, 98, 100, 123, 141:
 Վենիզելոս Էլեֆթերիոս (*Տես թիվ 12 ծանոթ.*) 31:
 Վեստենեկ (*Տես թիվ 91 ծանոթ.*) 124, 134, 137:
 Վիլիանի 174, 182, 199:
 Վիլսոն Վուդրո (*Տես թիվ 131 ծանոթ.*) 184:
 Վիկտոր Էմանուել Գ 156:
 Վիվալդի Գուլիելմո 173, 174:
 Վորոնցով Դաեկով (*Տես թիվ 20 ծանոթ.*) 38, 147:
 Տալիանի Ֆրանչեսկո 168, 170, 175, 176, 184, 185, 191, 193, 195:
 Տեն Եյֆ 158:
 Տիեռնեյ Բ. 158:
 Տիսսոնի Տոմազո 56, 123, 126:
 Տուրան փառա 90:
 Յիմերման Արթուր (*Տես թիվ 47 ծանոթ.*) 75, 84, 92, 96, 106:
 Ուրմուրզյան Սկրիչ 160:
 Փափազյան 30:
 Փիլոսյան Պողոս 160:
 Քաբերս 46, 54, 59:
 Քյամիլ փառա (*Տես թիվ 7 ծանոթ.*) 29:
 Քյանի բեյ 97:
 Քրյու 176, 179:
 Օզանյան Անդրանիկ (*Տես թիվ 13 ծանոթ.*) 31:
 Օսման փառա 188:
 Օրմանյան Մադաֆիա (*Տես թիվ 9 ծանոթ.*) 29, 30:
 Ֆեռոերո Գուլիելմո 199:
 Ֆիլիո 160:
 Ֆլոսով Հանս (*Տես թիվ 32 ծանոթ.*) 48, 56, 119, 127:
 Ֆոկարդի 199:
 Ֆրանկլին Ալբերտ 66, 67, 68, 91, 92:

1908-1909

- Արիֆ բեյ 218:
 Աունուլլա բեյ 213:
 Աֆիյան Ստեփան 220:
 Բաթիկյան 216, 217, 222:
 Բերեկես 218:
 Բեուրեզարդ Ֆելիչե 208, 209, 210, 212, 215, 218, 220,
 Գուլիելմի Ամադեո 202, 203, 204, 206, 207:
 Ենկուր Ամենդ փառա 203:
 Զինովև 202:
 Թահսիմ փառա 204:
 Թաֆիկ փառա 211:
 Իբրահիմ փառա 206:
 Իմդերիալի Գուլիելմո 205, 206, 212, 214, 215, 216, 217, 221:
 Կադին Էֆենդին 218:

- Կարասո 218:
 Կոռուսա Արմանդո 215:
 Հոմսի 215:
 Կազարյան Հակոբ 220:
 Մարտիոս Էֆենդի 213:
 Մասաուդ բեյ 213:
 Մուհամեդ բեյ 214:
 Մուհամեդ Ե 212:
 Յուսսեֆ Քենալ 218:
 Նարմի բեյ 213:
 Նեբբի Էֆենդի 213:
 Շահինյան 218:
 Գինիյան Հարություն 220:
 Պալլավիչինի Հեր 205:
 Ջևադ բեյ 218:
 Ռաչիդ բեյ 214:
 Ռենդի փառա 218:
 Սալիհ Էֆենդին 218:
 Սարհան աղա 213:
 Սոլա 215:
 Սֆորցա Կառլո 202, 203, 204, 205, 208, 209, 210, 211:
 Տեր Արսեն 213:
 Տիսսոնի Տոմազո 202, 203, 204, 205, 206, 208, 209, 210, 211, 212, 215, 216, 218, 221:
 Քեռլակյան 219:
 Օրմանյան Մադաֆիա 204:

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ադա Բազար 82:
 Ադալիա 70:
 Ադանա 28, 153, 169, 191, 201, 208, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 221, 222:
 Ադրիանապոլիս 61, 80, 81, 216:
 Ալեքսանդրիա 136, 172, 174, 182, 209, 214, 215:
 Ախսա 179:
 Ամերիկա 162, 174, 182, 191, 196:
 Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ 25, 161, 170, 173, 175, 176, 179:
 Այդին 97:
 Այնթափ 153, 219:
 Անասոլիա 19, 25, 29, 30, 60, 119, 123, 134, 141, 148, 149, 156, 190, 195, 205:
 Անգլիա 32, 33, 36, 41, 42, 46, 47, 60, 78, 81, 116, 122, 139, 160, 176, 178, 197, 205, 209, 210, 213, 214, 215, 219:
 Անգորա 191:
 Անիսոֆ 173, 210, 211, 212, 213, 215, 219:
 Ասիա 19, 21, 179:
 Ասիր 112:
 Ավստրիա 46, 82, 168:
 Ավստրո-Հունգարիա 35, 37, 39, 48, 51, 57, 71, 75, 76, 102, 205:
 Արաբիա 55:
 Արարատ 67:
 Արմին 159, 160, 161, 162, 164:
 Արևելյան Անասոլիա 32, 33, 36, 45, 47, 68, 69, 71, 104, 106, 108, 111, 114, 115, 118, 119, 121, 124, 126, 128, 129, 132, 133, 139, 141, 146, 147, 148, 149:
 Արևելք 150, 177:
 Բաթում 149, 179:
 Բայազետ 23, 26, 206:
 Բայբուրդ 26:
 Բելգիա 119, 122, 177:
 Բելյան 215:
 Բեռլին 20, 22, 29, 36, 38, 40, 43, 46, 49, 51, 54, 55, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 71, 72, 73, 74, 76, 79, 81, 84, 90, 91, 92, 96, 101, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 114, 115, 118, 119, 120, 121, 124, 126, 127, 128, 129, 130, 132, 139, 140, 157, 158, 159:
 Բեռն 126:
 Բերա 96, 97:
 Բիթլիս 23, 37, 68, 97, 103, 104, 105, 107, 111, 113, 117, 130, 131, 132, 134, 136, 145, 164, 214:
 Բյուսեղ 119, 120, 122, 124:
 Բուսա 175:
 Բուխարես 137:
 Բուլղարիա 165, 166, 192:
 Գերմանիա 35, 37, 39, 40, 43, 46, 48, 55, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 84, 89, 94, 95, 96, 107, 108, 116, 118, 119, 127, 128, 130, 138, 140, 141, 146, 148, 170, 177, 184, 193, 194, 195, 209:
 Դարդանեղ 209:
 Դեղեազաչ 166:
 Դիարբեկիր 31, 37, 68, 113, 117, 136, 206, 207, 214:
 Դորքոլ 152, 209, 214:
 Եգիպտոս 25, 30, 31, 174, 181, 182, 195:
 Ելենովկա 179:
 Եմեն 112:
 Եվրոպա 20, 25, 29, 32, 62, 63, 66, 72, 90, 97, 98, 135, 166, 170, 219:
 Երզնկա 26, 30, 203:
 Եփրատ 180:
 Զեյթուն 30, 150, 151, 152, 153, 154, 169, 175, 210, 214, 215, 220:
 Զմյուռնիա 217:
 Էգեյան կղզիներ 91, 92:
 Էջմիածին 155, 156, 179:
 Էրզրում 23, 26, 37, 68, 97, 105, 107, 109, 110, 111, 113, 117, 145, 153, 191, 202, 203, 204, 206, 207, 214:
 Էրիվանի նահանգ 179:
 Թեոդոսիա 159, 160, 161, 164:

Թերափա 63, 72, 134, 136, 137, 205, 216, 221:
 Թիֆլիս 30, 137, 179, 204:
 Թուրահայասան 35, 143, 148, 155, 156:
 Թուրքիա 19, 20, 21, 22, 25, 26, 27, 28, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 66, 67, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 88, 89, 90, 91, 92, 95, 96, 97, 98, 101, 105, 106, 107, 108, 110, 114, 116, 118, 119, 121, 122, 123, 132, 134, 135, 137, 138, 139, 140, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 155, 156, 158, 159, 161, 165, 166, 168, 170, 175, 177, 178, 179, 183, 184, 191, 192, 193, 194, 201, 204, 222:
 Ժնև 157:
 Իզդիր 179:
 Իզմիր 172:
 Իսալիա 19, 20, 21, 22, 23, 27, 28, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 10, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 146, 150, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 180, 182, 183, 184, 191, 193, 196, 198, 199, 202, 203, 204, 205, 206, 208, 209, 210, 211, 212, 215, 216, 218, 221:
 Լիբանան 38, 44, 46, 47, 60, 61, 143:
 Լիվադիա 135:
 Լոնդոն 49, 51, 52, 55, 65, 73, 77, 100, 108, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 124, 125, 128, 130, 157, 176:
 Խարբեղ 37, 68, 113, 117, 136, 213:
 Կեսարիա 152:
 Կիլիկիա 48, 146, 169:
 Կիրիլիս 31:
 Կոնգո 120, 121:
 Կոնիա 93, 175, 191, 195:
 Կոստանդնուպոլիս 19, 20, 21, 23, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 66, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 114, 115, 118, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 141, 146, 147, 148, 150, 151, 153, 154, 155, 156, 157, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 175, 177, 178, 180, 183, 184, 191, 193, 194, 202, 204, 205, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 215, 216, 221:
 Կովկաս 34, 38, 52, 137, 138, 146, 147, 148, 149, 163, 169, 204:
 Հասագա 124, 127:
 Հայասան 19, 26, 27, 29, 37, 38, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 66, 67, 68, 72, 74, 76, 80, 81, 83, 84, 93, 103, 107, 109, 114, 115, 117, 118, 123, 132, 133, 134, 135, 137, 138, 139, 140, 162, 166, 178, 183, 184, 196, 198, 199, 201, 214:
 Հալեթ 28, 136, 150, 151, 152, 153, 180, 201, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 218, 219:
 Հարավային Ամերիկա 25:
 Հեռավոր Արևելք 149:
 Հնդկաստան 25, 124, 178, 179:
 Հոլանդիա 119:
 Հոռոմ 20, 21, 22, 27, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 58, 59, 60, 61, 62, 65, 66, 68, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 84, 88, 90, 91, 92, 100, 104, 106, 107, 108, 114, 117, 118, 119, 124, 127, 129, 130, 134, 155, 157, 161, 164, 165, 167, 170, 173, 174, 182, 184, 196, 198, 199:
 Հունաստան 30, 31:
 Ճարդոնիա 25:
 Մալթա 209:
 Մակեդոնիա 24:

Մանգլիերս 179:	Սան Ստեֆանո 23, 139, 145:
Մանչեսթր Մաս 175:	Սասուն 179:
Մարտե 150, 151, 152, 153, 154, 175, 212, 213, 215, 219, 220:	Մարիդամիե 170:
Մարմարա ծով 166, 175:	Միրիա 55, 132, 174, 195:
Մեծ Բրիտանիա 170, 173, 179:	Մոֆիա 22, 164, 165, 166, 172:
Մեծավոր Արևելք 145:	Սվազ 37, 68, 111, 113, 117:
Մերսին 208, 209, 210, 211, 215:	Սամբուլ 97:
Միջագետք 25:	Մուրք Ղազար 167:
Միջերկրական 149, 209:	Սև ծով 147, 181:
Մուս 202, 204:	Վան 23, 24, 26, 30, 37, 68, 97, 103, 104, 105, 107, 111, 113, 117, 134, 136, 145, 150, 154, 160, 164, 179, 202, 203, 204, 214:
Յենի Զյուլ 140:	Վաշինգտոն 158, 159, 161, 165, 175, 196:
Նեջդ 112:	Վիեննա 50, 51, 55, 58, 65, 71, 73, 75, 76, 79, 89, 102, 114, 118, 119, 120, 124, 125, 127, 130, 131, 157:
Նիսպարա Ֆուլլս 161, 162, 165:	Վիրան 206:
Նյու Յորք 158, 159, 196:	Վենետիկ 167, 168:
Նորվեգիա 119:	Վոթերվիլեթ 158, 159:
Շվեդիա 119:	Տարսուն 210:
Շվեյցարիա 119:	Տրադիզոն 23, 27, 28, 68, 85, 111, 117, 136, 175, 176, 180, 181, 202, 203, 205, 206, 214:
Պարոլվա 168:	Տոյ 158, 159:
Պալու 31:	Ուդինե 198:
Պարսկասան 23, 25, 45, 203:	Ուրմիա 150, 179:
Պեսերբուրգ 33, 35, 37, 44, 49, 50, 51, 55, 60, 61, 62, 64, 65, 67, 73, 77, 81, 84, 85, 90, 95, 100, 101, 103, 104, 105, 106, 108, 110, 114, 116, 117, 118, 119, 124, 127, 128, 130, 135, 137, 138, 146, 147, 148, 149, 157, 160, 164, 199:	Ուրֆա 173, 206:
Պոլս Սայիդ 172, 173, 174:	Փարիզ 29, 30, 49, 51, 55, 56, 59, 65, 77, 81, 90, 100, 114, 116, 118, 119, 120, 123, 124, 126, 127, 130, 157, 183:
Պոլսամոս 149:	Փոֆր Ասիա 21, 22, 35, 45, 47, 48, 55, 63, 65, 67, 69, 70, 93, 97, 135, 169:
Ռոդոսքո 53, 54:	Քեսաք 212, 213, 215:
Ռումելիա 30:	Քիլիս 210:
Ռուսահայասան 148:	Քրիստիանիա 183, 184:
Ռուսասան 20, 21, 25, 26, 29, 30, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 52, 56, 60, 61, 63, 64, 66, 68, 70, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 91, 94, 101, 102, 103, 105, 107, 108, 109, 110, 114, 115, 116, 117, 118, 120, 123, 124, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 135, 137, 138, 139, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 154, 155, 157, 183, 202, 203, 204, 205, 207:	Օդեսա 159, 164:
Սալոնիկ 213:	Օսմանյան կայսրություն
Սամսուն 205:	Օսմանիե 211:
	Ֆլորենցիա 199:
	Ֆրանսիա 36, 43, 44, 60, 65, 67, 78, 81, 84, 139, 147, 177, 187, 204, 205, 213, 215, 220:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հայկական հարցը և Իսալիան	7
Առաջաբան	11
1 Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Կոստանդնուպոլիս, 25 հունվարի 1913թ.	19
2 Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունիին, Հռոմ, 1 փետրվարի 1913թ.	20
3 Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունիին, Հռոմ, 7 փետրվարի 1913թ.	21
4 Տրադիզոնում Իսալիայի գլխավոր հյուպատոս Գորդինին՝ Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունիին, Տրադիզոն, 8 մարտի 1913թ.	23
5 Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Կոստանդնուպոլիս, 18 մարտի 1913թ.	27
6 Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունիին, Հռոմ 8 ապրիլի 1913թ.	27
7 Հալեթում Իսալիայի գլխավոր հյուպատոս Գաուսիերին՝ Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունիին, Հալեթ, 17 ապրիլի 1913թ.	28
8 Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Կոստանդնուպոլիս, 13 մայիսի 1913թ.	28
9 Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Կոստանդնուպոլիս, 17 մայիսի 1913թ.	32
10 Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Կոստանդնուպոլիս, 24 մայիսի 1913թ.	32
11 Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունիին, Հռոմ, 7 հունիսի 1913թ.	33
12 Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունիին, Հռոմ, 8 հունիսի 1913թ.	34
13 Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոն՝ Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունիին, Հռոմ, 9 հունիսի 1913թ.	35
14 Կոստանդնուպոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին, Կոստանդնուպոլիս, 10 հունիսի 1913թ.	35

180 Առսանդնուտոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննիհնոյին, Առսանդնուտոլիս, 27 մարտի 1915թ. 150

181 Հալեդում Իսալիայի գլխավոր հյուղասոս Գաուսիերին՝ Առսանդնուտոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունիին, Հալեդ, 29 մարտի 1915թ. 150

182 Առսանդնուտոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննիհնոյին, Առսանդնուտոլիս, 26 ապրիլի 1915թ. 154

183 Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննիհնոն՝ Առսանդնուտոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունիին, Հռոմ, 29 ապրիլի 1915թ. 155

184 Առսանդնուտոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննիհնոյին, Առսանդնուտոլիս, 2 մայիսի 1915թ. 156

185 Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննիհնոն՝ Բեռլինում, Լոնդոնում, Փարիզում, Պեսերբուրգում և Վիեննայում Իսալիայի դեսպաններին, Հռոմ, 4 մայիսի 1915թ. 157

186 Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննիհնոն՝ Առսանդնուտոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունիին, Հռոմ, 7 մայիսի 1915թ. 157

187 Վաչինգսոնում Իսալիայի դեսպան Մաֆին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննիհնոյին, Վաչինգսոն, 17 մայիսի 1915թ. 158

188 Օրեսայում Իսալիայի գլխավոր հյուղասոս Առսուեսը՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննիհնոյին, Օրեսա, 24 մայիսի 1915թ. 159

189 Պեսերբուրգում Իսալիայի դեսպան Առալոսսին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննիհնոյին, Պեսերբուրգ, 31 մայիսի 1915թ. 160

190 Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննիհնոն՝ Առսանդնուտոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունիին, Հռոմ, 12 հունիսի 1915թ. 161

191 Վաչինգսոնում Իսալիայի դեսպան Մաֆին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննիհնոյին, Վաչինգսոն, 16 հունիսի 1915թ. 161

192 Առսանդնուտոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննիհնոյին, Առսանդնուտոլիս, 24 հունիսի 1915թ. 162

193 Առսանդնուտոլսում Իսալիայի դեսպան Գարունին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննիհնոյին, Առսանդնուտոլիս, 2 հուլիսի 1915թ. 163

194 Սոֆիայում Իսալիայի նախարար Կուֆին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննիհնոյին, Սոֆիա, 5 հուլիսի 1915թ. 164

195 Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննիհնոն՝ Պեսերբուրգում Իսալիայի դեսպան Առալոսսիին, Հռոմ, 19 հուլիսի 1915թ. 164

196 Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննիհնոն՝ Վաչինգսոնում Իսալիայի դեսպան Մաֆին, Հռոմ, 19 հուլիսի 1915թ. 165

197 Սոֆիայում Իսալիայի նախարար Կուֆին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննիհնոյին, Սոֆիա, 17 օգոստոսի 1915թ. 165

198 Դեղեագաչում Իսալիայի գլխավոր հյուղասոս Բոեննան՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննիհնոյին, Դեղեագաչ, 18 օգոստոսի 1915թ. 166

199 Սոֆիայում Իսալիայի նախարար Կուֆին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննիհնոյին, Սոֆիա, 18 օգոստոսի 1915թ. 166

200 Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննիհնոն՝ Վենեսիկի Արայական Կուսակալությանը, Հռոմ, 23 օգոստոսի 1915թ. 167

201 Վենեսիկի Արայական Կուսակալը՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննիհնոյին, Վենեսիկ, 27 օգոստոսի 1915թ. 167

202 Թուրքիայում իսլաւաւոսակների դաւոսդանության հանձնակաւար Տալիանին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննիհնոյին, Առսանդնուտոլիս, 31 օգոստոսի 1915թ. 168

203 Հռոմում Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Ռոդըր՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննիհնոյին, Հռոմ, 6 սեպտեմբերի 1915թ. 170

204 Սոֆիայում Իսալիայի նախարար Կուֆին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննիհնոյին, Սոֆիա, 8 սեպտեմբերի 1915թ. 172

205 Ալեքսանդրիայում Իսալիայի գլխավոր հյուղասոս Կամիչիան՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննիհնոյին, Ալեքսանդրիա, 19 սեպտեմբերի, 1915թ. 172

206 Հռոմում Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Ռոդըր՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննիհնոյին, Հռոմ, 19 սեպտեմբերի 1915թ. 173

207 Պոլս Սայիդում Իսալիայի գլխավոր հյուղասոս Վիվալդին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննիհնոյին, Պոլս Սայիդ, 21 սեպտեմբերի, 1915թ. 173

208 Ալեքսանդրիայում Իսալիայի գլխավոր հյուղասոս Կամիչիան՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննիհնոյին, Ալեքսանդրիա, 5 հոկտեմբերի, 1915թ. 174

209 Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննիհնոն՝ Իսալիայի ներքին գործերի նախարար Վիլիանին, Հռոմ, 5 հոկտեմբերի, 1915թ. 174

210 Վաչինգսոնում Իսալիայի դեսպան Մաֆին Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննիհնոյին, Վաչինգսոն, 7 հոկտեմբերի 1915թ. 175

211 Թուրքիայում իսլաւաւոսակների դաւոսդանության հանձնակաւար Տալիանին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննիհնոյին, Առսանդնուտոլիս, 9 հոկտեմբերի 1915թ. 175

212 Լոնդոնում Իսալիայի դեսպան Իմդերհալին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննիհնոյին, Լոնդոն, 9 հոկտեմբերի 1915թ. 176

213 Իսալիայի ներքին գործերի նախարար Վիլիանին՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննիհնոյին, Հռոմ, 10 հոկտեմբերի, 1915թ. 182

214 Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննիհնոն՝ Ալեքսանդրիայում Իսալիայի գլխավոր հյուղասոս Կամիչիային, Հռոմ, 13 հոկտեմբերի, 1915թ. 182

215 Քրիստիանիայում Իսալիայի գլխավոր հյուղասոս Մոնսանիան՝ Իսալիայի արսաֆին գործերի նախարար Սոննիհնոյին, Քրիստիանիա, 27 հոկտեմբերի, 1915թ. 183

216	Թուրքիայում իսլաիտասակների դաժնամարտության հանձնակատար Տալիանին՝ Իսլաիտի արտաքին գործերի նախարար Սոննինոյին, Կոստանդնուպոլիս, 30 հոկտեմբերի 1915թ.	184
217	Թուրքիայում իսլաիտասակների դաժնամարտության հանձնակատար Տալիանին՝ Իսլաիտի արտաքին գործերի նախարար Սոննինոյին, Կոստանդնուպոլիս, 31 հոկտեմբերի 1915թ.	191
218	Թուրքիայում իսլաիտասակների դաժնամարտության հանձնակատար Տալիանին՝ Իսլաիտի արտաքին գործերի նախարար Սոննինոյին, Կոստանդնուպոլիս, 21 նոյեմբերի 1915թ.	191
219	Թուրքիայում իսլաիտասակների դաժնամարտության հանձնակատար Տալիանին՝ Իսլաիտի արտաքին գործերի նախարար Սոննինոյին, Կոստանդնուպոլիս, 14 դեկտեմբերի 1915թ.	193
220	Իսլաիտի արտաքին գործերի նախարարը՝ Իսլաիտի արտաքին գործերի նախարար Սոննինոյին, Հռոմ, 26 հունվարի 1916թ.	196
221	Վաչինգսոնում Իսլաիտի դեսպան Մաֆին՝ Իսլաիտի արտաքին գործերի նախարար Սոննինոյին, Վաչինգսոն, 1 մարտի 1916թ.	196
222	Պարոն Ջերմանո Դելլա Ռովեռեն՝ Իսլաիտի արտաքին գործերի նախարար Սոննինոյին, Ռաիոնե, 11 փետրվարի 1917թ.	198
223	Իսլաիտի արտաքին գործերի նախարար Սոննինոն՝ Պարոն Ջերմանո Դելլա Ռովեռենին, Հռոմ, 13 փետրվարի 1917թ.	198
224	Պետերբուրգում Իսլաիտի դեսպան Կառլոսին՝ Իսլաիտի արտաքին գործերի նախարար Սոննինոյին, Պետերբուրգ, 11 ապրիլի 1917թ.	199
225	Իսլաիտի ներքին գործերի նախարար Վիլիանին՝ Իսլաիտի արտաքին գործերի նախարար Սոննինոյին, Հռոմ, 23 մայիսի 1917թ.	199
	Հավելված, 1908-1909թթ. Կիլիկիային առնչվող մի քանի վավերագրեր	201
	Ծանոթագրություններ	223
	Անվանացանկ	230
	Տեղանունների ցանկ	234